

**ADAM FERGUSON’UN DÜŞÜNCESİNDE
SİYASET VE AHLAK**

Ahmet BİNGÖL

Doktora Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Osman ELMALI
2023
Her Hakkı Saklıdır

T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Ahmet BİNGÖL

ADAM FERGUSON’UN DÜŞÜNCESİNDE SİYASET VE AHLAK

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETCİSİ
Prof. Dr. Osman ELMALI

ERZURUM-2023

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Adam Ferguson'un Düşüncesinde Siyaset ve Ahlak" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

06.10.2023

Aslı Islak İmzalıdır

Ahmet BİNGÖL

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Osman ELMALI danışmanlığında, Ahmet Bingöl tarafından hazırlanan bu çalışma 06 / 10 / 2023 tarihinde savunulmuş ve Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Osman ELMALI

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Naci İSPİR

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Kemal BAKIR

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. AYDINLANMA	1
A. Aydınlanma (Kavramsal Çerçeve)	1
B. Aydınlanmayı Hazırlayan Süreç ve Aktörler	8
1. Ansiklopedistler.....	15
2. Mason Locaları.....	17
3. Salonlar (Kadın Kulüpleri)	20
4. Düşünce Dernekleri	25
5. Üniversiteler (Akademiler).....	30
C. Avrupa Ülkelerindeki Farklı Aydınlanma Süreçleri (Aydınlanma Türleri).....	36
1. Fransız Aydınlanması.....	37
2. Alman Aydınlanması.....	41
3. İngiliz Aydınlanması	46

BİRİNCİ BÖLÜM

İSKOÇ AYDINLANMASI

1.1. İSKOÇYA’NIN SOSYAL, SİYASİ TARİHİ	50
1.2. İSKOÇ AYDINLANMASI VE ADAM FERGUSON.....	56
1.2.1. Adam Ferguson’un Hayatı	64
1.2.2. Eserleri	67
1.2.3. Felsefî Düşüncesi	71
1.2.3.1. Epistemolojik Açıdan Adam Ferguson’a Bakış	78
1.2.3.2. Ontolojik Açıdan Adam Ferguson’a Bakış	82

İKİNCİ BÖLÜM

ADAM FERGUSON'UN AHLAK ANLAYIŞI

2.1. AHLAKIN DOĞASI VE KÖKENİ.....	86
2.2. ADAM FERGUSON'UN AHLAK DÜŞÜNCESİNİN TEMEL	
KAVRAMLARI	88
2.2.1. İnsanın Doğası.....	89
2.2.2. İnsanın Alışkanlıkları	91
2.2.3. İrade ve Seçim Hürriyeti	94
2.2.4. Erdem	96
2.2.5. Mutluluk.....	106
2.2.6. İyi ve Kötünün Kökeni	110
2.2.7. Dış Eylem Ahlakı ve Kuralları.....	115
2.2.8. Arzu	118
2.1.9. Zihin	119
2.3. AHLAK-DİN İLİŞKİSİ	122

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADAM FERGUSON'UN SİYASET DÜŞÜNCESİ

3.1. ADAM FERGUSON'UN GENEL SİYASET DÜŞÜNCESİ.....	128
3.2. ADAM FERGUSON'UN SİYASET DÜŞÜNCESİNİN TEMEL	
KAVRAMLARI	132
3.2.1. Sivil Toplum.....	132
3.2.2. İlerleme (Gelişme).....	140
3.2.3. Siyasi Hukuk	145
3.2.4. Siyasi Kurumların Halka Uygunluğu ve Yönetim Modelleri	148
3.2.5. Sivil veya Siyasi Özgürlük	151
3.2.6. Siyasal Ekonomi.....	155
3.3. SİYASET-AHLAK İLİŞKİSİ	160
SONUÇ.....	164
KAYNAKÇA	173
ÖZGEÇMİŞ.....	189

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ADAM FERGUSON'UN DÜŞÜNCESİNDE SİYASET VE AHLAK

Ahmet BİNGÖL

Danışman: Prof. Dr. Osman ELMALI

2023, 189 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Osman ELMALI

Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN

Prof. Dr. Naci İSPİR

Prof. Dr. Kemal BAKIR

Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

Aydınlanma, felsefe tarihi açısından önemli bir dönemi ifade etmektedir. Avrupa toplumlarının ortaçağ boyunca kilisenin baskısından kurtulmak için gösterdiği çabanın sonucu olarak yaşanan bir süreçtir. Aydınlanma yüzyılında dinden eğitime, ahlaktan siyasete, ekonomiden bilime ve sosyal yapıya kadar her türlü alanda önemli değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu süreçte Fransa, Almanya ve İngiltere başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde aydınlanma yaşanmıştır. Bunlardan biri de İskoç Aydınlanması'dır. İskoç Aydınlanması, on sekizinci yüzyılın başlarında başlayan entelektüel ve kültürel bir sürece verilen addır. İskoç Aydınlanması, özelde ahlak ve siyaset felsefesi, genel olarak da ekonomi, hukuk, tarih ve sivil toplum anlayışı ile öne çıkmış bir dönemi ifade eder. Bu dönemin önemli figürlerinden birisi de Adam Ferguson'dur. Özellikle ahlak, siyaset ve sivil toplum düşüncesi ile döneme damgasını vurmuştur. İnsanın doğası, ahlakın kökeni, akıl, irade, erdem, iyi ve kötünün kökeni, mutluluk, doğal hukuk, kendiliğinden düzen, sivil toplum, düşünce özgürlüğü, iş birliği, toplum sözleşmesi gibi konularla ilgili olarak düşüncelerini ortaya koymuştur. Ayrıca Ferguson, sosyal bilimlerle doğa bilimlerinin uzlaştırılmasına yönelik fikirler de öne sürmüştür. Ahlak ve siyaset düşüncesinin temeline de tabiat ve insan doğasını yerleştirmiştir. Ona göre doğayı ve insan tabiatını anlamadan diğer hiçbir konu anlaşılamaz. Ferguson'a göre evrendeki her şey insanın mutlu olması içindir. O, insanı mutlu etmeyen şeylerin ona acı ve keder getireceğini söyler. Bireylerin özgür ve fikir hürriyetine sahip olması gerektiğini dile getirir ve toplumların ancak bunlara sahip bireyler tarafından geliştirileceğini belirtir. Onun ahlak ve siyaset anlayışına göre toplumlar arasındaki düzen, kendiliğinden ortaya çıkmıştır ve bu düzen sayesinde de doğal hukuk kuralları oluşmuştur. Bu çalışmada Adam Ferguson'un siyaset ve ahlak düşüncesi bütün yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, İskoç Aydınlanması, Adam Ferguson, Ahlak, Siyaset.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****POLITIK AND MORALITY IN ADAM FERGUSON'S THOUGHT****Ahmet BİNGÖL****Danışman: Prof. Dr. Osman ELMALI****2023, 189 pages****Jüri: Prof. Dr. Osman ELMALI****Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN****Prof. Dr. Naci İSPİR****Prof. Dr. Kemal BAKIR****Assoc. Prof. Dr. Hüseyin AYDOĞDU**

Enlightenment refers to an important period for the history of philosophy. It is a process experienced as a result of the efforts of European societies to free themselves from the pressure of the church during the Middle Ages. In the Enlightenment century, important changes and transformations were experienced in all areas from religion to education, from morality to politics, from economy to science and social structure. In this process, enlightenment was experienced in many European countries, especially in France, Germany, and England. One of these is the Scottish Enlightenment. The Scottish Enlightenment is the name given to an intellectual and cultural process that began in the early eighteenth century. The Scottish Enlightenment refers to a period characterized by its moral and political philosophy in particular and its understanding of economics, law, history, and civil society in general. One of the important figures of this period is Adam Ferguson. He left his mark on the period especially with his ideas on morality, politics, and civil society. He put forward his ideas on human nature, the origin of morality, reason, will, virtue, the origin of good and evil, happiness, natural law, spontaneous order, civil society, freedom of thought, cooperation, and social contract. Ferguson also put forward ideas for the reconciliation of social sciences and natural sciences. He placed nature and human nature at the heart of his ethical and political thought. According to him, no other subject can be understood without understanding nature and human nature. According to Ferguson, everything in the universe is for human beings to be happy. He says that what does not make man happy will bring him pain and sorrow. He states that individuals must be free and have freedom of opinion, and that societies can only flourish with individuals who possess these qualities. According to his understanding of morality and politics, the order between societies emerged spontaneously and the rules of natural law were formed thanks to this order. In this study, Adam Ferguson's political and moral thought has been tried to be discussed in all its aspects.

Keywords: Enlightenment, Scottish Enlightenment, Adam Ferguson, Morality, Politics.

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: Bakınız.
Çev.	: Çeviren.
ÇOMÜ	: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Essay	: An Essay on the History of Civil Society
F. Ü.	: Fırat Üniversitesi
Institutes	: Institutes of Moral Philosophy
İKÜ	: İstanbul Kültür Üniversitesi
Principles I	: Principles of Moral and Political Science I
TİB	: Türkiye İş bankası Kültür Yayınları
USA	: The United States of America
Yay.	: Yayınları.

ÖNSÖZ

Felsefe tarihinin önemli dönüm noktalarından birisi de aydınlanma yüzyılıdır. Hem felsefe hem de bilimsel anlamda önemli gelişmeler olmuştur. Avrupa toplumlarının Ortaçağ'da yaşadıkları din baskısı ve toplumsal huzursuzluklar sebebiyle kendi geçmişleriyle hesaplaşma yaşadıkları bir süreçtir. Tanrı merkezli bir düşünce yapısından kurtulmak için insanı her türlü felsefe ve bilimin merkezine oturtmuşlardır. Aydınlanma konusunda yapılan çalışmalara baktığımızda karşımıza çıkan şey, genelde Fransız ve İngiliz Aydınlanma süreçlerinin ağırlıklı olarak çalışıldığı görülmektedir. İskoç Aydınlanması, İngiliz Aydınlanması'nın gölgesinde kalmıştır. Hatta çoğu İskoç filozof da İngiliz filozof olarak bilinmektedir.

İskoç Aydınlanması aslında Ada Avrupa'sında ve diğer Avrupa ülkelerinde çok etkin bir role sahip olup; David Hume, Adam Smith, Francis Hutcheson, Thomas Reid, Dugald Stewart, John Millar, Lord Kames, Colin Maclaurin, Hugh Blair, William Robertson ve Adam Ferguson gibi birçok ünlü düşünürü bağrından çıkarmıştır. Avrupa'da ve Türkiye'de bu düşünürlerle yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Bazıları hakkında yapılan çalışmalar diğerlerine göre daha fazladır. Türkiye'de özellikle David Hume, Adam Smith, Francis Hutcheson üzerine yapılan çalışmalar ağırlıktadır. Kıta felsefesi ile alakalı okumalar yaparken bazı isimler üzerine Avrupa'da çok çalışılmasına rağmen, bunlarla alakalı ülkemizde bir iki biyografi yayını dışında herhangi bir çalışma olmadığı dikkatimizi celbetti. Bunlardan birisi de Adam Ferguson'dur. Özellikle Avrupa'daki sosyologlar onun politika ve sivil toplumla alakalı düşünceleri hakkında ayrıntılı çalışmalar yaptıklarından dolayı onu bir sosyolog olarak sahiplenmişlerdir. Ferguson'un eserlerinde ağırlıklı konular arasında ahlak, siyaset ve sivil toplum düşüncesinin bulunması, onun düşüncelerinden hareketle bizi ülkemizin dini, siyasi ve sivil toplum problemlerimizin çözümünde faydalı olabileceğimiz düşüncesine yöneltti. Böylece genel anlamda aydınlanma özelde ise İskoç Aydınlanması ve siyaset-ahlak ilişkisi çalışmalarının toplumumuzun gelişim sürecine katkı yapacağı düşüncesi ortaya çıktı. Bu çalışma kastettiğimiz çabayı Adam Ferguson'un siyaset ve ahlak düşüncesi üzerinden ortaya koyma amacı taşımaktadır. En azından okuyucunun zihninde siyasi ahlak düşüncesinin oluşması, çalışmanın amacına ulaştığı anlamına gelecektir.

Girişle birlikte dört bölüm olarak hazırlanan bu çalışmanın giriş kısmında aydınlanmanın kavramsal çerçevesi, aydınlanmayı hazırlayan süreç ve aktörler (Ansiklopedistler, Mason Locaları, Salonlar, Düşünce Dernekleri ve Üniversiteler) ve Avrupa ülkelerindeki farklı aydınlanma süreçleri ele alınmıştır. Birinci bölümde

öncelikle İskoçya'nın sosyal ve siyasi tarihi daha sonra genel olarak İskoç Aydınlanması'nın tarihsel süreci ve son olarak çalışmanın özel konusu olan Adam Ferguson'un hayatı, eserleri ve genel felsefi düşüncesi ele alınmıştır. İkinci bölümün ilk başlığında Adam Ferguson'un Ahlak biliminin doğası ve kökenine ilişkin fikirleri; ikinci başlıkta, ahlak düşüncesi bağlamında eserlerinde yer verdiği ahlaki kavramlar incelenmeye çalışılmıştır. Bu başlıkta insanın doğası, insan alışkanlıkları, irade ve seçim hürriyeti, erdem, mutluluk, iyi ve kötünün kökeni, dış eylem ahlakı, arzu ve zihin olmak üzere dokuz kavram ele alınmıştır. Son başlıkta ise, ahlak-din ilişkisine yer verilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise Ferguson'un siyasetle ilgili görüşleri ve genel siyaset düşüncesi, onun siyaset düşüncesinin temel kavramları ve ahlak siyaset ilişkisi olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir. Siyaset düşüncesinin kavramları isimli ikinci başlık altında ise Ferguson'un sivil toplum, ilerleme, siyasi hukuk, siyasi kurumların halka uygunluğu ve yönetim modelleri, sivil ve siyasi özgürlük ve siyasal ekonomi olmak üzere altı kavram ele alınmıştır.

Uzun ve yoğun bir emeğin ürünü olan bu çalışma boyunca ailemden gördüğüm sabır ve destek için müteşekkirim. Onlardan esirgediğim ve asla geri getiremeyeceğim zaman için mahcubum. Çalışmam süresince bilgi ve birikimi ile yol gösteren, bu süreçteki motivasyon kaynağım Korkut DİNDİ'ye, gerek tercüme gerek içerik gerekse de akademik vizyonu ile çalışmamın her aşamasında yanımda olan Fatih TAŞTAN'a, her türlü sıkışık anlarda fikirlerine muhtaç olduğum Abdullah ÇAĞIL, Halit KARS ve Seyit Ali ALBAYRAK'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tez konumun belirleme aşamasında katkı sunan Prof. Dr. Kemal BAKIR'a, tez yazım sürecinde içeriğine büyük katkı sunan ve tezimin şekillenmesini sağlayan Prof. Dr. Naci İSPİR'e müteşekkirim olduğumu ifade etmek isterim. Yüksek lisansa başladığım günden beri ihtiyacım olan her anda yanımda olan, kendisinden hem hoca hem de insan olarak çok şey öğrendiğim değerli hocam Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN'e teşekkür ederim. Kendisiyle tanıştığım günden bugüne kadar hiçbir desteği esirgemeyen, bilgi, birikim ve karakteriyle bana örnek teşkil eden değerli Danışman Hocam Prof. Dr. Osman ELMALI'ya bugüne gelmemdeki katkılarından dolayı şükranlarımı sunarım.

Erzurum 2023

Ahmet BİNGÖL

GİRİŞ

Aydınlanma hala tarihsel bir fenomen olduğu kadar, felsefi bir idea olarak da varlığını sürdürüyor: Bu ideanın anlamı ve değeri, herhangi bir türden tarihsel vakıanın oldukça ötesine geçmiş; önemini korumayı sürdürmüştür.¹

I. AYDINLANMA

A. Aydınlanma (Kavramsal Çerçeve)

Felsefe tarihi açısından Aydınlanma hem kavramsal olarak hem de tarihsel olarak büyük bir öneme sahiptir. Aydınlanma, daha başlangıçtan itibaren ‘felsefe’yle bağlantılı bir süreçtir. Bundan dolayı *philosophy*, on sekizinci yüzyılda farklı isimlendirilmiştir. Bu yüzyılda ortaya çıkan felsefe anlayışına, Aydınlanma Felsefesi denilmiştir. Aydınlanmanın felsefi yaklaşımları ‘modern’ şeklinde veya modernite kavramının kendisiyle tanımlanmıştır. Bu yüzden aydınlanma tarihsel bir incelemenin öznesi olmadan önce felsefi bir çabanın öznesi haline gelmiştir.² Aydınlanma sürecinin felsefi açıdan ele alınmasının sebebi; toplumların karşı karşıya oldukları sorunların, filozofların tartıştıkları problemlerin ve bunlara yönelik ileri sürülen fikirlerin felsefenin ele aldığı konularla paralellik arz etmesidir. Aydınlanma, dogmaya karşı çıkmak ve düşünceleri özgürce dile getirmek için verilen bir mücadelenin kavramsal olarak ifadesidir. Aydınlanma bütün vesayetlerden kurtulma çabasıdır.³ Dogmanın ve vesayetin yerine bilginin, keşfetmenin kısacası merakın konulduğu bir sürecin adıdır. Bir toplumu yeniden tasarlama ve yapılandırmanın mücadelesine girişmek ve geçmişten gelen sorunlarına çözüm aramaktır. Bu yüzden bireyin duygusallıktan uzaklaşarak toplumsal yapı içerisinde ussal anlamda uzlaşmayı sağlamasının yollarını aramasıdır.⁴ Tanımlanması zor bir kavramdır. Bu yüzden aydınlanma, tanım olarak çok farklı şekillerde ifade edilmiştir. Kelime anlamı olarak baktığımızda karanlığın zıddı olarak

¹ John Robertson, *Aydınlanma Kısa Bir Giriş*, (Çev.: Mustafa Kemal Sağlam), Pruva Yayınları, Ankara 2019, 14.

² Robertson, *Aydınlanma Kısa Bir Giriş*, 13-14.

³ Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*, 2. Basım, (Çev.: Özcan Doğan), Doğubatı Yayınları, Ankara 2012, 199.

⁴ Afşar Timuçin, Ali Timuçin, *50 Soruda Aydınlanma*, 2. Baskı, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2013, 71.

ifade edilmiş ve “ışık” ile eşleştirilmiştir.⁵ Düşünsel olarak merkezi bir yer işgal eden ışığın metafor olarak kullanımı insanlık tarihi açısından çok eskilere gider ve on sekizinci yüzyıldaki anlamından da çok farklı manaları içermiştir. Işığın çok eski zamanlarda dini bir söylem içerisinde bireysel ve manevi aydınlanmayı tanımlamak için kullanıldığı malumdur.⁶ Aydınlanma sürecini yaşayan toplumların hemen hepsinde aydınlanma kavramını karşılayan kelimeler ışık anlamını barındırmaktadır. Doğada ışık karanlığı aydınlığa çıkarmada önemli bir enerji kaynağıdır. Bu realiteden hareketle toplumların cehaletten, bilgiye ulaşması, fakirlikten zenginliğe kavuşması, sıkıntılardan kurtulup feraha erişmesi de karanlıktan aydınlığa ulaşmak şeklinde ifade edilmiştir. Başka bir deyişle metaforik olarak bir tarafta karanlık ve aydınlık arasında bir karşıtlık ortaya konurken diğer taraftan bilgi, akıl-bilim ile önyargı-batıl inanç arasında da bir zıtlık oluşturulmaktadır. Dolayısıyla kölelik, büyü, işkence, dinsel dogmalar karanlığın elemanlarıyken; özgürlük, akıl, bilim, keşifler ise aydınlığın ortaya koyduğu değerlerdir. Bu yüzden aydınlanma filozofları kendi bulundukları çağları farklı şekillerde ifade etmişlerdir. Örnek olarak, Thomas Paine “akıl çağı”, Kant, “eleştiri çağı”, D’Alembert, “ felsefe çağı” şeklindeki kavramları kullanmışlardır.⁷

Aydınlanma kavramı olarak Batı’da bu sürece girmiş toplumlar dikkate alındığında; Fransa’da *Lumières*, İtalya’da *Illuminismo*, Almanya’da *Aufklärung*, İngiltere ve İskoçya’da ise *enlightenment* şeklinde ifade edilmiştir. Aydınlanmayı karşılayan farklı dillerdeki bu terimlerin her biri aslında farklı süreç ve gelişmeleri ifade etmektedir. Çünkü aydınlanma her toplumda farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Her toplum kendi iç dinamikleri çerçevesinde değişim ve dönüşümden etkilenmiştir. Toplumlar arasında ortak bir geçmiş olmaması, sürecin de farklı işlemesine sebep olmuştur. Dolayısıyla kavramsal farklılıklar, toplumsal gelişmelerin de farklılığına yansımıştır.⁸

Genel anlamda aydınlanmanın temelinde on beşinci yüzyılın ortalarındaki Renaissance hareketi, on altıncı yüzyıldaki Reformasyon ve on yedinci yüzyılın

⁵ Lloyd Spenger, Andrzej, Krauze, *Aydınlanma*, (Çev.: Şükrü Alpagut), Say Yayınları, İstanbul 2018, 3.

⁶ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, (2, Baskı), Asa Kitabevi, Bursa 2008, 13.

⁷ Mümin Köktaş, *İskoç Aydınlanması Bir Sivil Toplum Perspektifi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, 39.

⁸ Dorinda Outram, *Aydınlanma*, (Çev.: Sevdâ Çalışkan, Hamit Çalışkan), Dost Kitabevi, Ankara 2007, 17.

ortalarından itibaren etkileri belirginleşen Kartezyen felsefe yer almıştır. On sekizinci yüzyıl ise felsefe tarihi açısından Aydınlanma yüzyılı olarak nitelendirilmiştir.⁹

On sekizinci yüzyıl aydınlanma düşüncesi Avrupa tarihi açısından zihinlerdeki Orta çağ karanlığına ait dünya görüşünün prangalarından bütünüyle kurtuluşu temsil etmektedir. Aydınlanma felsefesi ise önceki dönemlere ait felsefi varsayımları ortadan kaldırıp yerine yeni bir bilişsel ve aksiyolojik öncül dizisi koyarak Avrupa kültür tarihinde meydana gelen uzun entelektüel ve siyasi mücadelelerin ardından modernitenin nihai bir zaferi olarak görülmektedir.¹⁰

Bu çağda verilen mücadelede aydınlanmak isteyen *insanın kendisi*, aydınlatılmak istenen şey ise *insan hayatının anlam ve düzenidir*. Bu durum sıradan bir fenomendir: İnsanlık tarihi açısından bir an gelir de hayatın kozmosunu sağlayan değerler, formlar etkinliklerini kaybederse, bunların yerine yeni bir düzen kurabilecek başka fikir ve sistemlerin arayışı ortaya çıkar. İşte on sekizinci yüzyıl böyle bir çağdır.¹¹

Aydınlanma, tasvir şeklinde ilk olarak 1791 tarihinde Alman sanatçısı Daniel Chodowiecki'nin bakır bir levha üzerine yaptığı bir gravüre verilen isim ile ifade edilmiştir. Resim şu şekildedir: “Gravürün ön tarafında, ağaçların arkasında biri büyük, diğeri ise daha küçük iki kulesi görünen şato benzeri bir yerleşime ait, karanlık ormanın gölgesindeki şose yolda, bir yaya ile tek başına bir atlının peşi sıra bir yük arabası, ışınlarını henüz ağarmakta olan gökyüzüne gönderen ve yerleşim yerinin ardındaki sis perdesini dağıtmak üzere olan sabah güneşinden gelen aydınlığa bürünmektedir.”¹² On sekizinci yüzyıl sanatçısının bulunduğu çağın ruhuna uygun yaptığı bu gravür aydınlanmanın ilk tasavvurudur.

Felsefe tarihi açısından on sekizinci yüzyılı aydınlanma felsefesi olarak nitelendiren ve İngilizce ‘enlightenment’ deyimini kullanan ilk kişi James Schmidt’in bahsettiği üzere John Grier Hibben’dir.¹³ Ona göre aydınlanma filozofları devamlı

⁹ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, 19.

¹⁰ Paschalis M. Kitromilides, *Aydınlanma ve Devrim*, (Çev. Sinem Güldal), Alfa Yayınları, İstanbul 2021, 31.

¹¹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (18. Basım), Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, 289.

¹² Ulrich Im Hof, *Avrupa’da Aydınlanma*, (Çev.: Şebnem Sunar), (2. Basım), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2017, 1.

¹³ James Schmidt, “Enlightenment”, *Encyclopedia of Philosophy*, Edit: Donald M. Borchert, Macmillan Reference, USA 2006, Vol. 3, 243.

olarak, mistisizmin gölgelerine veya dogmatizmin sahte ve zayıf ışığının aksine aklın ışığına, parlak ve berrak parlayan iç aydınlığa sürekli bir gönderme yapmışlardır.¹⁴

Aydınlanma felsefesi, geçmişten gelen olumsuzlukların onarılması için elverişli koşullar oluşturmuştur. Bu felsefenin kalıcı sonuçları, Çünkü bu felsefenin kalıcı sonuçları, Ortaçağ'ın geliştirdiği ve bir dogma bütünü olarak formüle etmeye çalıştığı öğretilere dayanmamaktadır. Öğretiler, on sekizinci yüzyıl insanların farkında olduklarından daha fazla, geçmiş asırlara bağlıydı. Dolayısıyla aydınlanma yüzyılı ve felsefesi geçmişin mirasçısı konumundadır. Devraldığı mirasa, yeni ve orijinal düşüncelere katkıda bulunmak ve işlerlik kazandırmak yerine bu mirası düzenledi, elledi, geliştirdi ve netleştirdi. Geçmişe olan bu bağlılığa rağmen aydınlanma, özgün bir felsefi düşünceyi ortaya koyabilmiştir.¹⁵

Aydınlanmanın sözlükteki anlamına baktığımızda: *Avrupa'nın kültürel ve entelektüel tarihinde, gelenekçiliğe, gericiliğe (obscurantism), dayatmacılığa (authoritarianism) karşı akli kullanma olarak ortaya çıkan ve 1680-1780 yılları arasında kapsayan bir akımdır.*¹⁶ Aydınlanmanın zamanı konusunda farklılık arz eden diğer bir tanımlamada ise: *Aydınlanma: Avrupa'da on yedinci yüzyılın ikinci yarısıyla, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve önde gelen birtakım filozofların, akli insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ve insan zihniyle bireyin bilincini, bilginin ışığıyla aydınlatma yönündeki çabalarıyla seçkinleşen kültürel dönem, bilimsel keşif ve felsefi eleştiri çağı, felsefi ve toplumsal hareket*¹⁷ olarak ifade edilmektedir.

Tanımlamalardan hareketle Aydınlanmanın aklın egemen kılındığı bir dönem olduğu görülmektedir. Aklın gücüne olan inanç, akılcı esaslara dayalı bilimsel düşüncenin gelişmesiyle bireyi sınırlayan gelenek, din ve otoritenin eleştirilmesini ve toplumsal yapının aklın gösterdiği yönde dönüştürülmesini gündeme getirmiştir. Bunun sebebi aydınlanma düşünürlerinin, aklın düzenini gerçekleştirmeyi, kendi aklını kullanabilme kudretini göstererek 'rasyonel otonom özne' haline gelen bireyin çıkarlarına ve özgürlüğüne uygun şekilde toplum düzeninin yeniden inşa edilmesi

¹⁴ John Grier Hibben, *The Philosophy of the Enlightenment*, Charles Scribner's Sons, New York 1910, 4.

¹⁵ Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, (Trans, Fritz C. A. Koelln and James P. Pettegrove), Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1951, VI.

¹⁶ Thomas Mautner, *Dictionary of Philosophy*, (Second Edition), Penguin Books, London 2005, 187.

¹⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2005, 175-176.

olarak görmesidir.¹⁸ Bu durum, beraberinde akla ait olmayan konuların eleştiri konusu olmasına veya dışlanması sebep olmuştur. Çoğunlukla din, metafizik gibi alanlar ciddi anlamda irdelenmiştir. Bu dönemde özellikle metafizik tartışmalarına, yani insan varoluşunun fenomenlerini aklın olağan süreçlerini aşan ve dolayısıyla sağlam bir gerçeklik temeline sahip olmayan herhangi bir şekilde açıklama girişimlerine karşı bir protesto ruhu vardı.¹⁹ Avrupa tarihine baktığımızda bu durumun sebebi konusunda bilgi sahibi olmak zor değildir. Bütün Avrupa tarihi Ortaçağ boyunca kilisenin baskısı altında bir süreç yaşamıştır. Hayatın her alanında kilise söz sahibidir. Bilimsel teorilerden icatlara, siyasetten ahlaka, felsefeden sanata bütün alanlarda kilisenin kabulleri doğrultusunda hareket edilmiştir. Bu yüzden 18. yüzyıl aydınlanması, dinsizliğin daha da ilerisine giden ve meyvesini dini konuların dünyevileştirilmesinde veren bir hareket olarak görülebilir. Bir başkası bunu, zihnin dinî hurafelerden ve kilise tiranlığından aşamalı olarak kurtuluşu olarak da anlayabilir.²⁰ Kısaca Aydınlanma, kilisenin baskısından zihnin öncülüğünde kurtulma mücadelesidir. Bu mücadeleyi sadece din karşıtı olan düşünürler vermemiştir. Dolayısıyla Aydınlanma filozofu denildiği zaman kişisel inanç ya da dine yaklaşımla değerlendirilmemelidir. Çünkü aydınlanma döneminde çok çeşitli düşüncelere sahip filozofların da katkıda bulunduğu yadsınamaz bir durumdur. Ancak şurası kesindir ki aydınlanma döneminin ortak noktası insanın merkeze alınarak “insan aklının” otorite olarak benimsenmesidir.²¹

Aydınlanma aynı zamanda siyasetten ekonomiye, eğitimden sosyal ilişkilere, ahlaktan felsefeye kısacası her alanda kuramdan uygulamaya, eleştiriden iyileştirmeye, reformcu eyleme geçişi sağlamaya çalışmıştır. Mutlakıyeti eleştirmiş; cumhuriyeti gündemine almıştır.²² Aydınlanma tam da feodal ve mutlakiyetçi monarşiye karşı siyasi mücadeleyi başlattığı bir evrede filizlenir ve ilerler.²³ Ayrıca aydınlanma insanın kendi tekâmülü açısından ortaya koyduğu çabalar sonucu gördüğü eksikliklerden kurtuluş

¹⁸ Duman Fatih, “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61 (1), Ocak 2006, 122.

¹⁹ Hibben, 4.

²⁰ Frederick Copleston, *Modern Philosophy: From the French Enlightenment to Kant*, A History of Philosophy, vol. 6, Image Books Doubleday, New York 1994, 1.

²¹ Ali Taşkın-Metin, Becermen, *Felsefe Tarihi II-Rönesans, Yeniçağ ve XIX. Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, (2. Baskı), Sentez Yayıncılık, Bursa 2013, 161.

²² Im Hof, 7.

²³ M. Buhr, W. Schroeder, K. Barck, *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev.: Veysel Atayman), (2. Basım), Yenihayat Yayıncılık, İstanbul 2006, 7.

girişimidir. İnsanın yalanlarından, yanlışlarından ve önyargılarından kurtulmaya çalışmasıdır.²⁴ Bunun yolu da insanın bilgiyi elde ederken, düşüncesinin hiçbir otorite ya da önyargı tarafından etkilenmesine izin vermemesi ve yargılarının içeriğini yalnızca kendi eleştirel aklıyla belirleyebilmesidir.²⁵ Aydınlanmaya göre, insanın sorunlarını çözerek ve önüne çıkan engelleri aşarak refaha ereceği yegâne fark akli, gözlem yetisi ve sağduyusudur.²⁶

Aydınlanma, doğuştan gelen fikirleri (idea innatae) önceleyen “doğuştancılık” (innéisme/nativisme)’ın yerine “deneyciliği” ve “Cogito”nun sarıhlığının yerine de olguların kesinliğini ikame etmiştir. Kişisel faydaya ve bireysel saadete büyük önem veren, toplumsal sınıflaşmalar ile dinsel hiyerarşiyi bireyin değeri ve önceliği üzerinde temellenen bir hümanizm adına eleştiren aydınlanma, feodalitenin gerilemesi ve burjuvazinin yükselmesiyle beraber bir siyasal, sosyal ve felsefi ideolojiye dönüşerek ortaya çıkmıştır. Bunu da eleştiri ve akla fazlaca yer vererek yapmıştır.²⁷ Buradan şu sonucu çıkarabiliriz: Aydınlanma bireysel bir gelişim ve ilerlemenin sonucu, toplumun da bu gelişim ve ilerlemeden hareketle tekâmül etmesidir. Yani aydınlanma hem bireysel hem de toplumsal bir süreçtir.

Bireylerin ve toplumların kendi aralarında farklılıklar olduğu gibi aydınlanmanın süreç olarak ortaya çıktığı toplumların farklılaşmasından dolayı tek bir aydınlanmadan bahsetmek mümkün değildir. Avrupa başta olmak üzere diğer toplumlar için her birine ait bir aydınlanmadan bahsetmek gerekmektedir. Dolayısıyla aydınlanma dediğimiz zaman kavramın başına ortaya çıktığı toplumun ismini koymak gerekmektedir. Örnek olarak; Fransız Aydınlanması, Alman Aydınlanması, Türk Aydınlanması, İngiliz Aydınlanması, İskoç Aydınlanması... Bahsettiğimiz bütün bu aydınlanma süreçleri hem zaman hem de olaylar silsilesi açısından farklılıklar arz etmektedir. Aralarında ortak noktaların ve etkileşimlerin olması doğaldır. Ancak bu durum bütün süreçlerin tek bir başlık altında zikredilmesini sağlamaz. Aydınlanma türlerini ayrı ayrı ele almak hem olayları daha iyi gözlememize hem de elde edeceğimiz kanaatleri anakronizme

²⁴ Afşar Timuçin, Ali, Timuçin, *50 Soruda Aydınlanma*, 2. Baskı, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2013, 13.

²⁵ Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev.: Emre Arslan), Doruk Yayınları, Ankara 1999, 15.

²⁶ Nejat Bozkurt, *Eleştiri ve Aydınlanma (Felsefe Araştırmaları)*, (3. Baskı), Sentez Yayıncılık, Bursa 2013, 25.

²⁷ Bozkurt, 25.

düşmeden, gelişmeleri, aksiyonları ait olduğu toplumun kriterleri çerçevesinde değerlendirmemize imkân verecektir.

Tüm bu farklılıklardan dolayı *Berlinische Monatsschrift* 1783 tarihinde bir yarışma düzenlemiştir. Bu yarışmada “Aydınlanma Nedir?” sorusunun cevabı aranmıştır. Yarışma sonucunda birinci seçilecek en iyi cevap için de ödül verileceği açıklanmıştır. Dönemin ileri gelen fikir adamları bu yarışma için yazdıkları denemelerde çok çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan birisi Yahudi filozof Moses Mendelssohn’a aittir. Ona göre aydınlanma insan aklının kullanımına ilişkin henüz kemale ermemiş ve herkesin ulaşabileceği bir eğitim sürecine verilen isimdir.²⁸ Bu tanım filozofun aydınlanmayı toplumun tabanına yaymak istediğinin bir göstergesidir.

Immanuel Kant da bu yarışmaya deneme gönderenler arasında bulunmaktadır. O da kendi zaviyesinden bir aydınlanma tanımı yapmıştır. Ona göre aydınlanma: “İnsanın kendi hatası ile düşmüş olduğu “ergin olmama” durumundan; yine insanın kendi aklını kullanarak başka birisinin rehberliğine başvurmadan kurtulmasıdır. İnsanların *ergin olmama* durumuna düşmesi, kendi kurtuluşlarını bir başkasının kılavuzluğuna teslim etmiş olmasındandır.”²⁹ İnsanların kurtuluşunu başkalarının kılavuzluğuna bırakması, tembellik ve korkaklık sebebiyledir. Bu durum insanların başına gelecek olan gözetici ve yöneticilerin işini kolaylaştırmaktadır. Yönetilmek insanlar açısından da kolay bir durumdur. Ergin olmama durumu büyük bir rahatlaktır. İnsanın yerine düşünen bir kitap, vicdanın yerini tutan bir din adamı, diyeti ile ilgilenen bir doktor varsa zahmete girmesine gerek kalmaz. Ama bu rahatlığa rağmen insanların kendi aklını kullanma cesaretini (*Sapere aude!*) göstermesi gerekir.³⁰ Rahatlık olarak görülen ergin olmama durumu bir süre sonra boyunduruk altında yaşamaya ve özgürlüklerden yoksun kalmaya sebep olacağından insanlar çok daha farklı problemlerle karşı karşıya kalabilir. Özgürlüklerin örselenmesi aydınlanma felsefesi açısından olumsuz bir durumdur. Özgürlüğün olmadığı bir yerde eleştirinin ve yeni düşüncelerin ortaya çıkması imkânsız hale gelebilir.

²⁸ Outram, 17.

²⁹ Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar*, (Çev.: Nejat Bozkurt), (2. Basım), Sentez Yayıncılık, Bursa 2015, 311.

³⁰ Kant, 311, 312.

Aydınlanma düşüncesi, insanlar arasında eşitliği, adaleti ve özgürlüğü savundu. Bu düşüncelerin etkisi, fikirlerin ve bilginin daha geniş bir kitleye yayılmasını sağladı. Aydınlanma düşüncesi ile birlikte, geleneksel otoritelerin sorgulanması ve eleştirilmesi de yaygınlaştı. Kilisenin ve aristokrasinin gücü azaldı ve yerlerini bireysel haklar ve özgürlükler aldı.

Bu felsefe daha çok düşüncenin özgün bir kendiliğindenliğine inanır; düşünceye yalnızca taklit edici bir işlev değil, yaşamın kendisini biçimlendirme gücü ve görevi de yükler. Düşünce, yalnızca çözümlemek ve parçalara ayırmaktan ibaret değildir, aynı zamanda, bu gerçekleştirme eylemiyle kendi gerçekliğini ve hakikatini gösterebilmesi için, gerekli olduğunu düşündüğü şeylerin düzenini fiilen meydana getirmekten ibarettir.³¹ Dolayısıyla Aydınlanma felsefesi bir aksiyon alanıdır. İnsanların düşüncelerini uygulamaya koymaya çalıştığı, her türlü otoritenin ötelendiği bir süreçtir. Aydınlanma aynı zamanda metafizikten kopuş ve Aristoteles'te olduğu gibi olana bakmak, şeyler hakkında yargıya varmadan şeylere aklın gözüyle bakmaktır.³² Aklın kurguları yerine gözlemi, dinsel tartışmalar yerine ise bilimsel olguları gerçeğin yerine koyan bu yaklaşım aydınlanmanın en temel yöntemidir.³³

B. Aydınlanmayı Hazırlayan Süreç ve Aktörler

Aydınlanma her ne kadar on sekizinci yüzyıla ait gibi görünse de düşünce tarihine baktığımızda kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Aydınlanmanın tarihini felsefe tarihinin başlangıcı olarak görülen Antik Yunana kadar götürebiliriz. Aydınlanma bir yönüyle ancien regime'yi aşmaktır.³⁴ Dolayısıyla fikirlerin sistematik olarak dile getirildiği ve Batı medeniyetinin de köklerinin ait olduğu Yunan düşüncesinin çok üstünde yeni düşünceler ortaya koyabilmektir.

Felsefe tarihine bakıldığında felsefenin ele aldığı ilk konunun doğa olduğu görülür. İlk dönem filozofları da doğa filozofları olarak anılmaktadır. Sokrates ve sonrasında insan, felsefenin ana konusu haline gelmiştir. İnsan, varlık, bilgi ve değerler

³¹ Cassirer, VIII.

³² Ahmet Kavlak, "Aydınlanma Nedir?", (Ed. Ömer Bozkurt), *Aydınlanma Din Demokrasi*, (ss. 297-311), Eskiyei Yayınları, Ankara 2012, 297.

³³ Gökhan Murteza, "İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak", Gökhan Mürteza (Ed.), *İskoç Aydınlanması*, (ss. 11-30), Pinhan Yayınları, İstanbul 2020, 11.

³⁴ Köktaş, 38.

açısından irdelenmiştir. Bunu yaparken de insan aklına sürekli bir vurgu yapılmıştır. Rönesans'tan itibaren insan ve aklı yeniden ele alınmış; Descartes, Spinoza ve Leibniz gibi çeşitli filozoflar aklı “ebedi hakikatler alanı” olarak nitelendirmişlerdir. Dolayısıyla akıl artık yasalardan ve sabit doğrulardan oluşan bir şey değildir. Akıl analitik yöntemler kullanarak düşünce üreten bir yetenek haline gelmiştir.³⁵

Aklın dönüşümü ile birlikte gerçekleşen coğrafi keşifler, on beşinci yüzyılda Rönesans, on altıncı yüzyılda Reform hareketleri ve on yedinci yüzyıldan itibaren gerçekleşen bilimsel gelişmeler aydınlanmaya giden yolu açmıştır. Coğrafi keşifler Avrupa toplumlarının diğer kültürlerle etkileşimine sebep olmuş ve farklı düşüncelerin Avrupa'ya ulaşmasını sağlamıştır.

Ortaçağ Avrupa'sında hayatın her alanında hissedilen dini baskıdan kurtulmak isteyen insanlar, merakın odağına insanı koymuşlardır. Bu da Avrupa'da Rönesans'ın başlamasının nedenlerinden biri olmuştur. Rönesans'ın başlangıcı hakkında kesin bir tarih söylemek zordur. Bu konuda hangi tarih seçilirse seçilsin daha gerilere gidebilmek için bir olayı delil göstermek her daim mümkündür.³⁶ Bu yüzden Rönesans'a tarihsel anlamda değil, süreç içerisinde meydana gelen olay ve olguların ortak noktalarından hareketle yaklaşmak Rönesans'ın aydınlanmaya giden yolda nasıl bir katkı yaptığını anlamamızı kolaylaştıracaktır. Rönesans ile birlikte insanın gözlemlerinin, araştırmalarının ve düşüncülerinin odak noktasına bütün ilişki ağlarıyla doğa ve insanın bizzat kendisi gelip yerleşmiştir. Bir başka ifadeyle insan, ilgisini doğanın bir parçası olan kendisine çevirmiştir. Kendisini tanımak ve anlamak için çaba göstermek istemiştir. Bu istek ve arzuya sahip olması sebebiyle bu dönemde yaşayan insanlar için “rönesans insanı” nitelemesi yapılmıştır.³⁷ Bu niteleme aslında Rönesans'ın insanı merkeze alan yapısından dolayı ortaya çıkan hümanizm düşüncesinin de bir sonucudur. Bu akımın filizlenmesinde dönemin sanatçılarının rolü vardır. Rönesans hümanistleri olarak nitelendirilen bu sanatçıların amacı Antik Yunan ve Roma entelektüel mirasının

³⁵ Mustafa Erdoğan, *Aydınlanma Modernlik ve Liberalizm*, Orion Yayınevi, Ankara 2006, 18.

³⁶ Peter Burke, *Avrupa'da Rönesans Merkezler ve Çeperler*, (1998), (Çev.: Uygur Abacı), (2. Basım), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2017, 21.

³⁷ Doğan Göçmen, *Modern Felsefe Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası Adam Smith, Hegel ve Marx*, Vivo Yayınevi, İstanbul 2015, 27.

canlanmasını sağlamaktır.³⁸ Rönesans'ın ilk aşaması 1300 ila 1490 tarihleri arasında vuku bulan İtalyan Rönesans'ıdır. Bu dönem, hareketin daha sonraki aşamalarına olduğu gibi aktarılacak olan ana unsurların, yani antik Roma ve belirli bir yere kadar Yunan kültürünün keşfedildiği ve bu klasik modellere imrenen reformların yapıldığı süreçtir.³⁹ Rönesans hareketlerinin temel hareket noktasının Antik Roma ve Yunan medeniyetinin olması aynı zamanda aydınlanmanın da köklerinin buralara kadar gittiğinin bir göstergesidir. Rönesans, dönemi inceleyen bilim adamları açısından Antik Çağ çalışmalarının dirilmesi şeklinde nitelendirilir.⁴⁰ Aydınlanmanın ve modernizmin doğmasında Rönesans'ın katkısı yadsınamaz. Çünkü Rönesans, modernlik-öncesinden moderniteye geçişin kısmen gerçekleştiği bir çağ olarak Batı'nın düşünsel ve kültürel gelişiminde elzem bir süreci temsil eder.⁴¹ Aydınlanma her ne kadar Ortaçağ düşünce yapısını yok etmeye çalışıp modern Batı medeniyetinin temellerinin atılmasına imkân sağlamış olsa da Aydınlanma ve modernite, aralarındaki ilişkiye rağmen, birbirine indirgenmemesi gereken olgulardır.⁴²

Rönesans sürecinde yaşanan bilimsel gelişmeler de aydınlanmaya temel olması açısından önemlidir. Bu dönemde ortaya konan bilim anlayışının en önemli ayırt edici özelliği, insanların, Antik Yunan'dan beri geniş ölçekte ilk kez, doğaya Aristoteles ve Physiologus gözünden bakmak yerine kendi zaviyesinden bakmaya cesaret etmeleridir.⁴³ İnsanların bilime olan yaklaşımlarının bu şekilde değişmiş olması aydınlanma yolunda gerçekleştirecekleri keşiflerin ve elde edecekleri bilgi birikiminin de artmasına ve çeşitlenmesine sebep olmuştur. Bu ise insanın tabiata ve kendine çok daha farklı yönlerden bakmasını, aynı zamanda ilkel olandan moderne doğru ilerlemesini sağlamıştır. Bu dönemin parolası etkinliktir. Rönesans insanı çalışmayı kendine amaç ediniyor ve bundan asla imtina etmiyor. Çünkü Ortaçağ'la birlikte toplumsal sınıflamanın mağduriyetini yaşamıştır. İnsanlar burjuvazinin, soylu kesimin, din adamlarının boyunduruğu altında yaşamaya mahkûm olmuştur. Bu çağla birlikte insan

³⁸ Jonathan W. Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans Rönesans ve Reform Avrupası'nın Kısa Tarihi*, (2009), (Çev.: Bengisu Karakurt), Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, 101.

³⁹ Burke, 19.

⁴⁰ Jules Michelet, *Rönesans*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2022, 9.

⁴¹ Hakan Çörekçioğlu, *Rönesans'ın Doğası*, Say Yayınları, İstanbul 2019, 9.

⁴² Köktaş, 38.

⁴³ Preserved Smith, *Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*, (1920), (Çev.: Serpil Çağlayan), (4. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, 149.

her türlü otoritenin baskısından, bireysel çalışma yasağından ve aşağılayıcı tavrından kurtularak iş hayatına atılıyor. İnsan tam olarak bu değişimin bilincinde olmadan *homo faber*'in (alet yapan insan) doğuşuna sebep oluyor ve dünyayı değiştirmeyi kendisine amaç ediniyor. Aydınlanmaya giden yolda Rönesans düşüncesi bir yönüyle de burjuvazinin ihmal ettiği bir başlangıçtır.⁴⁴ Bu başlangıç insanların kendi özgüven, sağduyu ve özgürlüklerini kazanması açısından önemli bir noktadır. Kısacası Rönesans, insanı evrensel bir topluluğun işlevsiz, vasıfsız bir üyesi olmaktan kurtarıp onun kişiliğini arayan, şahsına münhasır farklılıklarını bütün açıklığıyla ortaya koymak isteyen birey olmasını sağlamıştır. Bu yüzden Rönesans individüalizm çağıdır. Bireyselleşmenin benimsendiği bir dönemdir.⁴⁵

Rönesans'ın zaman ve mekân kavramlarında gerçekleştirdiği devrim birçok açıdan Aydınlanma düşüncesinin kavramsal temellerini oluşturmuştur. Günümüzde birçok insanın modernizmin ilk nüvesi olarak gördüğü süreç doğa üzerinde hâkimiyeti bireyin özgürleşmesinin ilk gerekli koşulu olarak görmekteydi. Mekân doğal bir “olgu” olması dolayısıyla, mekânın fethi ve rasyonel bir biçimde düzenlenmesi aydınlanma ve modernleşme sürecinin vazgeçilmez bir amacıdır. Bu düşüncenin geçmiş doğa- insan arasındaki ilişkiden farkı, mekân ve zamanın Tanrı'nın yüceliğini yansıtmak üzere değil, bir bilinç ve bir irade ile donanmış özgür ve faal bir birey olarak “insan”ın özgürlüğünü ilan etmek ve kolaylaştırmak için yapılıyor olmasıydı.⁴⁶

529'da Antik Yunan'da kurulan Akademi ve Lise'nin kapanması, geçmişin de paganlık yaftası ile bütüncül olarak yok sayılması, Avrupa toplumunda kilisenin baskısını orta çağ boyunca sürdürecektir güçlü bir dönemin yaşanmasına sebep olmuştur.⁴⁷ Reform hareketleri, Ortaçağ boyunca boyunduruğu altında yaşadığı kilisenin Avrupa toplumlarının üzerindeki etkisinin azalmasına sebep olmuştur. O dönemde kilise özgür düşüncenin ve bilimsel faaliyetlerin yürütülmesine ciddi şekilde engel olmuştur. Bu dönemde ortaya konulan düşünceler dini konuların ötesine geçmemiştir. Dini konuların dışında fikir yürüten bütün düşünürler cezalandırılmıştır. O

⁴⁴ Ernest Bloch, *Rönesans Felsefesi*, (1974), (Çev.: Hüseyin Portakal), (2. Basım), Cem Yayınevi, İstanbul 2010, 7-11.

⁴⁵ Fehmi Baykan, *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, 11.

⁴⁶ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, (çev. Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul 2014, 279.

⁴⁷ Ahmet Erhan Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneginde Din Algısı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016, 26.

dönemdeki bütün bilimsel faaliyetler gizlice yürütülmüş ve yazılan eserlerin birçoğu yayınlanma sürecinde engellenmiştir. Bu yüzden birçok bilim insanı eserlerini ölümünden sonra yayınlanmak kaydıyla dost gördükleri ve güvendikleri bilim insanlarına emanet etmişlerdir. Birçoğu hayatlarını bilim uğruna feda etmişlerdir.

Orta çağ düşüncesinin temel kavramı Tanrı'dır. Bütün düşünceler bu kavramla ilişkili olarak üretilmiştir. Bu dönemde ortaya konan felsefe, daha çok Hıristiyanlığın iddialarını temellendirme ve bunları açıklama için bir araç konumundadır. Dolayısıyla dinsel olanın dışına çıkılmasına veya dine uygun olmayan düşüncelerin felsefi olarak ortaya konulmasına izin verilmemiştir. Kısacası felsefenin görevi dini otoritelerin ortaya koyduğu düşünceleri aktarmaktan ibarettir.⁴⁸

Martin Luther'in kilisenin kapısına astığı ve Reform hareketlerinin başlangıcı olan bildirisinden sonra insanlar, kilisenin baskısından kurtarmak için gerekli olan cesareti kazanmıştır. Aslında bu romantize edilmiş bir anlatıdır. Luther, Reform hareketleri sürecinde zikredilen isimler içerisinde halk nezdinde en canlı olanıdır. Endüljans karşıtı 95 maddelik tezi Wittenberg kilisesinin kapısına asan genç muhalif keşiş portresi tamamen öyküleyici bir anlatıdır. Tarihsel realite ile uyumlu değildir. Ancak kendi çağında olup bitenleri anlamaya çalışan Avrupa toplumunun her bir ferdinin kullandığı dil, Luther'in ve yazılarının ana temasını oluşturan teolojik savaşa yakından ilişkilidir.⁴⁹ Luther'in bu yaptığı şey Rönesans hümanisti olan entelektüellere eski otoriteleri, hatta kilise otoritesini dahi sorgulamayı öğretmiştir.⁵⁰ Baskısından bahsedilen kilise, Katolik kilisesidir. Luther sonrası kurulan Protestan kiliseleri daha özgür bir yol izlemiştir. Katolik kilisesinin bilimsel gelişmelere karşı takındığı tutuma değinmiştik. Bu kilisenin felsefeyle olan ilişkisi de Aquinas'ın Aristotelesçi realizmidir. Katoliklerin tutucu eğilimlerinin aksine Protestan filozoflar daha farklı düşüncelere sahip olmuş hatta sık sık bu düşüncelerini değiştirme eğiliminde de olmuşlardır. Kendi dönemlerinde revaçta olan düşüncelerin tarzını yakalamaya çalışmışlardır.⁵¹ Orta çağ boyunca Avrupa'da Aristoteles'in mantık, metafizik ve doğa felsefesine Arapça

⁴⁸ H. Ömer Özden, Osman Elmalı, *İlkçağ Felsefesi Tarihi Metinlerle*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2011, 233.

⁴⁹ Carl Truman, "Luther ve Almanya'da Reformasyon", (Ed. Andrew Pettergree), *Reformasyon Dünyası*, (2000), (Çev.: Mehmet Doğan), Alfa Yayınları, İstanbul 2020, 113.

⁵⁰ Zophy, 222.

⁵¹ Preserved, 161.

kaynaklardan Latince çevirisi ile ulaşılmaya başlayınca bu devasa fikir külliyyatını Hristiyanlık adına asimilasyona tabi tutan kolektif bir gayret ortaya konulmuştur. Teolojik bağlamda skolastik düşünce bu asimile edilmiş eserlere atıfta bulunmuştur.⁵²

Reform hareketleri genel anlamda Hristiyan toplumu yeniden şekillendirerek, her bir ferdini bireysel iman ve Tanrısal lütuf ile aydınlatmayı hedeflemiştir. Böylelikle bireysel düşüncenin oluşumuna katkı sağlamış olacaktır.⁵³ Reform sürecinde bireysel inancı teşvik eden eserler de kaleme alınmıştır. Thomas Kempis'in yazdığı "*İsa'ya Öykünme*" bu tarz yazılan eserlere örnek olarak verilebilir. Bu eserde insan ruhunun güncesi, bireysel bir deneyim anlatılmaktadır.⁵⁴ Birey olmak ve her türlü deneyimin kişinin kendisine ait olması, geçmişin ve her türlü otoritenin baskısının kırılması tam olarak aydınlanma düşüncesinin amaçladığı bir durumdur.

Aydınlanma sürecinin yaşanmasında etkisi olan dönemlerden birisi de on yedinci yüzyıldır. Bu yüzyılda Rönesans döneminde tam anlamıyla sistematik olmayan fikirler, sistematik hale getirilmeye çalışılmış ve bireyin önceki dönemlerden daha bağımsız hale gelmesi ve doğrulara ulaşması için yöntemler geliştirmeye çalışılmıştır.⁵⁵ Bu dönem Rönesans'ın, birey, akıl, düşünce özgürlüğü gibi kavramların insanın doğaya karşı egemen olması etkilerinin gözlemlenebildiği bir yüzyıl olmuştur. Adeta bilimsel bir devrim gerçekleşmiştir. Rönesans döneminin doğa anlayışında kilisenin az da olsa etkileri devam etmiş, metafizik ve dine ait önsel fikirler varlığını sürdürmüştür. On yedinci yüzyılla birlikte bilimin ilkeleri etkinliğini hissettirmiş; matematik, doğa bilimleri sayesinde doğanın anlaşılmasına yönelik zihniyete bilimsel düşünce hâkim olmuştur.⁵⁶ Bu yüzyılla birlikte insan bir kul olarak değil, özgür ve yaratıcı bir özne olarak görülür.⁵⁷ Yaratıcı ve özne konumuna yükselen insan aynı zamanda tarihi olayların şekillenmesinde de özne haline gelmiştir. Orta çağ boyunca kendine sunulan hayatı yaşayan insan on yedinci yüzyılla birlikte hem kendi hayatını hem de insanların geçmişteki olaylarını konu edinen tarihi fail konumunda inşa etmeye başlamıştır.

⁵² Virginia Cox, *İtalyan Rönesansı'nın Kısa Tarihi*, (2016), (Çev.: Cumhur Atay), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, 56.

⁵³ Russ, 111.

⁵⁴ Russ, 111.

⁵⁵ H. Ömer Özden, Osman, Elmalı, *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018, 226.

⁵⁶ Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, (2. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 2008, 348.

⁵⁷ Bayram Ali Çetinkaya, *Felsefe Tarihi Ortaçağ ve Yeniçağ*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, 181.

On yedinci yüzyıl felsefesinin şekillenmesinde önemli aktörlerden ilki Kartezyen felsefenin de kurucusu olan Rene Descartes'tır. Onun felsefesinin başlangıç noktalarından biri ve aynı zamanda varlık ve ruh anlayışının temeli, şüpheciliği benimsemesidir. Ondaki şüphe, öğrenim döneminin sonunda kendisinde ortaya çıkan kararsızlıkla başlamıştır.⁵⁸ Descartes kuşkuyu bir yöntem olarak kullanmıştır. Bu kuşkuya kendisini de dâhil etmiştir. "Cogito ergo sum"⁵⁹ söylemi bu şüpheciliğin tezahürüdür. Düşünmek insanın kendi varlığına bir delil olarak kullanılmıştır. Bu durum mantıksal bir çıkarım olmayıp, şüpheci birinin karşı koyamayacağı bir idraktır.⁶⁰ İnsan ancak açık ve seçik olarak gördüğü şeylerin doğruluğuna inanır ve onların hakikatinden emin olabilir.⁶¹ Dolayısıyla eşyanın görünüşü, içerik açısından farklılıklar gösterse de kaynağı akıl olan bir bilginin konusudur. Akıl bunu kendi kavradığı şekliyle belirli düzene koyan, zor olandan basite doğru giderek şeyler arasında bağlantılar kuran bir yöntemle yapar.⁶² Bunu yaparken herhangi bir otoritenin baskısında kalmadan kendi iradesiyle hareket eder. Dolayısıyla Descartes'ın bu düşünceleri, insanın bilgiye kendi akli ve özgür iradesi ile ulaşabileceği fikrini insanların zihnine koymuştur. Böylelikle insan kendinin farkına vararak doğanın bilgisine sahip olabileceğine kanaat getirmiştir. Bu da aydınlanma çağına giden yolda önemli bir adımdır.

Francis Bacon, on yedinci yüzyılın diğer önemli bir filozofudur. Aydınlanma düşüncesinin ortaya çıkmasında büyük bir role sahiptir. İngiliz Aydınlanma hareketini başlatan, İngiliz maddeciliğinin ve modern empirik bilginin kurucusu sayılan Francis Bacon'dır.⁶³ Bacon, bilimin insanlık tarihinin gelişimi açısından önemli olduğunu kavramıştır. Bacon, benimsediği bilimsel yöntem ve çalıştığı doğal felsefe sahasında, Rönesans ve ardından gelen modern dönem arasında bir bağ kurmuştur. Ona göre insan, tabiata egemen olup onu yorumlayan bir varlıktır. Bunu da sahip olduğu gücün nispetinde gerçekleştirebilmektedir. İnsan kendini hem zihinsel hem de fiziksel anlamda

⁵⁸ H. Ömer Özden, *İbn-i Sînâ-Descartes Metafizik Bir Karşılaştırma*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996, 147.

⁵⁹ Rene Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, (Çev.: K. Sahir Sel), (2. Basım), Sosyal Yayınları, İstanbul 1994, 33.

⁶⁰ Gunnar Skirbekk, Nils, Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, (2001), (Çev.: Emrah Akbaş-Şule Mutlu), (5. Baskı), Kesit Yayınları, İstanbul 2013, 252.

⁶¹ Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi- Modern Felsefenin Yükselişi*, (Cilt: 3), (Çev.: Volkan Uzundağ), Küre Yayınları, İstanbul 2017, 49.

⁶² Vorlander, 375.

⁶³ M. Buhr, W. Schroeder, K. Barck, 9.

geliştirip yaşamını daha kolay bir hale getirebilir. Bunun için de zihin ve el kudretine ihtiyacı vardır. Zihnin gücünü mantık ile elin gücünü ise alet ile sağlamaktadır. Bacon'ın asıl gayesi ise zihin ile deney arasındaki ilişkiyi tespit edip tabiatın kanunlarına uyum sağlayarak bilgiye sahip olmaktır. Ona göre bilgi insana hizmet etmeli, doğaya karşı ona kudret sağlamalı ve pratik bir fayda kazandırmalıdır.⁶⁴ Bunu yaparken de ampirist düşünce yapısına sahip olarak tümevarım yöntemini kullanır. Bütün özel örnek ve kanunları bir plana göre bir araya getirerek neden-sonuç ilişkisiyle genel doğrulara ve kanunlara ulaşmaya çalışır. Tümevarım, tek tek olgulara ve yaşanan dünyaya yönelen tam anlamıyla bir burjuva yönetimidir.⁶⁵ Burjuva ise aydınlanma süreci açısından önemli bir figürdür.

1. Ansiklopedistler

Ansiklopedi sözcüğü kavram olarak İngilizce'de *encyclopedia*, Latince'de *encyclopaedia* ve Grekçe'de ise *enkyklopaideia* şeklinde ifade edilmektedir. Kelime anlamı olarak da Grekçe “enkyklios” (genel) ve “paideia” (eğitim) oluşmakta ve “genel eğitim” anlamına gelmektedir. Fransızca sözlüklerde (Le Petit Robert) ise “encyclopédie” olarak Latince'den geldiği söylenmiştir. Ancak kaynak olarak Grekçe kelimenin (“egkuklios paideia”) karşılığı olarak *tüm bilgi dairesini (çevrimini) kapsayan öğretim*, şeklinde tanımlanmıştır. 1532 de Rabelais bu sözcüğü Fransızca'ya kazandırmıştır.⁶⁶

Diderot “Ansiklopedi veya Bilimler, Sanatlar ve Zanaatların Açıklamalı Sözlüğü”nde “ansiklopedi” maddesinde şöyle bir tanımlama yapar: Bu sözcük, bilgilerin peş peşe sıralanışı ve bir araya getirilişi manasını taşır ve Eski Yunanca ‘en’ bağlacı ile çember ve bilgi anlamına gelen isimlerin (“koklos” ve “poideia”) mezc edilmesinden meydana gelmiştir.⁶⁷

Ansiklopedi kavramı Osmanlıcaya Mahîtü'l-Maârif diye aktarılmış ve *bilgilerin çeviren*'i (çemberi) anlamında kullanılmıştır. Mana itibarıyla düşünürsek Fransızca

⁶⁴ Ali Taşkın, Metin Becermen, 69-74.

⁶⁵ Bloch, 105.

⁶⁶ Denis Diderot, Jean Le Rond D'Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, (Çev.: Selahattin Hilav), (4. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, 11.

⁶⁷ Diderot, D'Alembert, 11.

kaynaklar üzerinden bize geçtiği anlaşılmaktadır. Ansiklopedi sözcüğünün Türkçeye 1920’lerde geçtiği düşünülmektedir. İlk olarak 1926’da basılan M. Bahaettin’in Yeni Türkçe Lügat’ında bu kavrama rastlanmaktadır. Mana olarak da şöyle ifade edilmiştir: Bütün malumatın heyet-i umumiyesi, bilcümle ulum ve sanayiden bahseden eser, mahîtü’l-maârif. Diğer dillerde olduğu gibi bilgilerin, bilimlerin, sanatların, zanaatların, tekniklerin tümünü kapsayan yapıt anlamında kullanılmaktadır.⁶⁸

Diderot ve D’Alembert’in yayın yönetmenliğini yaptığı *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, “Ansiklopedi veya Bilimler, Sanatlar ve Zanaatların Açıklamalı Sözlüğü” 1751-1772 tarihleri arasında yayınlanmıştır. Ansiklopedinin yazılma amacı dünya üzerindeki bütünlüğü bulunmayan, dağınık haldeki bilgilerin bir araya getirilmesi ve sonraki nesillere aktarılmasıdır. Bu şekilde insanların kendilerinden önce gelenlerin yapmış oldukları çalışmalardan haberdar olmaları, kendilerini mutlu ettiği gibi daha erdemli ve bilgi düzeyi yüksek toplumların ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Burada yapılmak istenen dine ve otoriteye karşı bir faaliyet yürütmek değil tamamen insanların refahını ve bilimsel düzeyini geliştirmektir. Ancak bu zamanla hedeflenen durumun dışında algılanmış ve ansiklopediye ve yazarlarına saldırı şekline dönüşmüştür. Yayınlanmaması konusunda baskılarla karşılaşmıştır. 1746 yılında başlanan hazırlıklar neticesinde ilk cilt 1751 yılında yayınlanabilmiştir. İkinci cilt ise bir sonraki yıl basılmıştır. Ancak ikinci ciltte bahsettiğimiz şekilde problemler yaşanmış ve satışı durdurulmuştur. Bazı maddelerine müdahalelerde bulunulmuş ve içerikten çıkarılmıştır. Ancak Diderot ve diğer bilim adamları, ömürlerini harcadıkları bu proje için geri adım atmadan devam etmişler ve 1766 yılından sonra farklı isimler altında yayınlanmaya devam etmişlerdir.⁶⁹

Ansiklopedide madde yazarların başında bin civarında maddeyi kaleme alan Diderot gelmektedir. Sonrasında D’Alembert, d’Holbach, Voltaire, Rousseau, Condillac, Montesquieu, Turgot, Bordeu, Buffon, Daubenton, Marmontel, de Jaucourt, Quesnay, Haller, Necker, Grimm gibi düşünür, sanatçı ve bilim insanı madde yazımına katkıda bulunmuştur. Maddeler iş bölümü yapılarak katkıda bulunacakların uzmanlıklarına göre paylaşılmıştır. Bu şekilde herkes kendi uzmanlığını yansıtmaya

⁶⁸ Diderot, D’Alembert, 11, 12.

⁶⁹ Gözde Aykaç, 18. *Yüzyıl Fransız Düşüncesinde Diderot’nun Yeri ve Önemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2021, 55-58.

imkânı bulmuştur. Bu sayede bilgi bütün insanların kullanımına sunulmuştur. Böylelikle Bacon'ın "bilgi güçtür"⁷⁰ ifadesiyle paralel olarak, ansiklopedi sayesinde insanlar bu güce ulaşma fırsatı bulmuşlardır. Güç aynı zamanda bireysel özgürlüğün ve özgüvenin en önemli şartıdır.

Aydınlanma sürecini hazırlayan aktörleri ele aldığımızda ansiklopedistlerin önemli bir rolü olduğunu görürüz. Çünkü neşredildiği andan itibaren insanların bilgiye kolayca ulaşmasına zemin hazırlamışlardır. Hele de bilgiye ulaşma ve basın-yayın faaliyetleri açısından bilimsel eser vermenin zorluklarının çok güç olduğu bir dönemde böyle bir eseri ortaya koymak güçlü bir iradenin yansımasıdır. Ansiklopedi, bilginin kaynağı, sınırı, değeri gibi epistemolojik düşüncesini açıkça ortaya koymuştur. Descartes'ın "*cogito ergo sum*"⁷¹ gibi temel ve kati bir ilkeden hareketle tümdengelim yöntemini bütün varlığı anlamlandırmada ve açıklamada kullanmıştır. Bütün Ortaçağ boyunca doğruluğu ve güvencesi Tanrı'nın metafiziğine bağlanan epistemolojik yaklaşıma karşı çıkmıştır. Ayrıca Leibniz'in tözler arasında Tanrı'nın önceden kurduğu düzene ve mantık-varlık arasındaki özdeşliğe dayanan bilgi anlayışından da farklıdır. Burada duyu verilerini, gözlemi, deneyi ve aklı önceleyen, Bacon, Locke gibi filozofların ampirik ve duyumcu bilgi anlayışı benimsenmiştir. Bu yöntem aydınlanma düşüncesinin de benimsediği en temel epistemolojik yaklaşımdır.

2. Mason Locaları

On yedinci ve on sekizinci yüzyıl Avrupa kıtasının sosyal açıdan oldukça kaotik ortamında yeni bir sosyalleşme şekli olarak localar ortaya çıkmıştır. Bunların öncelikli amacı kendi ideallerine uygun insan, yaşam ve düzen kurabilmektir.⁷² Aynı zamanda orta çağda yapılan baskılardan kurtulabilmenin de gözde mekânlarını bu localar temsil ediyordu. Ayrıca yarı gizli bir örgütlenme imgesiyle tanınan bu localar, temelini zanaat loncası şeklinde faaliyetlerde bulunan ve "operatif masonluk" ismiyle bilinen eski orta çağ taş ustalığından almışlardır. Masonluk, Kudüs'teki Tapınağı inşa edenlerden

⁷⁰ Francis Bacon, *Seçme Aforizmalar*, (Çev.: C. Cengiz Çevik), (3. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, 26.

⁷¹ Descartes, 33.

⁷² Reşide Adal, *Aydınlanma Çağında Kamusal Alan ve Heterotopik Mekân İncelemesi: "Palais Royal" ve "Mason Locaları"*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, 208.

ustabaşı Hiram’la Yahudilerin Babil Sürgünü sonrası bu Tapınağı yeniden inşa eden Zerubbabel’i yücelterek zanaatkârlarla ilişkisini sürdüren bir yapıdır. Masonların bu ideali aynı zamanda tapınağın yeniden inşası ile dünyadaki harmoninin tekrar eski konumuna getirilmesine yönelik amaçla benzer tutkuyu ifade eder.⁷³ Aydınlanma yüzyılında ise “spekülatif masonluk” diye kentsel bir örgütlenme şeklinde faaliyet gösteren yeni bir mana kazanır. Bu yeni yapı, yalnızca taş ustalarının değil toplumun diğer bütün kesimlerinden birçok insanı bünyesinde barındıran bir “kardeşlik yapılanması” olarak hiyerarşisini oluşturur.⁷⁴

Mason localarının temel felsefesini yansıtan kavramları şöyle sıralayabiliriz: İnsan sevgisi, iyilik, bireysel reform, düzen, aklın egemenliği, harmoni, tolerans, kutsal dizayn, erdemin gizleri. Genel düşünce yapısını yansıtan bu kavramlarla aydınlanma düşüncesi arasında bir paralellik olduğu aşikârdır. Ayrıca yapısı itibariyle üyelerini okumuş, aydın, aklı önceleyen, fail konumunda, uyumlu, akliselim, ahlaklı erkeklerden seçmişlerdir. Bilhassa üyeler çevrelerince dışlanmış insanlardan tercih edilmiştir. Locaların mekânları kendilerini tanımlayan kavramları temsil eden bir mimari ile düzenlenmiş veya inşa edilmiştir. Bu mekânları kendi ideallerini öğretecek, üyelerini eğitecek, fikirlerini anlatacak ve amaçlarına hizmet edecek şekilde dizayn etmişlerdir. Ortaya koydukları felsefe ve ritüeller bağlamında üç kavramı slogan haline getirmişlerdir: İncelik (Civility), nezaket (Politeness), kibarlık (Courtesy).⁷⁵

Locaların üyeleri temelde zengin ve refah seviyesi yüksek kesimlere hitap ediyor gibi görünse de görünen kısımda olan localardaki kişiler toplumun her kesiminden insanı temsil etmekteydi. Hepsi toplantı yapılan yerde birbirlerine birader diye hitap ederlerdi. Sınıf ayrımı gözetmeksizin özgür bir ortamda herkese kendini ifade etmesi için fırsat verilirdi. Herhangi bir üyenin bir diğerine üstünlüğü söz konusu değildir. Üyelerin her biri toplantıya çok farklı yerlerden ve mesafelerden katılıyordu. Dolayısıyla insanlar yaşadığı yerlerde düşünce, sınıf ve bireysel farklılıklarından dolayı yaşadıkları olumsuzluklardan bu mekânlarda kurtuldukları için kendilerini mutlu hissediyorlardı. Böylece bireysel olarak kendilerini özgür ve özgüvenli bir şekilde ifade

⁷³ Robertson, 119.

⁷⁴ Figen Işıker, “Bir Kentsel Örgütlenme Biçimi Olarak 18. Yüzyıl Mason Localarında Mimarlığın Kavranış ve Üretilme Biçimi Üzerine Bir İnceleme”, *Kent Araştırmaları Dergisi*, 15(39), 2023-1, 9.

⁷⁵ Adal, 208.

etme imkânı buluyorlardı. Bu Aydınlanmanın oluşturmak istediği birey kimliğine uygun düşen bir olgudur.

Aydınlanma açısından kahvehaneler, kadın kulüpleri, düşünce dernekleri ve mason locaları gibi yerler sosyalleşme alanları ve yeni kamusal alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırsal alanlardaki sosyalleşme alanları klasik şekliyle kilise ve komşu evleridir. Mason locaları kentsel kuruluşlardır. 1599'da daha kapsamlı ve üst seviye üyelerin bulunduğu yeni yapıdaki ilk loca İskoçya'da kurulmuştur. On yedinci yüzyılla birlikte kavrayış, güneye, İngiltere'ye doğru yayılma göstermiştir. Locaların Ada Avrupası'na yayılması on sekizinci yüzyılda gerçekleşmiştir. Londra'daki ilk mason locası 1670'te kurulmuştur. Her kurulan loca, sosyal bileşenler ve takip ettikleri ayinler açısından farklılıklar arz etmektedir. Locaların üyelikleri bağlamında eşitlikçi yapısı, yüksek seviyede soylu katılımın olmasıyla bir nevi çelişki olarak algılanabilir. Ancak bu durum locaların tercih edilmesi bağlamında bir avantaj sağlamaktadır.⁷⁶ Bu eşitlikçi yapı aynı zamanda görgü ve eğitim seviyesi düşük bireylerin, yüksek mertebeli asillerle bir araya gelmesi onların da zamanla düzey olarak yükselmesini sağlamıştır. Aynı şekilde eğitim seviyesi düşük insanlar yaşadıkları çevrede bulunan eşit seviye bireylere de bu görgü ve eğitim seviyelerini aktarma imkânı bulmuşlardır. Böylece localar, aydınlanmanın gerçekleştirmeye çalıştığı bireyin bilgi düzeyini artırma ve tabana yayma amacına uygun birer hizmet mekânı haline gelmiştir. Locaların kendi içerisinde uyguladıkları gizlilik kuralları kamusal alanda hizmet vermelerine imkân sağlamamaktadır. Ancak localara katılan büyük çoğunluk bu gizlilik kurallarının uygulandığı sınırın dışında kalmaktadır. Bunlar genelde toplumdaki alt seviye insanlardı. Dolayısıyla locaların kamusal anlamda görünür yüzünü bunlar oluşturmaktaydı. Dolayısıyla diğer sıradan insanlara ulaşma imkânına sahip olanlar da bunlardı.

Mason locaları kilise ve papalık tarafından genelde şüphe barındıran kuruluşlar olarak görülmüştür. İnanç anlamında değilse bile Masonluğun sapkın olabileceğinden şüpheleniliyordu. Bundan dolayı yasaklandıkları yer ve zamanlar olmuştur. Ancak

---

⁷⁶ Robertson, 119-120.

üyelere yönelik, her bir üyenin bir diğerini kontrol ettiği, bir yapı olması dolayısıyla varlığını devam ettirebilmiştir.⁷⁷

3. Salonlar (Kadın Kulüpleri)

Bir bilim adamı aydınlanmayı araştırmak istediği zaman aydınlanma fikrinin üretildiği, benimsendiği ve aktarıldığı toplumsal bağlama yoğunlaşmalıdır. Bu konuda çalışma yapan birçok bilim adamı kitap, dergi, risale, gazete basarak aydınlanma ile alakalı çok farklı bilgileri ele almışlardır. Düşüncelerin ve bilgilerin aktarılmasında basılı araç-gereç dışında resim, heykel, gravür, sahne dekorları gibi görsel sanatlar da kullanılmıştır. Bu yayınlarda bilim insanları aydınlanma düşüncelerinin elit tabakadan alt tabakalara, gelişmiş kültürlerden, gelişmemiş veya az gelişmiş kültürlerle doğru aktarımına dair gözlemlerini aktarmışlardır. Bunun yanı sıra yazarlar Avrupa'nın her tarafında düşüncelerini özgürce ifade edebilmek adına birçok kurum ve örgüt kurmuşlardır. Bu kurumlardan mason locaları, bilimsel akademiler ve dernekler güvenlik kaygısı bağlamında denetlenen yerler olmuştur. Buralardaki üyelikler de dikkatle takip edilmekteydi. Bu yüzden salonlar, kahvehaneler, sanat sergileri, kütüphaneler, tiyatro sahneleri, halk konferansları, opera gibi yerler ücretlerinin ödendiği takdirde bütün insanlara açık olan alanlardı. Bundan dolayı bu tür mekân ve faaliyet alanları farklı toplumsal katmanlardan gelen insanların aynı fikirlerle tanışmalarına imkân sağlamıştır.⁷⁸

On yedi ve on sekizinci yüzyılda Aydınlanma sürecinde insanların sosyalleşme alanları arasında salonlar önemli bir yer edinmişlerdir. Kadınlar, fikir ve bilgi üretiminde geleneksel roller üstlenmesinin yanı sıra salonların örgütlenmesinde de önemli bir yere sahiptirler. Salonlara kadar olan zaman diliminde aydınlanma fikirlerinin ortaya çıkışında kamusal, ticari ve sosyal alanlarda hep erkeklerin egemenliğinden söz edilmekteydi.⁷⁹ Salon kültürünün oluşturulmasıyla birlikte bu egemenlik zamanla paylaşılr hale gelmiştir. Çünkü bu salonlar kadınların kendilerini rahatça ifade edebildikleri yerlerdi. Salonlarda bulunan kadınlar edebiyatçıları, bilim adamlarını ve filozofları hem bir araya getirmekte hem de onların fikirlerini eleştirerek

⁷⁷ Robertson, 121.

⁷⁸ Outram, 29.

⁷⁹ Outram, 113.

onlara katkı sunmaktaydılar. Salon sahipleri, yargıçtan çok yönetici olarak, edebiyatçıların kendilerini adadıkları ve onların Aydınlanma projesini oluşturan söylemlerini şekillendirip kontrol ederek filozofların ciddi çalışmalarına zemin sağlamışlardır. Böylelikle, salonları soyluların bir eğlence kurumundan bir Aydınlanma kurumuna dönüştürmüşlerdir. Marie-Therese Geoffrin, Julie de Lespinasse ve Suzanne Necker'in rehberliğinde, özellikle Paris salonları Aydınlanma sürecinin sivil faaliyet alanları haline gelmiştir.⁸⁰ Daha on yedinci yüzyılın sonlarında soylu ve büyük burjuva kadınlar, bireysel ve toplumsal iletişimin günlük kullanılan dilin sıradanlığını aşmak suretiyle; belirli konuları tartışarak ve konuşarak, sohbet etmek için özel insanları, arkadaşları, tanıdıkları muayyen zamanlarda salonlarda kabul etmeye başlamışlardır. Yurtdışı seyahatlerinde Paris'te bulunan dostlar da salon üyeleri tarafından bu mekânlara getirilirdi. Bu şekilde herhangi bir örgüt olmaksızın küçük çapta resmi olmayan bir akademi ortamı oluşturulmuştur. Salonlar yaptıkları faaliyetlerle genel kültüre ve kültürlü insanlar arasındaki iletişime önemli katkılarda bulunmuştur.⁸¹

Bu salonlar kendi mesleklerine olan yaklaşımlarından dolayı hem ciddiyetle eleştirilmiş hem de desteklenmiştir. Aldıkları eleştirilerden birisi kadınların ciddiyeti baltalayacağı şeklindeydi. Ayrıca erkeklerin yaptıkları faaliyetlerde yönetici ve yönlendirici olmalarından çok insafsız birer yargıç olduklarına dair eleştirilmişlerdir. Diğer bir eleştiri de Rousseau dillendirmiştir. O da iyi kadınların hak ettikleri saygıyı görmemelerinden değil, erkeklerin salon kadınlarının beğenisini kazanmak adına kendilerini alçaltmalarıydı. Bu durumun sebebi ona göre erkeklerin salonlarda bulunan kadınları yalnızca mutlu etmeyi amaçlamalarıydı.⁸²

On yedinci yüzyıl Fransa'sında kamu denildiğinde *lecteurs, spectateurs, auditeurs* gibi kavramlar karşımıza çıkmaktadır. Yani sanat ve edebiyatı takip edenler, üretenler ve onları eleştirenler kamuya dâhil olanlardır. Ayrıca toplumun kamudan anladığı ise ilk olarak saray ve daha sonra da burjuva tabakasıyla birlikte şehirli soylulardır. Dolayısıyla ilk kamusal topluluklara saray ve şehir dâhildir. Her türlü sanat faaliyetlerinin merkezi olan sarayın yerini zamanla *Hotel de Rambouillet* adındaki mekânlar almıştır. Daha

⁸⁰ Dena Goodman, *The Republic of Letters A Cultural History of the French Enlightenment*, Cornell University Press, New York 1996, 53-54.

⁸¹ Im Hof, 95.

⁸² Goodman, 54.

sonraları buralara salon adı verilmiştir.⁸³ Ülken'e göre bu salonlar on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde Fransız İhtilali'ne sebep olmuşlardır.⁸⁴

Fransa'da XIV. Louis döneminde açılmış olan salonlar ve müdavim kitlesi kısaca şu şekildedir: Madame de Sévigné'nin evinde kültürlü aristokratlar, Madame de Sablé'nin evinde La Rochefoucauld gibi ahlakçılar, Ninon de Lenclos'nun evinde Epiküros ve Montaigne hakkında sohbet eden kuşkucular ile St. Evremond gibi çapkınlar.⁸⁵ Kısacası her salonun kendine has müdavimi, muhabbet şekli ve tartışma konusu vardır. Ayrıca XIV. Louis'in ölümünden sonra salonlarda sohbetler daha açık sözlü olarak yapılmış, konular ise daha çok felsefe ağırlıklı hale gelmiştir. Bu salonlara, dönemin önemli filozofları da katılmışlardır. Bunlardan bazıları da şunlardır: Madam de Tencin'in evinde Mably, Helvetius, Fontenelle, Montesquieu; Mademoiselle de Lespinasse'in evinde ise D'Alembert, Turgot, Condorcet, Marmontel, Condillac olmak üzere diğer Ansiklopedistler.⁸⁶ Ayrıca Paris'te Madam Marie-Thérèse Geoffrin, pazartesi günleri sanatçıları, çarşamba günleri ise edebiyatçıları salonunda misafir ediyordu. Toplantılarda eşi masanın diğer ucunda sessizce otururken kendisi de filozofları sorguya çekiyordu. Mekânda madamın etrafında bazen 3-4 halka olabiliyordu. Katılımcılar bazı günlerde toplantıyı ayakta takip etmek zorunda kalıyorlardı.⁸⁷

Fransız Devrimi sonrası saray sadece insanların önünden geçerken birbirlerine gösterdiği, kraliyet ailesinin kendilerine has yaşam sürdürdüğü ve zorunluluk sebebiyle birtakım problemlerin giderilmesi için resmi işlerin halledildiği mekânlar haline dönüşmüştür. Dolayısıyla “şehir” kavramı giderek ağırlığını hissettirmiş ve şehirlerde

⁸³ Jürgen Habermas, *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, (1962), (Çev.: Tanıl Bora, Mithat Sancar), (15. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, 98.

⁸⁴ 18. asrda en yüksek zirvesine ulaşan bu insan tipi ne ilk çağdaki gibi siteyi, ne de Orta çağdaki gibi kiliseyi temsil ediyordu. O yalnızca outocrate saltanatın yetiştirdiği, derebeyliğin hür şövalye ruhunu, şövalye gururunu kırarak onun yerine yeni devlet kuvvetine boyun eğmekten doğmuş olan bir tipti. Çevresi, saray ve onu taklit eden “zâdegân” konaklarıydı. Fakat iktisadi hayat değiştikçe, halk köylerden şehirlere toplandıkça bu idealin yanı başında, o salonların dışında J. J. Rousseau'nun temsil ettiği yeni bir tip ve ideal doğdu. Bu da faziletli ve hisli insandı. 18. asrın ikinci yarısının bu ince ve hasta ruhlu insanı, ferdi saltanatın keyfi hareketlerine, salonların yapmacık hayatına isyan etmiş olan bu yeni tip, Fransız ihtilaline zemin hazırladı. Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, 63.

⁸⁵ Im Hof, 95.

⁸⁶ Im Hof, 96.

⁸⁷ John Merriman, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, (2010), (Çev.: Şükrü Alpagut), Say Yayınları, İstanbul 2018, 376

ortaya çıkan kurumlar önem kazanmaya başlamıştır. Bu kurumlar da 1680 ile 1730 tarihleri arasında İngiltere’de yayılan kahvehaneler ve Fransa’da ise salonlardır. Salon kültürüne kadınlar, kahvehane kültürüne ise erkekler hâkim olmuştur. On sekizinci yüzyılın ilk dönemlerinde Londra’da kahvehaneler ağırlığını hissettirmiştir. Yaklaşık olarak üç bin kahvehane açılmıştır. Bu kahvehanelerde birçok düşünür çok çeşitli konular üzerine tartışmalar yapmışlardır. Birçok fikir buralarda yapılan tartışmalar sonucu toplum içerisinde meşruiyet kazanmıştır. Kahvehaneler zamanla salonlara göre daha alt tabaka insanların dâhil olduğu yerler haline gelmiştir.⁸⁸

İskoç kulüp ve topluluklarının modern tarihi, Davis D. McElroy’un, 1952 tarihli doktora tezi üzerine bina edilen *İskoçya’nın Gelişim Çağı* (1969) adlı öncü çalışmasıyla gün yüzüne çıkar. Eser yayınlandığında, kapsamı ve on sekizinci yüzyılın kültürel canlılığına gösterdiği ilgi açısından Anglofon dünyada benzersizdi. McElroy ilk kez 1700’den itibaren İskoç Aydınlanması’nın önde gelen yazarlarının yanı sıra aristokrasi ve soylular ile önde gelen profesyonel figürlerin de katıldığı İskoç kulüp ve cemiyetlerinin büyümesinin izini sürmüştür. McElroy, tüm bu toplulukları İskoçların gelişme arzusundan ilham alan ve İngiliz emsal ve örneklerinden cesaret alan topluluklar olarak tanımlamış; edebi, felsefi ve bilimsel toplulukları incelemiş ve münazara toplulukları, öğrenci toplulukları ve eğlence kulüplerini ele almıştır. McElroy’un kapsamlı araştırması, İskoç kulüp ve toplulukları ve bunların İskoç Aydınlanması ile ilişkisi üzerine daha sonra yapılacak pek çok çalışma için bir başlangıç noktası oluşturmuştur.⁸⁹ Edinburgh’un kulüp ve topluluklarının kökenleri on yedinci yüzyılın sonlarına kadar gitmektedir. Kulüpler ve topluluklar bir sosyallik ve gelişim retoriği, yardımseverlik ve kardeşlik pratiği için belirgin bir fırsat sunsa da sosyal hiyerarşileri ve sınıf farklılıklarını da yansıtmaktadırlar. En açık ve göze çarpan eşitsizlik de cinsiyet ayrımcılığıdır. Kulüplerdeki değişim farklı kulüp ve toplulukların cazibesini ve kimliklerini yapılandıran farklı erkek hususiyetlerini de içermesi gerektirdiği gibi kadınların da dernek yaşamıyla birlikte değişen ve marjinal olan ilişkilerini de açıklaması gerekmektedir. On sekizinci yüzyıl kent kulüplerinin ve

⁸⁸ Habermas, 100-103.

⁸⁹ Mark C. Wallace, Jane Rendall, “Introduction”, (Ed.: Marc C. Wallace and Jane Rendall), *Association and Enlightenment: Scottish Clubs and Societies, 1700-1830*, (ss. 1-30), Bucknell University Press, Lewisburg, Pennsylvania 2020, 2-3.

topluluklarının büyümesinin, çok sınırlı siyasi temsil biçimleri olan toprak sahibi bir hiyerarşinin hâkim olduğu bir dünyada gerçekleştiği kabul edilmektedir. Patronaj, değişim ve bireysel ilerleme için çok önemli bir mekanizma olmaya devam etmiştir. Aynı zamanda yükselen nezaket standartları, askeri ve emperyal öncelikler, kamusal şiddet ve devam eden düello pratiğiyle bir arada var olmuştur.⁹⁰

Salonlar yalnızca kadınlar için değil, haz peşinde koşan, kadınlar konusunda her şeyi bildiklerini sanan erkeklerin de eğitildiği bir okul konumundadır. On yedinci yüzyılda yaşanan savaşlar, ahlâkın çökmesine ve cehaletin feci boyutlara ulaşmasına sebep olmuştur. Bu durumun bütün olumsuzluklarından en fazla kadınlar etkilenmiştir. Kadınların yaşadıkları olumsuzluklara karşı göğüs germeleri açısından salonlar, Maurice Magendie'nin ifadesiyle "hamlığa karşı koalisyon"un bir parçası olarak görülebilir. Buralarda bulunan ahlakçılar, filozoflar insanları eğitime açısından önemli rol oynamışlardır. İnsanlara içgüdülerini kontrol etmeleri veya en asgari ölçülü bir şekilde dışa vurmalarını sağlama açısından salonlar önemli mekânlar haline gelmiştir. Salonlarda yapılan faaliyetlerle (eser yazımı, sohbet, sanat sergisi, tiyatro) birlikte sosyal davranış ideali olarak öne sürülen "honnête homme" (dürüst insan, uyumlu insan) insan tiplemesinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.⁹¹

Salonlar bir nevi, kraliyet mensubu kadınların zevk ve eğlence konusunda yaptıkları liderlik pozisyonunun şehirlerde kurumsallaşmış saray uzantısı mekânlardır. Tabandan tavana yukarı doğru sosyal hareketliliğin temel hususu kişinin bir soylu gibi yaşama becerisine bağlı olmasından dolayı, salon kadınları yeni gelen üyelere uygun tarzda giyim, görgü, dil, sanat ve edebiyatı öğretmede önem arz etmekteydi. Bu eğitimin sonucu salonlar kendilerine katılan yeni üyeler sayesinde toplum içerisindeki seçkin sınıfının güçlenmesine ve sayısal olarak artmasına sebep olmuştur.⁹² Ayrıca bu salonlarda toplumsal asimilasyon da teşvik edilmiştir. Eski gelenek ve sınıf tarzlarına meydan okuyan bu salonlar, buralarda ortaya çıkan farklı toplum katmanlarından insanların arasındaki romantik ilişkilerin gerekçesi olarak asimilasyona önem atfetmiştir. Salonlarda oluşan seçkinlerin, sosyetenin ayırt edici özellikleri arasında

⁹⁰ Wallace, Rendall, 5.

⁹¹ Claude Dulong, "Sohbetten Yaratmaya", (Ed. Georges Duby- Michelle Perrot), *Kadınların Tarihi I-V*, (Çev.: Ahmet Fethi), (ss. III, 375-397), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, 376-377.

⁹² Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, (Second Edition), Cornell University Press, New York 1990, 24.

şunları sıralamak mümkündür: Zekâ, kibarlık, sohbet, nezaket ve zevk. Bunlara rağmen resmi davetlerden öte kurulan bağlantılar kişilerin iyi bir salona girmesini sağlıyordu. Bu da zamanla bu yapıların yıpranmasına ve yozlaşmasına sebep olmuştur. Bir zaman sonra da etkinliklerini kaybetmişlerdir. Burjuva beyefendisinin yükselişine yönelik asil kızgınlık, geleneksel toplumsal tabakalaşmanın bozulmasında en çok sorumlu olarak salonlar gösterilmiştir. Salon dışında kalan soylular bu kurumları toplum içerisindeki tabakalaşmayı derinleştiren, sosyal karışıklığa neden olan, geleneksel sistemi örseleyen, düzensiz lüks aşıl原因 birer mekân olarak nitelemişlerdir. Daha sonra toplum içerisinde buralardaki kişilere yönelik eleştiriler artmıştır. Salonlarda benimsenen giyim-kuşam tarzının, lüks hayatın, eğlence yaşamının, kumarın, düzensiz ve toplum yapısını bozan kadın erkek ilişkilerinin, eskiden cesaretle dolu olan toplumu korkaklaştıracağına, erkekleri kadınsılaştıracığına; zevk ve para hırsının, erdemini yerini alacağına dair kanaatler hâsıl olmuştur.⁹³

Tüm bu eleştirilere rağmen salonların aydınlanma sürecine önemli bir katkı sunduğu yadsınamaz. Kilise ve siyasal yönetimin baskılarının kırılması açısından bu kurumların faaliyetleri önemli düşünürlerin yetişmesine ve toplum içerisinde kabul görececek değerli düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Salonlar, aydınlanma yüzyılı için temel oluşturmuştur.

4. Düşünce Dernekleri

Toplumların değişim ve dönüşümleri ani olarak gelişen olaylarla açıklanamayacak uzun süreçleri gerektirmektedir. Bu yüzden bu dönüşümü sağlayacak bireylere, kurum ve kuruluşlara, sivil toplum örgütlerine ve toplumsal hareketlere ihtiyaç hâsıl olmaktadır. Aynı şekilde aydınlanma sürecinde de bu tür faktörlerin etkisi göze çarpmaktadır. Düşünce dernekleri, insanların fikirlerini ortaya koyma, tartışma, eleştirme ve yayma açısından önem arz etmektedir. Avrupa'nın aydınları yaşadıkları ülkelerde yaşanan ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel ve dini problemlere karşı duyarsız kalmamışlardır. Kendi kültürlerine azımsanmayacak ölçüde katkılarda bulunmuşlardır. Hem kilise hem de bilim çevresinden çıkan kaliteli ve sağlam yazarlar, bir taraftan

---

⁹³ Landes, 25-27.

eserleriyle diğer taraftan da kurdukları dernek ve kulüplerle aydınlanma sürecinin amaç ve hedeflerine uygun olarak gerçekleşmesine çaba sarf etmişlerdir.⁹⁴

On sekizinci asır Aydınlanma düşüncesi aydınlık ve karanlık metaforunun yoğun kullanıldığı bir dönem olmuştur. Bu metaforun kullanımının arkasında yatan gerçeklik en iyi konuşma terimi ile ifade edilir. Çünkü aydınlıkta yaşamak için kişinin özerk ya da bağımsız düşünebilmesi yeterli değildir; kişinin düşüncelerini, onları yayınladığı için korku içinde yaşamadan yayınlatabilmesi de gerekir. Elbette düşünce özgürlüğü diye bir şey vardır. Ancak bu özgürlükten kasıt belli bir ray üzerinde sürekli yol kat eden trenin hareketine sahip bir birey özgürlüğü değil, tamamen yolunu kendi çizen ve istediği anda yön değiştirebilen ve kendi iradesini tam olarak ortaya koyabilen bir kişinin özgürlüğüdür. Aydınlanmış bir ülkeyi karakterize eden, düşünce özgürlüğünden daha çok konuşabilme özgürlüğüdür. Dolayısıyla aydınlanma bu yönüyle ahlâki bir süreçtir, çünkü hoşgörü ahlâki bir erdemdir ve aydınlanmış bir ülkede yönetici kesim bu erdemi toplumun düşünen ve fikir üreten fertleri üzerinde uygularlar.⁹⁵ Ada Avrupa’ında da düşünce derneklerinin kamusal alanda fikirlerini ifade edecek bireyler aracılığı ile kurulması konuşma özgürlüğünün bir şekilde oluşturulduğunu göstermektedir.

Düşünce dernekleri daha çok İngiltere ve İskoçya’da yoğun olarak ortaya çıkmışlardır. Özellikle İskoçya’da yazarlar, birbirlerinin arkadaşlığından daha fazla zevk alabilecekleri, konuları müzakere edebilecekleri ve tartışabilecekleri çok sayıda topluluk, kulüp ve dernek kurmuşlardır. Dernekler, özellikle on sekizinci yüzyılın üç ana üniversite şehri olan ve Aydınlanma sürecinin büyük merkezleri olan Glasgow, Edinburgh ve Aberdeen’de olmak üzere İskoçya genelinde yaygın olarak ortaya çıkmışlardır.⁹⁶ Salonlar, teşkilatlı topluluklar olmamıştır. Ancak okuma toplulukları ve düşünce dernekleri teşkilatı olan yapılar olarak karşımıza çıkar ve salonların da hedefinde olan toplumun aydınlanması düşüncesine hizmet ederler.⁹⁷ Aydınlanma sürecinde akla büyük önem verilmesi tabii olarak aklın kamusal alanda kullanımını da gerekli hale getirmiştir. Aydınlanma bir taraftan aklın kullanımını bireylerin her şeyi

⁹⁴ Ali Taşkın, *İskoç Aydınlanması*, (2. Baskı), Liberte Yayınları, Ankara 2019, 102-103.

⁹⁵ Broadie, 22-23.

⁹⁶ Broadie, 25.

⁹⁷ Im Hof, 98.

kendi yargı süreçlerinden geçirmesini öğütlerken diğer taraftan ise kamu boyutuyla bireysel düşünce kapasitelerini filozof ve aydınların öncülüğünde geliştirmelerini öğütler.⁹⁸ Aydınlanma sürecinde kamusal alanda yazar, filozof ve entelektüellere atfedilen önem bir yandan bireyin aklını kullanmak koşuluyla gerçeğe ulaşmasına katkı sağlasa da aynı zamanda kamusal alana uygulama açısından azınlık bir tabakanın otoritesini kabul bakımından seçkin bir yapının ortaya çıkmasına da yol açmıştır. İskoçya’da ortaya çıkan düşünce dernekleri ve topluluklarının felsefi, bilimsel ve kamusal problemler üzerine fikir yürütmeleri ve çözümüne yönelik tartışmaları aklın kamusal kullanımına iyi bir örnek olarak karşımıza çıkar.⁹⁹ Entelektüellerle oluşturulmaya çalışılan aydınlanma kültürü salt olarak ideolojik bir yapıya sahip değildir. Habermas bu durumu şöyle ifade eder:

“Özel şahısların salonlarda, kulüplerde ve okuma topluluklarındaki akıl yürütme faaliyetleri üretim ve tüketim döngüsüne, hayati mecburiyetlere dolaysızca tabi olmayıp, hayati mecburiyetlerden özgürleşme şeklindeki Helenistik anlamda “siyasal” karaktere salt edebî biçimi (özneelliğe dair yeni deneyimlerin anlaşılır kılınması) içinde dahi sahip bulunduğu; daha sonra ideolojiye indirgenen fikrin, yani insanlık fikrinin oluşumu burada mümkün olabildi.”¹⁰⁰

Hem aydınlanma hem de herhangi bir zaman dilimine ait entelektüel tarihin uzmanlık faaliyet alanı olmasında ve tarihsel olaylar incelenirken ekstra seçici hale gelmesinde çeşitli sebepler olabilir. Bunun sebebi kimi zaman tarihi olayların çok yönlü ve geniş kapsamlı olması, kimi zamanda çetrefilli fikirlerin ve tartışmaların imkân dâhilinde basite indirgenerek aktarılması gerektiğidir. Bu durum diğer aydınlanma sürecinin incelenmesinde ortaya çıkmış genel bir kabul olmakla birlikte tarihin geride kalan olaylarının incelenmemesi ya da değerlendirilmemesi sonucunu beraberinde getirmez. Çünkü tarihi olaylar ve kültürlerin oluşumu tek yönlü ve yukarıdan aşağıya doğru bir yöntemle ortaya çıkmaz.¹⁰¹ O yüzden entelektüellerin çalışmaları aydınlanma sürecinin incelenmesinde önem arz etmektedir. İskoç Aydınlanması açısından bu tür derneklerin varlığı aslında aklın hem kamusal anlamda kullanıldığının bir göstergesi hem de yönetsel olarak akla öncelik verildiğinin delili

⁹⁸ Cevizci, 26.

⁹⁹ Birdal, 23.

¹⁰⁰ Habermas, 277.

¹⁰¹ S. J. Barnett, *Aydınlanma ve Din Modernite Mitleri*, (Çev.: Halime Emektar), Hece Yayınları, Ankara 2017, 99.

olarak karşımıza çıkar. İskoçya’da aklın ülke içerisindeki kurumları ve sivil toplum örgütlerini değerlendirme açısından farklı bir bakış açısı ortaya koyarak topluma dair yeni bir tetkik ve idrak modeli yarattığı göze çarpar.¹⁰² İskoçya’da aydınlanma döneminde yazarlar için “the literati” (edebiyatçılar) ifadesi kullanılmıştır. Bunlardan Calvinist düşünceye yakın olanlar orta yolu takip ettilerse de bu grubun dışında kalan “edebiyatçılar” toplumun sahip olduğu geleneksel inançlara ve metafiziksel her türlü yoruma karşı mücadele içinde olmuşlardır. Ochertyre belgelerine göre, 1723 ile 1740 yılları arasında Edinburgh’un hem laik hem de ruhban sınıfına mensup edebiyatçıları arasında metafizik tartışmalardan başka hiçbir şeyin rağbet görmediği iyi bilinmektedir. Tartışmaların başlıca konuları olarak Locke, Clarke, Butler ve Berkeley’den bahsedilmektedir.¹⁰³ Hristiyanlığın Tanrı inancını ciddi eleştirilere tabi tutmuşlardır. Dolayısıyla bu edebiyatçıları arasında teistik inanç yerine deizm, ateizm, agnostisizm, vahiy dini yerine doğal din anlayışları ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra Avrupa’nın diğer ülkelerinde dinle uyumlu Aydınlanma düşüncesi arayışında olan yazarlar gibi İskoç Aydınlanması’nda, Calvinist düşünceye sıkı sıkıya bağlı olan yazarlar Aydınlanma düşüncesinin toplumsal ve ahlaki manada ortaya koyduğu yenilikleri, inançları ile uyumlu hale getirecek bir çabanın içerisine girmişlerdir. Bu uyum İskoçya’da liberal bir düşünce yönteminin benimsenmesiyle sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁰⁴

İskoçya’da çok sayıda kulüp kurulduğundan bahsetmiştik. Burada çalışmanın sınırları dikkate alındığında hepsinden söz etmek imkânsız bir durumdur. Ancak kulüplerin kuruluş, amaç ve tartışma konularına örnek teşkil etmesi açısından önemli ve kapsamlı olan bir ikisinden bahsetmekte fayda mülâhaza etmekteyiz. İskoçya’daki tüm kulüpler arasında en kayda değer olanı Rankenian Society of Edinburgh’tur. İsmini Ranken tavernasında mutad düzenlenen toplantılardan almıştır. Edebi ve felsefi tartışmaların yapılması amacıyla 1717 yılında ergenliklerinin sonlarında bulunan Edinburghlu öğrenciler tarafından kurulmuştur. Genç olmalarına rağmen felsefedeki yetkinlikleri sebebiyle Dugald Stewart ve Berkeley tarafından övgüye mazhar görülmüştür. Özellikle Berkeley ile mektuplaşarak düşüncelerini ve ortaya koyduğu

¹⁰² Erdoğan, 24-25; Birdal, 23.

¹⁰³ George Davie, *The Scotch Metaphysics A Century of Enlightenment in Scotland*, Routledge, London 2001, 10.

¹⁰⁴ Taşkın, 103.

ilkeleri eleştirmişlerdir. Berkeley dışında günlük yazarı Woodrow'un bahsettiğine göre Hutcheson, Shaftesbury ve diğer Dublinli müritleri ile de temas kurmuşlardır. Ranken kulübünün üyeleri arasında önemli isimler bulunmaktadır: George Turnbull, Colin Maclaurin, Edinburgh Üniversitesi rektörü William Wishart, Edinburgh Üniversitesi mantık profesörü John Stevenson gibi...¹⁰⁵

Önemli bir diğer kulüp ise Edinburgh'ta portre ressamı olan Allan Ramsey ile David Hume ve Adam Smith tarafından ortaklaşa olarak 1754'te kurulan Select Society'dir. Dini hususlar ve Jakobenlik dışındaki diğer bütün konuların tartışılması için kurulmuştur. Üyeleri arasında Lord Elibank, Hugh Blair, Lord Dundas, William Cullen, Adam Ferguson, Dunmore Kontu, Lord Kames ve Henry Home gibi önemli isimler bulunmaktadır.¹⁰⁶ Üniversitede önce matematik daha sonra da doğa felsefesi profesörü olan John Playfair tarafından Edinburgh'ta kurulan Oyster Club diğer önemli bir kulüptür. Üyeler haftalık olarak toplanmaktadır. Kendi aralarında eğlenen, kendi çapında yetenekli, geniş görüşlere ve kapsamlı bilgiye sahip, sosyal muhabbete kıymet veren ve dinlemeyi seven Bay Smith, Dr. Black ve Dr. Hutton gibi önemli üyeleri vardır. Konuşmalar özgür bir ortamda gerçekleşmektedir. Sohbetler bilimsel olarak yapıldı ama asla didaktik ve tartışmacı değildi. Edinburgh turistik bir şehir olduğu için kulübün sürekli yabancı katılımcısı da olmuştur ve üyeler bunlar sayesinde farklı fikirlerle karşılaşma imkânı bulmuştur. Yabancı katılımcılar bu kulübe olan ilgiyi artırmıştır. Üyeleri arasında Robert Adam, Dugald Stewart, Henry Mackenzie, Sir James Hall ve John Clerk of Eldin bulunmaktadır.¹⁰⁷ Diğer önemli kulüplerden bazıları da şunlardır: Literary Society of Glasgow (Glasgow Edebiyat Derneği), Aberdeen's Philosophical Society (Aberdeen Felsefe Topluluğu), Royal Society of Edinburgh (Edinburgh Bilimler Akademisi), Philosophical Society of Edinburgh (Edinburgh Felsefe Derneği).¹⁰⁸

---

¹⁰⁵ Davie, 10-11.

¹⁰⁶ Broadie, 26, 27.

¹⁰⁷ Broadie, 27.

¹⁰⁸ Broadie, 28.

5. Üniversiteler (Akademiler)

Aydınlanma sürecini hazırlayan belki de en önemli aktör üniversitedir. Ülkenin gelişmişlik düzeyini gösteren önemli bir kurumdur. Üniversiteler her türlü bilimsel faaliyetin yürütüldüğü bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Aklın ve onun ilkelerinin hâkim kılındığı yerlerdir. Aydınlanmanın özellikle de İskoç Aydınlanması'nın ortaya çıkış sürecini araştırırken üniversitelerin tarihine, oralarda verilen eğitime ve eğitimi veren öğretim üyelerinin ürettiği fikirlere değinmek yerinde olacaktır. İskoçya tarihi açısından da üniversitelerin önemi büyüktür. Bu büyüklüğü anlatabilmek için; "İskoç Aydınlanması üniversitelerin sayesinde ortaya çıkmıştır" dersek yanılmış olmayız. İskoçya'da aydınlanma, kilise ve hukukun yanı sıra ağırlıklı olarak üniversitelerde yoğunlaşmıştır.¹⁰⁹ Bahsettiğimiz bu kurumlar, 1707 Birlik Anlaşması ile oluşan Güvenlik yasası ile birlikte koruma altına alınmış ve tamamen bozulmadan İskoç kimlikleriyle mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla ülkenin yeni İngiliz siyasi sistemine entegre edildiği süreçte dahi ülkenin kimliğine bağlı kalarak İskoçya'nın yüksek kültürünün oluşmasına katkı yapmışlardır.¹¹⁰

Eğitim anlamında İskoçya önemli bir tarihe sahiptir. İlk İskoç üniversitelerinin kuruluşu on beşinci yüzyıla kadar gitmektedir. St Andrews, kurulan üniversiteler arasında en eskilerden birisidir. Bu üniversite kurulana kadar bütün İskoç gençler üniversite okumak adına Avrupa kıtasının birçok yerine gitmişlerdir. İngiltere ile problemler yaşanmasına rağmen öğrencilerin üniversite okuması açısından herhangi bir tedirginlik yaşamadan gittikleri bir yer olmuştur. Bunun dışında Fransız üniversiteleri, özellikle de Paris çok sayıda İskoç öğrenciye ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Avusturya, Almanya, İspanya, Polonya ve İtalya gibi ülkeler de İskoçya'dan gelen öğrencileri memnuniyetle kabul etmişlerdir. Ancak 1411'de St Andrew Üniversitesi'nin kurulmasıyla birlikte İskoç toplumu kendi ülkelerinde eğitim görmeye başlamışlardır. Çok kısa bir süre sonra İskoçya, Avrupa'nın diğer ülkelerinde verilen kaliteli ve yüksek eğitim seviyesine ulaşmayı başarmıştır. Daha sonra 1451'de Papa V. Nicholas tarafından Glasgow Üniversitesi kurulmuştur ve bunu 1495'te Aberdeen'de kurulan

¹⁰⁹ Köktaş, 126.

¹¹⁰ Broadie, 1.

King's College izlemiştir.¹¹¹ İskoçya'da bu dönemdeki üniversiteler Paris ve Bologna üniversiteleri model alınarak kurulmuştur.¹¹² Paris ve Bologna üniversitelerinin örnek alınmasında buralarda çalışan hocaların neredeyse tamamına yakınının adı geçen üniversitelerde eğitim görmüş olmaları etkili olmuştur.¹¹³

Reform öncesi okullar ve üniversiteler olmasına rağmen, 1560 Reform'u ve sonrası eğitim anlamında kritik bir dönüm noktası olmuştur. Reformasyon döneminde dini kaynakların kutsallığı sebebiyle öğrenilmesine yönelik bir zorunluluk vardı. Bu durumun temeli Lutherizmden öte Kalvinizmin de okuma ve yazma bilmeyi kutsal kabul etmesi ve dinin temel unsuru kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu inanç, eğitimi çocukları günahlardan beri tutacak ve dine sıkı sıkı bağlanmasına sebep olacak bir araç olarak nitelendirmiştir. Protestan Kilisesi de İskoç halkının okuma yazma bilme oranlarının artırılmasını ve aynı zamanda kaliteli din adamı yetişmesi için eğitime önem verilmesini kendisine temel hedef olarak belirlemiştir.¹¹⁴ Bu amaç doğrultusunda 1593'te Protestan öğretiyi esas alan Marischal College tesis edilmiştir. King's College ve Marischal College daha sonra (1860) birleşerek Aberdeen Üniversitesi'ni oluşturmuştur. Üç büyük üniversiteden en yenisi 1583 tarihinde kurulan Edinburgh Üniversitesi'dir.¹¹⁵ Edinburgh Üniversitesi, mükemmelliğe doğru istikrarlı bir şekilde ilerlemiştir. Diğer İngiliz üniversitelerine göre tek bir avantajı bile kaçırmamış gibi görünmektedir. Üniversitenin tek hamisi, Şehir Yargıçları, Belediye Meclisi ve Rektörlük görevini yürüten ve atamaları yapan organın başkanı olan Provost'tu. Eğer Üniversite, basının özgürlüğünü genişleten, para sağlarken, yeni kürsüler kurarken ve William Robertson gibi müdürler seçerken bile yeni öğrenime katılan aydınlanmış sivil liderler tarafından hizmet edilmeseydi, ileriye doğru tek bir adım bile atılamazdı. On sekizinci yüzyılın son seksen yılında Üniversite ile şehrin ileri gelenleri arasında tam bir uyum, amaç ve anlayış ortaya koymuştur.¹¹⁶ Bu yüzden adından bugün dahi söz ettirmektedir.

¹¹¹ Alexander Broadie, *A History of Scottish Philosophy*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2009, 34.

¹¹² Taşkın, 75.

¹¹³ Broadie, *A History of Scottish Philosophy*, 34.

¹¹⁴ Köktaş, 126.

¹¹⁵ Taşkın, 75.

¹¹⁶ Robert D. Thornton, "The University of Edinburgh and the Scottish Enlightenment", *Texas Studies in Literature and Language*, 10 (3), University of Texas Press, (Fall, 1968), 417.

İskoç üniversiteleri ülkenin her kesiminden gençlere kapılarını açmışlardır. Böylelikle öğretimin kalitesini artırmaya çalışmışlardır. Bu durum İskoç üniversitelerinin demokratik bir karakter kazanmasını da sağlamıştır. Ülkede fakir bir gencin üniversitelerde öğrenci olma ve buralarda başarı sağlaması üç şarta bağlıdır: İlk olarak genci üniversite eğitime hazırlayacak bir okulun bulunması ki Highland bölgeleri dışında kalan mahalle ve kasaba okulları bu şartı sağlıyordu. İkinci kriter, üniversitelerin kontenjanlarının bulunması gerekiyordu. Bunun için Edinburgh ve Glasgow üniversiteleri sürekli öğrenci alım sayılarını artırıyorlardı. Son kriter ise öğrencilerin kendi okul masraflarını karşılamaları gerekmekteydi. Ancak bu durumu öğrenci velileri de önemsemekteydi. İskoçya'daki üniversiteler diğer Avrupa üniversitelerine kıyasla oldukça ucuzdu. İskoç literati grubundan olan Adam Smith, Adam Ferguson, John Home ve James Beattie gibi isimler, alt orta sınıftan olmalarına rağmen İskoç üniversitelerinde okuma imkânı bulmuşlardır.¹¹⁷

Reformasyon sonrası yani on beşinci yüzyılın ikinci yarısından sonra İskoçlar daha çok Fransa ve Hollanda'da eğitim görmüş ve eğitim vermişlerdir. Dolayısıyla Aydınlanma döneminde Hollanda, Fransa ve az da olsa Almanya etkisinde bir üniversite sistemi İskoçya'da hâkim olmuştur. Bilhassa Hollanda İskoçya'nın ileri gelenleri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Özellikle Edinburgh'taki üniversitelerdeki ilk tıp hocaları Leiden'de eğitim almış kişilerdi. İskoçya'nın eğitim sistemi ve müfredatı 1730'lu yıllara kadar diğer Ada Avrupa ülkeleri tarafından şekillendirilmiştir.¹¹⁸ İskoç üniversitelerinde aydınlanma sürecinde bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bunlardan en önemli olanlarından ilki regenting (kabul edilmiş kitaplar aracılığı ile verilen eğitim yöntemi) sisteminin kaldırılması bir diğeri ise yeni anabilim dallarının açılmasıdır. Eski sistem yeni fikirlerin ve farklı düşüncedeki bilim adamlarının ortaya çıkmasına ve gelişmesine engel teşkil ediyordu. Bu sistemde özel öğretmenler (regent) onlu yaşlarda okula başlayan öğrencilere okulun sonuna kadar mantık ahlâk ve felsefe gibi alanlarda her türlü dersi vermekteydiler. Bu hocalar asla yeni bir bilgi, yorum eklemeyen kitaplarda bulunan bilgileri okuyup, açıklayıp, yazdırmaktaydılar. Bu sistemin kaldırılmasının faydaları, eski hocaların sistem dışına çıkarılamamasından dolayı hemen

¹¹⁷ Nobert Waszek, *Man's Social Nature A Topic of the Scottish Enlightenment in its Historical Setting*, (Second Edition), Frankfurt am Main, Bern, Peter Lang, New York 1988, 312-314.

¹¹⁸ Köktaş, 129.

anlaşılamamıştır. Ancak eski hocaların yerlerine yenilerin gelmesi ile birlikte farklı fikir ve yöntemle eğitim veren hocaların etkin hale gelmesi sağlanmıştır. Adam Ferguson, Thomas Reid ve Dugald Stewart, regenting sisteminin hâkim olduğu dönemde farklı alanlarda (Matematik, Doğa Felsefesi) eğitim verirken; sistem kaldırıldıktan sonra ahlâk felsefesi alanında isimlerini duyurmuşlardır. Bu sistem değişikliği İskoç Aydınlanması adına özgün bir düşünce sisteminin oluşmasına sebep olmuştur.¹¹⁹ Bu durum bizim bozulmuş medrese sistemimizi de anımsatmaktadır. Regenting sistemini, bizdeki şerh geleneğinin bir benzeri olarak görebiliriz. Bu da özgür düşünme ve yeni fikirler üretmenin önünde bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır.

On yedinci yüzyıldaki İskoç üniversite eğitimi genellikle, Aristotelesçi gelenekçiliğin monolitik yapısını hafifletmek için sadece biraz Kartezyenizm ve yüzyılın sonlarına doğru bazı Newtoncu fikirlerle ilhamdan yoksun bir şekilde verilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle Hugh Trevor-Roper, 1650'lerdeki İngiliz fethi sırasında kısa bir aydınlanma parıltısı dışında, İskoçya'nın yüzyılın çoğunu yeni fikirlere kapalı Calvinist bir kasvet altında geçirdiğini ileri sürmektedir.¹²⁰

İskoçya'nın en köklü üniversitesi olan St Andrews, Aberdeen ve Glasgow'da kurulan ve mantık, fizik ve etik diye üç bölümden oluşan ilk fakülte Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesi'dir (Faculty of Arts). Daha sonra Yunanca, Latince ve Matematik müfredata eklendi. İskoçya'da Glasgow, Aberdeen ve St. Andrews üniversitelerinde Yunanca on altıncı yüzyılın ortalarında okutulmaya başlanmıştır. Bunlardan Glasgow üniversitesinde Yunanca eğitiminin 1574 yılında Andrew Melville tarafından başlatıldığı bilinmektedir. Latince'nin de dil olarak öğrenilmesi Reformasyon sonrasında birtakım öğrencilerin, yöneticilerin açıklamalarını takip edebilmeleri açısından zorunlu hale gelmiştir.¹²¹

İskoçya üniversitelerinde birçok bilim adamı yetişmiştir. Bu bilim adamları diğer ülkelerdeki önemli üniversite merkezlerinde nitelikli eğitim almış kişilerdi. Bunlar aynı zamanda Avrupa'nın diğer üniversitelerindeki ünlü bilim adamları ile de iletişim

¹¹⁹ Köktaş, 130, Waszek, 314-315.

¹²⁰ Christine M. Shepherd, "Newtonianism in Scottish Universities in the Seventeenth Century", (R. H. Campbell and Andrew S. Skinner), *The Origins and Nature of the Scottish Enlightenment*, John Donald Publishers, Edinburgh 1982, (ss. 65-85), 65.

¹²¹ John Veitch, "Philosophy in the Scottish Universities", *Mind*, Vol. 2, No. 5, January 1877, 74-75.

halinde olan insanlardı. Duncan Liddel bunlardan birisidir. Almanya’da Gdansk, Frankfurt ve Breslau şehirlerinde eğitim görmüştür. Daha sonra Aberdeen Marischal College’de matematik ve astronomi kürsüsünü kurmuştur. Danimarkalı ünlü astronom Tycho Brahe ile çeşitli konularda tartışmalar yapmıştır. Diğer ünlü bilim adamı ise Setonlu (Edinburgh yakınlarındaki bir yer) Thomas Seget’dir. 1598’de Galileo’yu tanıdığı Padua’ya taşınmadan önce Edinburgh, Leiden ve Louvain’de eğitim görmüştür. Daha sonra Prag’da kalmış ve Kepler ile birlikte çalışmıştır. Seget ve Kepler 1610 yılında Galileo’nun bazı gözlemlerini doğrulamak için birlikte astronomik gözlemler yapmıştır. Galileo’nun İskoç tanıdıklarından bir diğeri de 1598’de Padua Üniversitesi’nden mezun olan ve Galileo’nun matematiksel olarak güçlü bir savunmasını yayınlayan Dundee’li John Wedderburn’dur. Wedderburn daha sonra Prag’a gitmiştir. Kepler, aralarındaki münasebete binaen ondan ‘çok sevgili dostum’ diye bahsetmiştir. İskoç bilim adamlarının on altı ve on yedinci yüzyıllarda yurtdışına gitme eğilimi bulunmaktaydı. Ancak yurt dışı eğitim almadan meşhur olan bilim adamları bulunmaktadır. Buna en iyi örnek John Napier’dir. Bilindiği kadar yurt dışında herhangi bir eğitim almamıştır. Napier’in yazdığı “Logaritmaların Harika Kanununun Tanımı” (Description of the Wonderful Canon of Logarithms) isimli eser Kepler’in dikkatini çekmiştir. Ayrıca Napier’in logaritmayı icat etmesinin yanı sıra “Hesap Cetveli” (Slide-Rule)’ni bulan kişi olduğu da söylenmektedir.¹²²

On sekizinci yüzyıl üniversitelerde yaşanan olumlu gelişmelerin zirve zamanı olmuştur. Birçok yeni üniversite ve bu üniversitelerin bünyesinde çok farklı alanlarda kürsüler kurulmuştur. İlahiyat alanı ilk dönemlerden beri mevcut olan bir kürsüdür. Daha genel anlamda din tarihi on sekizinci yüzyılın başından itibaren okutulmaya başlanmıştır. Daha sonra 1674’de Matematik, 1676’da Botanik, 1685’te tıp kürsüleri kurulmuştur. Akabinde Parlamentoların birliği ile birlikte on sekizinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde yedi kürsü daha kuruldu. Bunların dördü hukuk alanında diğer üçü ise anatomi, ebelik ve kimya alanındadır. Kuruluş tarihleriyle birlikte şu şekildedir: 1705 Anatomi, 1707 Kamu Hukuku, 1710 Medeni Hukuk, 1713 Kimya, 1719 Evrensel Tarih, 1722 İskoç Hukuku, 1726 Ebelik.¹²³ Üniversitelerde kurulan

¹²² Broadie, The Scottish Enlightenment, 10-11.

¹²³ Köktaş, 131.

fakülte ve kürsüler zamanla farklı alanları da kapsamıştır. Bu kürsülerden bazıları zaman zaman önemli hale gelmiştir. Tıp bu kürsülerin başını çekmiştir.

İskoç üniversitelerinde olumlu yönde gelişmeler yaşandığı gibi zamanla bozulmalar da yaşanmıştır. Bu bozulmaların sebepleri araştırıldığında karşımıza şu durum çıkmaktadır: “İskoç üniversitelerinde profesör kadrolarında görev almak hem ekonomik açıdan hem sınıfsal bir statü oluşturma açısından hem de entelektüel birikim açısından kişiyi tatmin eden bir durumdu. Dolayısıyla böyle prestijli bir meslek herkes için cazip gelmekteydi. Bundan dolayı üniversitelere personel alımı zamanla objektif kriterleri göz ardı ederek yapılmaya başlanmıştır. İskoç üniversitelerine atanmak için üç kriter ortaya çıkmıştır: Siyaset, Patronaj ve Nepotizm.”¹²⁴ Üniversitelerdeki patronaj atamaları da iki şekilde yapıldı: Birincisi atama hakkı bulunan yasal patronlardır. Bunlar bulunduğu yere göre değişiklik göstermektedir. Diğeri ise kraliyet tarafından atama yapıldı.¹²⁵ Burada siyasetin gücünü zayıflatan kilise olmuştur. Kilise bu üniversitelere alınacak adayların ortodoksluğunu ve ahlâki durumlarını belirleme hakkını elinde tutmuş olsa da zamanla kilisenin bu alandaki etkinliği azalmıştır.¹²⁶ Lord Ilay ve Henry Dundas krallıkta bulunan birçok organa çok sayıda profesör ve sayısız kişi atamıştır. Elli beş yıllık ömrü boyunca dağıttığı işlerin elli dört bin civarında olduğu söylenmektedir. Ilay, Francis Hutcheson, William Cullen, John Anderson, Joseph Black, Adam Smith, Adam Ferguson, Robert Watson, William Wilkie, George Campbell ve daha pek çok kişinin üniversitelere girmesine yardım etmiştir.¹²⁷

İskoç Aydınlanması açısından İskoçya’da bilimin üst seviyelere çıkması ve elde edilen bilgilerin kullanılır hale gelmesini anlayabilmek için üniversitelerin, düşünce derneklerinin, öğrenci topluluklarının ve Edinburgh Kraliyet Topluluğu gibi resmi kurum ve sivil toplum kuruluşlarının yaptığı katkı çok önemlidir. Bunun yanında kültürel ve ekonomik açıdan gelişme amacına uygun hareket etmenin, ahlak felsefesinin merkezi rolünün ve felsefi anlamda bilimsel aktivitelerin değerlendirilmesinin

¹²⁴ Anand Chidamber Chitnis, *The Scottish Enlightenment A Social History*, Croom Helm, London 1976, 153’den naklen, Köktaş, 133.

¹²⁵ Roger L. Emerson, *Academic Patronage in the Scottish Enlightenment*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2008, 12.

¹²⁶ Emerson, 526.

¹²⁷ Emerson, 10.

İskoçya’da aydınlanma yüzyılının parlak geçmesine etkisi büyük olmuştur.¹²⁸ Aydınlanmayı hazırlayan aktörleri Ansiklopedistler, Mason Locaları, Salonlar, Düşünce Dernekleri ve Üniversiteler olmak üzere beş başlık altında incelemeye çalıştık. Şimdi de bu aktörlerin Avrupa ülkelerinin her birinde farklı bir etkiye sebep olmasından dolayı aydınlanma sürecinin farklı cereyan ettiği üç ana ülke aydınlanmasını kısaca ele almakta fayda görmekteyiz.

C. Avrupa Ülkelerindeki Farklı Aydınlanma Süreçleri (Aydınlanma Türleri)

Aydınlanma, Avrupa’nın farklı ülkelerinde çeşitli şekillerde bilhassa siyaset temelinde olmak üzere, ortak fikirleri ve davranışları bulunmayan düşünürler tarafından oluşturulmuş entelektüel bir çaba, mücadele ya da hamledir.¹²⁹ Aydınlanma üzerine çalışan bilim adamları, ulusal veya bölgesel, Avrupalılara veya yerel halka ait, Protestan veya Katolik gibi birçok farklı aydınlanma olduğunun bilinciyle çalışmalarını yapmaktadırlar. Bu çeşitlilik on sekizinci yüzyıl insanların tek bir aydınlanma tanımı yapmamış olmalarıyla alakalı görünmektedir.¹³⁰

Aydınlanma düşüncesinin ortaya çıkması ve gelişim süreci, her Avrupa ülkesinde hâlihazırdaki tarihsel koşullara bağlı olarak değişkenlik arz etmiş ve Aydınlanma kavramının kazandığı genel anlam da farklılaşmıştır.¹³¹ Bu ülkesel farklılığın dışında, doktrin bakımından da farklılıklardan bahsedilebilir. Daha deyimsel bir ifade ile aydınlanma, bir düşünceler yumağıdır ve bu yumak birbirinden ayrılamayacak kadar dolaşık ve karmaşık iplerden oluşmuştur. Dolayısıyla bu alanda söz söyleyen bilim insanları, filozoflar ele aldıkları farklı konularda hem kendi aralarında bazen de kendi içlerinde karşıt görüşler ileri sürüp çelişkili fikirler ortaya koymuşlardır.¹³² Bu da aydınlanma konusunu çalışmak isteyenlerin karşılaştıkları zorluklardan birisidir.

¹²⁸ Paul Wood, Charles W. J., Withers, “Introduction: Science, and the Scottish Enlightenment: An Historiographical Overview”, (Ed. C. W. J. Withers and Paul Wood), *Science and Medicine in the Scottish Enlightenment*, (ss. 1-16), Tuckwell Press, Edinburgh 2002, 2-3.

¹²⁹ Çiğdem, 35.

¹³⁰ Outram, 25.

¹³¹ Buhr, Schroeder, Barck, 9.

¹³² Mehmet Ali Ağaoğulları, “Aydınlanma: Düşünceler Yumağı”, Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, (ss. 517-632), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2015, 517-518.

1. Fransız Aydınlanması

Fransız Aydınlanması, Aydınlanma düşüncesinin kendisiyle özdeşleştiği bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransız Aydınlanması İngiltere ve İskoçya’da başlayan evrensel aydınlanma hareketinin üçüncü uğrak noktasını meydana getirir.¹³³ Aydınlanmanın bizatihi kendisinin Fransa özelinde kazandığı içerik ve aldığı şekil, hem aydınlanma düşüncesinin genel manadaki ruhunu temsil etmekte hem de Fransa’nın kültürel ruhunu yansıtmaktadır.¹³⁴ Fransız Aydınlanması, Rousseau dışında Hume ve Kant kadar adından söz ettiren ve ortaya koydukları düşünceler bağlamında etki yaratan filozoflar tarafından temsil edilmese de ilerlemeciliği, bilimciliği, iyimserliği, reformizmi, bütüncül din eleştirisi, ütopyacılığı ve ünlü *Encyclopédie*’siyle aydınlanmanın genel karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.¹³⁵ Bu bağlamda İngiliz ve İskoç Aydınlanması süreçlerinden eleştirel ve yıkıcı olması, aynı zamanda da yeniden inşa ve kurucu tavır sergilemesi sebebiyle ayrılır.

On sekizinci yüzyıl Fransız Aydınlanması, birileri tarafından sürekli olarak dini saf dışı bırakan ve Devrimde Notre Dame Katedralinin kutsallığını yok eden bir süreç olarak görülürken, başka bir kesim için ise bilincin dini manada hurafelerden arındırılması ve kilisenin zulme varan otoritesinden kurtulmak yoluyla ilerlemeci bir anlayışın hâkim kılınması olarak görülmektedir.¹³⁶ On sekizinci yüzyılın son çeyreğinde Fransız Aydınlanma süreci siyasi iktidarı devirmek amacıyla Fransız İhtilali’ne tanıklık etmiştir. İhtilal’in amacı, öncelikli olarak *Ancien Régime*’i ve onun temsil ettiği bütün her şeyi yıkmaktı. İhtilal’in sosyo-ekonomik ve siyasal sebeplerinin yanı sıra fikri altyapısı incelendiğinde aydınlanma düşüncesine değinmemek söz konusu olamaz. Çünkü Aydınlanma filozofları, hâlihazırdaki toplumsal ve siyasal düzene karşı eleştirilerini yönelttikleri gibi problem gördükleri noktalarda da çözüm önerileri sunmuşlardır. Dolayısıyla konuyu inceleyen birçok tarihçi İhtilal’in yaşanmasında aydınlanmanın büyük bir etkiye sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Jakoben Marie-Joseph Chénier, yaptığı bir konuşmada Aydınlanma filozoflarını kastederek halkın

¹³³ Ahmet Cevizci, “Fransız Aydınlanması”, (Ed.: Ahmet Cevizci), *Felsefe Ansiklopedisi*, Ebabıl Yayınları, Ankara 2009, C. 6, 796-800, 797.

¹³⁴ Çiğdem, 35.

¹³⁵ Cevizci, “Fransız Aydınlanması”, 797.

¹³⁶ Copleston, 1.

temsilcilerinin İhtilal'in ortaya çıkmasında kitapların rolünü inkâr etmelerinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Yine Jironden lider Brissot, “İhtilal'in toplumun ayaklanması bir ürünü olmayıp yarım asırlık bir aydınlanmanın eseri olduğunu” ifade ederek aydınlanmanın etkisini ortaya koymuştur.¹³⁷

Genel olarak aydınlanmanın Avrupa'nın farklı ülkelerinde farklı şekillerde bilhassa da siyaset alanında olmak üzere, ortak düşünce ve davranışları bulunmayan fikir adamları tarafından oluşturulmuş entelektüel bir ilerleme çabası olmasına rağmen, Fransız Aydınlanması muhafazakâr bir orta sınıf ideolojisi olarak nitelendirilebilir.¹³⁸ Dönemin düşünürleri, siyaset yazarları dahi İhtilal'in gerçekleşebileceğine imkân vermiyorlardı. Onlar daha çok peyderpey gerçekleşecek ve seçilmiş temsilcilerin yerine aydın kesimin eliyle meydana gelecek bir reformun beklentisi içerisindeydiler. Ancak her türlü kesimin içinde yer aldığı pervasızca ve geniş bir değişimin yaşanması düşünürleri oldukça şaşırtmıştır. Aydınlanma arzusu yüksek olan Maximilien Robespierre (Eski Fransız Ulusal Konvansiyonu Başkanı) bunlardan birisidir.¹³⁹ Fransız İhtilal'i rejimin yapısal krizi sonucunda bir sürü beklenmedik olayın, amaçsız, sistematik olmayan, plansız toplumsal tabakaların tesadüfi bir biçimde rejimi değiştirmeye yönelik hareketi sonucunda ortaya çıkmış bir süreçtir.¹⁴⁰

Fransız Aydınlanması, bir parti etrafında toplanan insanlar gibi entelektüellerin bir araya geldiği ve Montesquieu, Fontenelle, Diderot, D'Alembert, Condillac, Helvétius, Voltaire gibi Fransız düşünürlerin ve filozofların temsil ettiği bir süreçtir. Metafizik ve soyut düşünceden uzak duran bu entelektüeller kendilerini *Philosophe* (Filozof) olarak tanımlamışlardır. Bu filozoflar Avrupa'nın barbar ve karanlık asırdan kurtulmak üzere olduğuna inandıkları için bir parti disiplini içerisinde sistematik bir biçimde hareket etmişlerdir. Aynı zamanda bu düşünürler gün geçtikçe mutsuzluğu artan orta sınıfın temsilcisi olarak hareket etmişler ve eski ayrıcalıklı sınıf ve müesseselerin başka bir deyişle kilise ve aristokrasinin hâkim olduğu yerlerde kendi reformist düşüncelerini

¹³⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Fransız Devrimi'nde Siyasal Düşünceler ve Mücadeleler 1789-1794*, C. 1, Özgürlüğün İcadı, Dipnot Yay., Ankara 2020, 13.

¹³⁸ Çiğdem, 35.

¹³⁹ William Doyle, *Fransız Devrimi Çok Kısa Bir Başlangıç*, 2001, (Çev.: H. Hande Orhon Özdağ), İKÜ Yayınevi, İstanbul 2021, 96.

¹⁴⁰ Fatih Durgun, *Modern Avrupa Tarihini Yeniden Düşünmek: Aydınlanma'dan 19. Yüzyıl Sonuna*, Ketebe Yay., İstanbul 2021, 72.

okuyabilen orta sınıfa aktarmaya çalışmışlardır.¹⁴¹ Ayrıca Fransız Aydınlanması düşünürleri birçok eser yazmanın yanı sıra bu düşüncelerini Ansiklopedi'ye aktararak geniş kitlelere ulaşmaya çalışmışlardır. Bu şekilde her kesimin genel bilgi düzeylerinin artmasına ön ayak olmuşlardır. Fransız düşünürler aynı zamanda toplumun aydınlanması ve yalnızca doğaya değil insanın da bilinmeyen yönlerine vakıf olabilmek adına düşünce özgürlüğünün olması gerektiğine inanmışlar ve bunun için mücadele vermişlerdir. Fakat filozoflar dindeki batıl inanç ve hurafelere karşı çıkmış, bunun için mücadele etmişlerdir. Aynı şekilde siyasi yönetimin değişmesi ve baskıcı rejimlerden kurtulmak için çaba göstermişlerdir. Bunun için gereken reformları gerçekleştirebilmek için daha hızlı ve etkili biçimde karar alabilmek adına despotik tavrın savunusunu yapmışlardır.¹⁴²

Felsefe tarihi açısından on sekizinci yüzyıl yaratıcılık ve verimlilik bakımından mümbit bir dönem olmasına rağmen Fransa bunun gerisinde kaldığı için dış etkiye açık hale gelmiştir. Özellikle İngiltere ve İskoçya, Fransız Aydınlanması sürecinin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahiptir. Bu etkiye rağmen Fransız Aydınlanması ulusal bir fenomen haline gelmiştir. Fransız İhtilali de aynı şekilde aydınlanmanın izinde ulusal bir fenomen olarak ortaya çıkmıştır.

Fransız Aydınlanması'nın ortaya çıkışında on sekizinci yüzyılda İngiltere'nin etkisi oldukça dikkat çekmektedir. İngiltere dediğimiz zaman aynı zamanda İskoçya'nın da etkisini anlamak gerekmektedir. Çünkü o dönemlerde aydınlanmadan bahsederken kavramsal anlamda bir İskoç aydınlanması kavramı henüz kullanılmamaktadır. O yüzden İskoç etkisini, İngiltere'nin etkisinden bahsederken anlamak gerekmektedir. İngiliz filozof olarak bilinen Hume, Adam Smith, Adam Ferguson gibi birçok filozof aslında İskoç filozoftur. Fransa her ne kadar İngiltere'yi küçümsese de onun kültürel üstünlüğünü inkâr etmez. Montesquieu ve Voltaire, İngiltere'den büyük oranda etkilenmişlerdir. Locke ve Newton'un fikirleri büyük etki yaratmıştır. Öyle ki Descartes'ın, Malebranche'ın ve Pascal'ın ulusal geleneği neredeyse görmezden gelinmeye başlanmıştır. Sadece temel bilimlerdeki düşünceleri dikkate alınırken, metafizik alanındaki fikirleri yok sayılır hale gelmiştir. Malebranche, edebiyatçı olarak

¹⁴¹ Cevizci, "Fransız Aydınlanması", 797.

¹⁴² David W. Bates, *Enlightenment Aberrations: Error and Revolution in France*, Cornell University Press, London 2002, 35.

nitelendirilip yalnızca döneminin ruhunu yansıtan biri olarak anılır. Voltaire ise Pascal'ın düşüncelerine karşı şiddetli eleştiriler yöneltir. Tüm bunların aksine D'Alembert Ansiklopedi'sinin girişinde İngiliz bilim adamı Lord Bacon için “modern bilginin, bilimin ve dünya görüşünün asıl başlatıcısı” şeklinde bahseder.¹⁴³ Locke ve Newton'un Fransa'da etkin olması onların ortaya koyduğu bilgi ve varlık anlayışlarıyla da alakalıdır. Aynı zamanda Fransız yaşam tarzının da bunda etkisi vardır. Fransız yaşamı, doğrudan an'a, hazzı, faydaya ve dünyaya dönüktü. Dolayısıyla bu yaşam modeline maddeci bir düşünce tarzı karşılık gelmeliydi. Bunun için de İngiliz ve İskoç düşüncesi en uygun olanıydı.¹⁴⁴ Newton maddi dünyayı, bütünsel bir evren yasasının hâkim olduğu ilkelere ayırır. Böylelikle fiziği gizemli güçlerden ve niteliklerden kurtarmak ister. Sadece fizikte matematiksel olarak ifade edilebilecek ve duyuşal olarak kanıtlanabilecek alanları bırakmak ister. Aynı şekilde Locke da bilgi kuramı ve psikoloji gibi alanları mevcut metafiziksel kavramlardan kurtarmaya çalışır.¹⁴⁵ Bu etkinin önemli bir yansıması da D'Alembert'in düşüncelerinde karşımıza çıkar. Ona göre eğer metafizik denilen alan numen alanı ifade ediyorsa, bu bilinemez bir alandır. Bu alanda kesin bir bilgi elde etmenin imkânı yoktur. Bunun için çaba göstermek beyhude bir çabadır. Akla uygun bir metafiziğe ulaşmanın tek bir yolu vardır. O da deneysel bilimlerin sonuçlarını birleştirmektir. Deneysel bilimler ise “öz” ile değil fenomenlerle ilgilenir. Ona göre fenomenlerin belli bir anlamda “öz”ü vardır. Ancak bu öz metafiziksel bir öz olmayıp Locke'un bahsettiği “nominal (adsal)”¹⁴⁶ özlere aittir.¹⁴⁷

Son olarak on sekizinci yüzyıl Fransız Aydınlanması, özellikle İngiltere'deki (İskoçya) gibi belli başlı üniversitelerde görev yapan felsefe profesörlerinin etkisiyle olmayıp, çoğunlukla felsefe dışındaki alanlarla ilgili olanların ortaya koyduğu bir süreçtir. Mesela Hume bir filozof olduğu kadar aynı zamanda iyi bir tarihçidir. Fransa'da Voltaire oyun yazarıdır. D'Alembert ünlü bir matematikçidir. La Mettrie bir doktordur. Montesquieu tarihin gelişimine önemli katkılar yapmıştır.¹⁴⁸ Montesquieu'yü 1789 Devrimi'ne, Aydınlanma'nın akıl, insanlık ve ilerlemeye ilişkin tipik insan modeli

¹⁴³ Ewald, 22.

¹⁴⁴ Buhr, Schroeder, Barck, 18.

¹⁴⁵ Ewald, 23.

¹⁴⁶ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, (2. Baskı), (Çev.: Vehbi Hacıkadıroğlu), Kabalcı Yay., İstanbul 2004, 314.

¹⁴⁷ Copleston, 4.

¹⁴⁸ Copleston, 6.

hazırlamıştır. Bu da onu aydınlanmanın entelektüel mimarlardan biri haline getirmiştir.¹⁴⁹ Bunların dışında aydınlanma sürecinde toplumun diğer kesimlerinden de insanlar bulunmaktaydı. Fransız Devrimi'nin yaşanmasına aydınlanma sürecine toplum içerisindeki farklı mesleklerdeki ve sınıftaki insanların dâhil olmasını sebep olarak görebiliriz.

2. Alman Aydınlanması

Alman düşüncesi, Avrupa felsefe tarihi açısından önemli bir yere sahip olmasına rağmen on sekizinci yüzyılın başlarında aydınlanma sürecine kayda değer bir katkı sunamamıştır. Bunun en önemli sebebi din merkezli ortaçağ düşüncesinin, bu düşüncenin sebep olduğu kaos ortamının ve reform hareketlerinin ağırlıklı olarak Almanya'da gerçekleşmesidir. Bu yüzden aydınlanma döneminde Avrupa'da yaşanan kültürel değişim sürecine ayak uyduramamıştır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse Alman Aydınlanmasının süreç içerisinde dışa bağımlı olması ve temel düşüncelerini İngiliz ve Fransız Aydınlanma felsefesinden aktarması ülke tarihinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Alman Aydınlanması daha çok hazır bulduğu ile yetinip bu sayede elde ettiği birikimi ileri götürme konusunda yetersiz kalmıştır. Rönesans sürecinde Kopernikus, Kepler, Nicolaus Cusanus ve Jacop Böhme gibi önemli bilim adamları katkı sunarlarken, on yedinci yüzyılın büyük bir bölümünde herhangi bir hareketlilik görülmemiştir. Ancak on yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Leibniz'in ortaya çıkması, felsefe tarihi açısından önemli bir atılım olmasının yanı sıra Alman Aydınlanması ve felsefesinin gelişmesi için büyük bir katkı olmuştur.¹⁵⁰

Alman Aydınlanması genel olarak iki büyük döneme ayrılarak incelenmeye çalışılır. İlk dönem Christian Thomasius'un 1688'de verdiği ilk Almanca derslerinden Christian Wolff'un 1754'te ölmesine kadar uzanır. Dönemin başlangıcına, farklı ve hatta rakip aydınlanma anlayışları ortaya koydukları düşünülen bu iki düşünürün öğrencileri arasındaki hararetli çatışmalar damgasını vurmuştur. İkinci dönem ise, on sekizinci yüzyılın ortalarında, Wolff'un ölümünden önceki yıllarda çoğu üniversitede hâkim gelenek haline gelen felsefesinin etkisinin giderek zayıflamasıyla başlar. Bu

¹⁴⁹ Erdoğan Serdar Çalık, "Montesquieu'de Siyasi Güç ve Özgürlük İlişkisi Bağlamında Devlet Düşüncesi", *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, 12, Haziran 2023, 68.

¹⁵⁰ Gökberk, 318.

dönem, hem Wolff'un sistemine bağlılığını sürdürenler hem de bu sistemi reddedenler tarafından Fransız, İngiliz ve İskoç filozofların son çalışmalarına yanıt vermek için yapılan çeşitli girişimlerle öne çıkmıştır. Bu dönemin genellikle Immanuel Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* (1781) adlı eserinin yayınlanması ve Kant'ın felsefi devriminin sonuçları üzerine yapılan tartışmalarla sona erdiği düşünülmektedir. Bu tür dönemselleştirmeler kaçınılmaz olarak şematik olsa da önemli bir noktayı ortaya koymaktadır: On sekizinci yüzyıl Alman düşüncesi, birbirinden farklı ve çoğu zaman birbiriyle çelişen bir dizi felsefi eğilim tarafından belirlenmiştir. Bu aynı zamanda, dönemin sonunda, aydınlanma faaliyetinin tam olarak neyi içerdiği sorusuna ilişkin neden bu kadar geniş bir görüş yelpazesi olabileceğini açıklamaya da yardımcı olmaktadır.¹⁵¹

Alman Aydınlanmasının gelişim ve niteliğinin diğer aydınlanma süreçlerinden geçen ülkelere göre geç tamamlanması bütünüyle Alman burjuvazisinin sınıfsal karakterine geç kavuşmasıyla alakalıdır. Almanya, gerek ekonomi gerek siyasi anlamda tarihsel gelişimini tamamlama konusunda Fransa, İngiltere, İskoçya gibi ülkelere göre daha yavaş kalmıştır. Alman Aydınlanmasının tekâmülünü etkileyen durumlardan birisi de burjuvazinin kimlik kazanma hareketini diğer ülkelerdeki gibi ulusal bir devlet şeklinde değil de birkaç mutlakıyetçi, küçük prenslikler aracılığıyla gerçekleştirmiş olmasıdır. Ancak Alman Aydınlanması açısından avantaj olabilecek şey ise Fransız ve İngiliz Aydınlanma süreçlerinin deneyim ve bilgi birikiminden faydalanmak suretiyle bunları daha da geliştirme imkânı bulmasıdır.¹⁵² Kısaca ifade edecek olursak Alman Aydınlanması kendi tarihini karşıtı ile birlikte oluşturmak zorunda kalmıştır.¹⁵³

Burjuvazinin sınıfsal karakterine ve bilincine kavuşmasının neticesi on sekizinci yüzyılda Protestan Kilisesinde ortaya çıkan ayrılık hareketiyle birlikte görünür hale gelmiştir. Fransa'da Jansenist¹⁵⁴ hareketinin yaptığı şeyi Almanya'da Pietist¹⁵⁵ hareket

¹⁵¹ James Schmidt, "German Enlightenment", 2013, 1-27, 3. Erişim tarihi: 09.08.2023, https://www.academia.edu/3751157/German_Enlightenment

¹⁵² Buhr, Schroeder, Barck, 39.

¹⁵³ Çiğdem, 79.

¹⁵⁴ Cornelius Otto Jansen'in (1585-1638) Aziz Augustinus'u (354-430) yeniden yorumlayarak yazdığı eseri (Jansenii, 1642) üzerine başlayan tartışmalardan dolayı, Jansen'in ve takipçilerinin geliştirdikleri fikir ve düşünceler Jansenizm olarak isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme Jansenistlerin en önemli rakipleri olan Cizvitler tarafından yapılmıştır. Jansenistler bu isimle herhangi bir kurum kurmamış ve yayın yapmamıştır. Augustinuscu teolojiyi yeniden canlandırma iddiası, ahlak vurgusu ve ulusal

hayata geçirmiştir. Pietistlerin, feodal mutlakıyetçi düzenin en mühim dayanaklarından biri haline gelmiş olan Lutherci Ortodoksluğa karşı sürdürdükleri çekişme, Alman aydınlanmasının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Pietistlerin zamanla fakir köylülerden zengin tacirlere kadar toplumun bütün katman ve sınıfların yanlarında birleşmesinin altında yatan neden, toplumsal olarak burjuvazinin, feodal koşulların üretimi ve ticareti engelleyici tavırlarına karşı oluşan tepkidir.¹⁵⁶

Genel olarak Alman Aydınlanması dediğimizde Christian Thomasius, Christian Wolff, Moses Mendelssohn, Gotthold Ephraim Lessing, Immanuel Kant, Gottfried Wilhelm Leibniz, Alexander Gottlieb Baumgarten, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, F.W. Joseph Schelling ve Johann Gottlieb Fichte gibi filozoflar akla gelmektedir.¹⁵⁷ Almanya’da aydınlanmanın ilk dönem temsilcisi olarak Christian Thomasius’u zikredebiliriz. Kendisi Leibniz’in hocalarından birisidir. Thomasius, Almanların Fransızlara karşı felsefe bağlamında üstün olduğunu genç yaşlarından itibaren dillendirmiştir. Ona göre felsefe bir ilerleme aracıdır. O yüzden felsefenin önemi sağladığı faydada veyahut ortak iyiye ve bireyin mutluluğuna ya da iyiliğe katkıda bulunma meylinde yatmaktadır. Metafiziğin insanlara gerçek bilgiyi sunmayacağını ifade eder. Bu düşüncesiyle Almanların genel anlamdaki metafiziğe olan eğilimlerine karşı bir fikir üretmiş ve aydınlanmanın umumi ruhunu yansıtan iddiayı dile getirmiştir.¹⁵⁸ Diğer önemli bir isim de Christian Wolff’tur. Christian Thomasius’taki

---

kiliselerin Papalık tarafından kontrolüne karşı olmasıyla Protestan Reformasyonuna benzeyen Jansenizm, 17. ve 18. yüzyıllarda Fransa özelinde sıkça tartışılan bir konu olmuştur. Cizvitler başta olmak üzere Jansenizm’e karşıt düşüncelere sahip kişiler, onları reformculara benzetmiş ve heretik olmakla itham etmişlerdir. Ancak Jansenistler hiçbir zaman Roma Katolik Kilisesi’nden ayrılma amacıyla olmamışlardır. Zamanla sosyal ve politik bir karakter kazanan hareket, Fransa Katolik Kilisesi özelinde veya genel anlamda Katolik teoloji üzerinde kalıcı bir etki de bırakmamıştır. Ancak Jansenistler, Fransa parlamentosu ve Kilise çevrelerindeki çalışmaları ve etkili yayınlarıyla Fransa’nın sosyal ve politik hayatını önemli ölçüde etkilemiştir. Osman Şahin ve İskender Oymak, “Fransa’da Jansenizmin Gelişimi ve Sonu”, *F. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 32 (1), 2022, 252.

¹⁵⁵ Pietizm, reform hareketlerinin ortaya çıkardığı kiliseler içerisinde teşhis edilebilen dini bir akım olmuştur ve öyle de varlığını sürdürmektedir. Genel bir ifadeyle pietizm, titiz ve katı bir ahlak pratiğiyle ve zühde varan bireysel dindarlıkla sonuçlanan bir dini hayatın kendine özgü niteliğine işaret eder. Bu bağlamda Jansenizm, Püritanizm ve Metodizm gibi teolojik hareketler bu niteliği paylaşırlar. Dar anlamda Pietizm özellikle Philipp Jakob Spener (1635-1705), August Hermann Francke (1663-1727) ve Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760) ile Alman Lüterciliği içerisinde ifadesini bulan dini bir reform hareketidir. Osman Murat Deniz, “Pietizm: Kökenleri, Temel Özellikleri ve Gelişimi”, *ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2018, 95-96.

¹⁵⁶ Buhr, Schroeder, Barck, 41.

¹⁵⁷ Ahmet Arslan, “Aydınlanma”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1992, 25; Buhr, Schroeder, Barck, 39-53.

¹⁵⁸ Copleston, 109.

metafizik karşıtlığı Wolff'ta en güvenilir dayanak olarak karşımıza çıkmaktadır. Akademik bir felsefenin, Skolastik metafiziğin ve sıkı bir akılcılığın yeniden canlandığını Thomasius'ta görebiliriz. Filozofun akılcılığını dine karşı olma manasında algılamak yanlış olur. Ama Yeni çağın bilimsel anlayışı ile birlikte metafizik ve tanrıbilimini harmanlayarak üniversite eğitimine dâhil etmesi onun etkisinin artmasına sebep olmuştur. Amacı insanlar arasındaki anlayış ve ahlakın yaygınlaşmasına katkı yapmaktır. Bu konuda onu özgün kılan ise buna metafizik ve tanrıbilimi dâhil etmektir. Onun felsefesi “mümkün olan her şeyi” açıklama üzerinedir. Ona göre felsefi yöntemlerin uygulanmadığı herhangi bir konu bulunmamaktadır. Kesin bilgi elde etmek adına matematikçi ve fizikçi birisi olarak kendisi Euklides'in geometrik yöntemini kullanmıştır. Bu yöntemde her kavram başlangıçta özenle seçilmekte, iddialar temel prensiplere ulaşana kadar denenmekte ve tekrar incelenmektedir. Nihayetinde bilimler doğru bir şekilde birbirine bağlanır, tüm karışıklıklardan kurtarılır ve en üst kesinlik derecesine çıkarılır. Wolff için mantıksal düzen ve devamlı çelişki, yalnızca gerçeğin bir işareti olmayıp, aynı zamanda kendi sisteminin doğallığının bir ifadesidir.¹⁵⁹ Bunu yaparken Wolff, devlet anlayışında, bir aydın despotizmini idealize etmektedir.¹⁶⁰ Alman Aydınlanmasının önderlerinden kabul edilen Wolff ve son filozofu olarak ifade edilen Kant gibi düşünürler dinin ve geleneğin otoritesini eleştirmekle birlikte dine karşı Fransız aydınlarının aksine ılımlı bir tavır ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla on sekizinci yüzyılın klasik idealizmini devam ettirmişlerdir.¹⁶¹

Alman Aydınlanması'nın önemli figürü de yapmış olduğu aydınlanma tanımlaması ile Immanuel Kant'tır. Kant'ın ortaya koyduğu iddialar modernitenin temel tarihsel etkenlerinin ifadeleridir. Kendi döneminde hâkim olan rasyonalizm akımı, matematiksel anlamda temellendirilmiş doğa biliminin önem kazanmasını doğanın özünde bulunan yapılardan kaynaklandığını varsaymaktaydı. Bunun sebebi matematiğin deneyci kanıtın vasıtasıyla değiştirilemeyecek zorunlu gerçeklerden ibaret olmasıdır. Dolayısıyla matematik, diğer bilgi türleri açısından eksik olan kurucu nitelikteki bir

¹⁵⁹ Baron Cay Von Brockdorff, *Alman Aydınlanma Felsefesi*, (Çev.: Nuran Özyer), Hece Yayınları, Ankara 2021, 22-23.

¹⁶⁰ Copleston, 113; Buhr, W., Schroeder, K, Barck, 45.

¹⁶¹ Başdemir Hasan Yücel, “İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 37, Kış 2005, 27-28.

konuma sahiptir.¹⁶² Ancak Kant ne sadece geometrik yöntemle elde edilen metafiziğin felsefi bilgi olduğuna ne de empirik bilgiyi yegâne bilgi kaynağı görüp ampirizmin kurduğu duyumculuğun felsefi bilgiyi inşa edebileceğine inanıyordu. Kant aklın, bilhassa duyulardan bağımsız, hatta duyuların algılama sırasında ihtiyaç duyduğu apriori denilen, salt bir bilgi çeşidine sahip olduğunu iddia etmekteydi. Felsefe tarihi bağlamında bu düşünce yeni bir şeydir.¹⁶³ Ona göre bütün bilgilerimiz deneyimle başlar. Ancak bundan hareketle tüm bilginin deneyden ibaret olduğu anlamı çıkmaz.¹⁶⁴

Kant, bilimsel bilgi bağlamında fizik ve matematiğin yöntemlerini delil olarak kullanırken, duyu ve insan zihni tarafından algılanmayanların bilgisi olan metafiziği imkânsız olarak görür. Daha doğrusu insan zihninin ötesinde ya da fenomenal dünyanın gerisinde ne tür bir gerçeklik olduğunu bilemeyeceğimizi ifade eder. Metafiziğin bilim olarak kabul görememesi, onun konusunu oluşturan, zihinsel veya maddi töz ya da Tanrı gibi kavramların algılanamaması, insan zihninin kendi algı ve sezgi formlarının yargının mantıksal fonksiyonlarının ve kategorilerin, fenomenal dünyanın ya da mümkün deneyim alanının bir parçası olmayan bir şey için geçerlilik kazanıp kazanmadığını tespit etmenin imkânsız oluşu ile alakalıdır.¹⁶⁵ Tam da bu düşünce aydınlanmanın sürecinin ortaya çıkmasına sebep olan temel fikir açısından paralellik arz etmektedir. Kilisenin bilgi kaynağı olarak metafiziği öncelemesi ve bu yüzden bilimsel bilginin önemine dikkat çekenlere baskı ve zulüm uygulaması, aydınlanma sürecinde metafiziğin ötelenmesine ve kabul görmemesine sebep olmuştur. Bu dönemde bir yandan doğa bilimleri ön plana çıkarken bir yandan da birey her türlü düşünce ve gelişmenin merkezine yerleştirilmiştir. Kant aynı zamanda aydınlanma için yalnızca insanın fikirlerini tüm otoritelerden bağımsız hale getirmenin yeterli olmayacağını, aynı zamanda insanların fikirlerini kamuya özgürce sunması ve herkesin fikrini özgürce yazması ifade etme hakkına sahip olması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶⁶ Bunun bir sonucu olarak da Kant meşhur olan “aydınlanma” tanımını yapmıştır. Bu yüzden Kant hem

¹⁶² Andrew Bowie, *Alman Felsefesine Giriş*, 2017, (Çev.: Bilhan Gözcü), Say Yayınları, İstanbul 2022, 17.

¹⁶³ Taşkın ve Becermen, 273.

¹⁶⁴ Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, 1781-87, (Çev.: Aziz Yardımlı), (4. Baskı), İdea Yayınevi, İstanbul 2015, 40.

¹⁶⁵ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, 350.

¹⁶⁶ Goldmann, 17.

Alman Aydınlanması hem de genel Avrupa Aydınlanması açısından önemli bir figürdür.

Son olarak Alman Aydınlanması bir şekliyle aydınlanmanın sınırlarının belirlenmesini (Kantçı bilgi teorisi, etik), bir tarafıyla da Aydınlanma sürecinin aşılmasını (Sturm und Drang, romantizm ve Alman idealizmi, Alman idealist tarih felsefesi) ifade etmektedir.¹⁶⁷ Alman Aydınlanması'nı genel olarak böyle değerlendirebiliriz.

3. İngiliz Aydınlanması

İngiltere, aydınlanma sürecinin başladığı ve form kazandığı bir ülke olarak nitelendirilmektedir. Bunun temelinde, Aydınlanma düşüncesini karakterize eden ilk ve önemli düşünürleri çıkarmış olması ve en önemlisi de sosyal, siyasi ve dini bakımdan yaşadığı dönüşümün neticelerini diğer Ada Avrupa'sından çok önce idrak etmiş olmasıdır. Reform ve Rönesans'ın ortaya çıkardığı entelektüel ve dinsel gelişimin farklı tecrübelerini İngiltere diğer ülkelerden önce özümsemiştir.¹⁶⁸ Aydınlanma belli bir bireysel ve toplumsal gelişim öğütliyordu. Bu gelişim tarihsel olarak sanayi medeniyetinin ve burjuvazinin egemenlik süreciyle özdeşdir. Sanayi Devrimi toplumsal dinamiklerin ortaya çıkarılmasında aydınlanma sürecine önemli bir katkı sunmuştur. Endüstrileşmenin yaygınlaşması ile birlikte “eşitlik” gibi bir konunun nesnesi toplumun hiyerarşik yapısında ortaya çıkan mutabakata dayalı kurallar ve kurumsallaşmış sabit işbölümünün belirlemiş olduğu toprak sahipleri ve köylüler değil, burjuvalar, tüccarla işçiler, öğrenciler, gücünü kaybetmiş ruhban sınıfı ve aristokrasiyle, milli devlet bürokrasisidir. Bu örgütlenmenin sebebi, farklılaşmış bir işbölümüne ve bu işbölümünü sürdüreceği yeni toplumsal aktörlere ihtiyaç olduğudur.¹⁶⁹

İngiliz Aydınlanması'nın Avrupa ülkeleri içerisinde öncülük yapması ve diğer ülkelere örnek teşkil etmesini Şekerci şöyle ifade eder:

“İngiliz Aydınlanmasının ve Aydınlanmacı filozoflarının, gelenek içinde başat bir rol edinmesinin ana nedeni, özellikle Fransız Aydınlanmacıların onları idealize

¹⁶⁷ Çiğdem, 80.

¹⁶⁸ Ahmet Erhan Şekerci, “Aydınlanmanın Ulusal Karakteri Üzerine Analitik Bir Deneme”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, İnsan Yayınları, İstanbul 2017, III, 179.

¹⁶⁹ Çiğdem, 59, 60.

eden, İngiltere'nin yüzyılın başında ortaya koyduğu yeni monarşik sistem, her türlü unsur ve inanca yaşama hakkı veren tolerans algısı, filozof, düşünür ve sosyal hayatın içinde yeni yeni oluşmaya başlayan entelektüel Aydınlanmacı bireyin özgürlüğü, sosyal alanda önemli işlevler yapan kafe, kulüp gibi yaygın kültürel ve toplumsal mekânlar, XIV. Louis'in şaşaalı ama bir o kadar da despotik yönetimi altında yaşayan filozoflar için önemli bir emsal teşkil ediyordu. Locke'un ölümünden yaklaşık yarım asır sonra Fransa'da temelinde ilerlemecilik, özgürlük ve liberalizmin bulunduğu yeni bir zihniyetle karşı karşıya olunduğu anlaşıyordu. Voltaire ve Montesquie'nun İngiltere hakkındaki yazıları, Fransa'da önemli bir İngiliz hayranlığının oluşmasında etkili olmuştur.”¹⁷⁰

On sekizinci yüzyıl boyunca tüm milletlerden gözlemciler (Aufklärer), İngiltere hükümetine, toplumuna ve düşüncesine Aydınlanmanın göz bebeği olarak baktılar. İngiltere'nin anayasasını, hukukunu ve özgürlüğünü, toplumun açık yapısını, dini hoşgörüsünü ve refahını hayranlıkla gözlemlediler. Voltaire, *Letters philosophiques ou Letters anglaises*, isimli eserinde İngilizlerin dünya üzerindeki yegâne millet olduğunu şöyle ifade etmiştir:

“Krallara direnerek onların gücüne sınırlar koyabilen ve bir dizi mücadelenin sonunda, Prens'in iyilik yapmak için tüm güce sahip olduğu ve aynı zamanda kötülük yapmaktan alıkonulduğu; Vassallar olmasa da Soyluların küstahlık etmeden büyük olduğu ve Halkın karışıklık olmadan yönetime ortak olduğu o bilge Hükümeti kuranlar...”¹⁷¹

Diderot ise İngiltere'nin meslektaşlarına olan yaklaşımını kışkırtıldığını şu sözlerle ifade ediyordu:

“Avrupa'da felsefenin yetiştirildiği iki ülke var gibi görünüyor, Fransa ve İngiltere. İngiltere'de filozoflar onurlandırılır, saygı gösterilir; devlet dairelerine yükselirler, krallarla birlikte gömülürler. İngiltere'nin bunun için daha kötü olduğunu görüyor muyuz? Fransa'da onlara karşı tutuklama emri çıkarılıyor, zulme uğruyorlar, pastoral mektuplar, hicivler ve iftira yağmuruna tutuluyorlar.”¹⁷²

İngiltere'nin aydınlanma düşüncesinde merkezi bir konumda olmasının sebeplerinden birisi de Newton ve Locke'un ortaya koydukları düşüncelerdir. Locke, başta bilgi teorisi olmak üzere ampirist düşünce sisteminin kurucusu olarak zikredilir. Bunun yanı sıra ahlâk, siyaset ve dine yönelik yaklaşımlarıyla Aydınlanma sürecinin

¹⁷⁰ Şekerci, “Aydınlanmanın Ulusal Karakteri Üzerine Analitik Bir Deneme”, 181.

¹⁷¹ Roy Porter, “The Enlightenment in England”, (Ed. Roy Porter & Mikuláš Teich), *The Enlightenment in National Context*, (ss. 1-18), Cambridge University Press, Cambridge 2007, 1.

¹⁷² Porter, 1.

temel karakteristiğini oluşturan düşünce sisteminin ortaya çıkmasına büyük bir etki yapmıştır. Ona göre, birey özgür olmalıdır; akıl hayatın kılavuzu yapılmalıdır; kültürün her alanında gelenek ve otoritenin her türlüünden kurtulmalıdır. Ayrıca onun devlet felsefesi siyasi liberalizmi hazırlamıştır; Hristiyanlığın akla uygun olduğunu kanıtlamaya çalışırken “doğal din” anlayışını ortaya koymuştur.¹⁷³

Locke, Descartes’ın bilgi anlayışını tamamen reddederek, Kartezyen felsefenin “doğuştan gelen bilgi” anlayışına ciddi eleştiri yapar.¹⁷⁴ Yazmış olduğu *An Essay Concerning Human Understanding* isimli eserinde insan zihni üzerine yapılan araştırmanın zevkli ve yararlı bir iş olduğundan bahseden Locke, insanı diğer duyarlı varlıklara karşı üstün kılan şeyin zihin olduğunu ifade eder. Zihin göze benzetir. Zihin sayesinde insanın nesneleri gördüğünden ve algıladığından bahseder. Zihni araştırma amacı, insan bilgisinin kaynağını, kesinliğini ve genişliğini, inancın, sanının ve onaylamanın temellerini ve derecelerini anlamlandırabilmektir.¹⁷⁵ Kısacası Locke’un bilgi anlayışı felsefi düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. İnsan bilgisini sadece iç ve dış deneyin içinde bırakan, insanın ulaşabileceği doğruluğu sadece tasarımların kendi aralarındaki ilişkileri anlamada gören bu bilgi anlayışı en yalın haliyle ampirizmi ve modern bir nominalizmi ortaya koyar.¹⁷⁶

Locke, siyaset felsefesi bağlamında doğal düzene vurgu yapar. İnsanın doğuştan sahip olduğu özgürlük, yaşam ve mülkiyet hakkı hiçbir şartla tamamen yöneticiye teslim edilemez.¹⁷⁷ Bu haklar reel olarak doğal hukukun ortaya koyduğu en temel husustur. Doğal hukukun en önemli tarafı ise kişinin özgür olmasıdır. Özgürlük ise insanın diğer insanlar tarafından yapılacak olan zorbalık ve engellemelerden uzak bulunmasıdır. Ayrıca Locke’un doğa anlayışı da önemlidir. Doğayı ilkel ve karmaşık bir doğa olarak değil, belli bir düzene sahip bir yer olarak nitelendirir. Dolayısıyla insan doğa yasalarına uygun hareket ettiği sürece eylemde bulunma özgürlüğüne sahip olur.

¹⁷³ Gökberk, 293.

¹⁷⁴ Şekerci, *Aydınlanma ve Din, İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 170-171.

¹⁷⁵ Locke, 67.

¹⁷⁶ Gökberk, 301.

¹⁷⁷ John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*, 1689, (Çev.: Fahri Bakırcı), (4. Baskı), Eski Kitaplar, Ankara 2018, 178.

Bu sebeple herhangi bir dini veya dünyevi otoriteye ihtiyacı olmadan belli bir düzen içerisinde hayatını idame ettirebilir.¹⁷⁸

Locke ahlâk felsefesi açısından farklı bir yaklaşım ortaya koyar ve ampirik bilgi anlayışından uzaklaşır. Ahlakı deneyime başvurmadan elde edilen matematiksel bilgiye benzetir. Ahlâki rölativizmin aksine ahlâksal yasaların varlığından söz eder. Ahlâki anlamdaki iyi ve kötü bilgisini, insanların haz ve acı duygularının sebeplerinde arar. Bu düşünceleriyle ampirik bir tavır sergiler. Ancak bireysel fayda bağlamında temellendirdiği ahlâk anlayışını da yasa yapıcının istenci ile ilişkilendirir ve yasa yapıcının iyi ve kötüyü belirleyebileceğini ifade eder.¹⁷⁹ Bu düşünceler Aydınlanmanın savunduğu güçlü ve değişimin aktörü olan bireyin inşası açısından önemlidir. Bu yüzden Locke hem İngiliz Aydınlanması açısından hem de Avrupa aydınlanması bakımından çok önemli bir yere sahiptir.

Fransa, İngiltere ve Almanya aydınlanmanın gerçekleştiği önemli ülkelerdir. *Bu üç kültür ulusunun aydınlanmadaki katkıları şu şekildedir: Aydınlanma, temelini İngiltere'ye, derinleşmesini Almanya'ya, söylemini ve itici gücünü Fransa'ya borçludur.*¹⁸⁰

Son olarak İngiliz Aydınlanması'nın, Fransız ve Alman Aydınlanmaları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmek gerekir. Ancak İngiliz Aydınlanması'nın oluşmasında İskoç Aydınlanması düşünürlerinin etkisi büyüktür. Hatta salt bir İngiliz Aydınlanması'ndan bahsetmek mümkün değildir. Öyle ki İskoç Aydınlanma düşünürlerinin tamamına yakını felsefe tarihi açısından İngiliz olarak bilinmektedir. O yüzden İngiliz Aydınlanması'nın anlaşılabilmesi için İskoç Aydınlanması'nın iyi bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışma açısından da İskoç Aydınlanması temel aydınlanma sürecidir.

¹⁷⁸ Şekerci, *Aydınlanma ve Din, İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 178-179.

¹⁷⁹ Filiz Zabcı, "Spinoza ve Locke: Siyasal Özgürleşmeden Bireysel Özgürlüğe", Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, (ss. 457-514), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2015, 483.

¹⁸⁰ Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, 1924, (Çev.: Gürsel Aytaç), Doğubatı Yay., Ankara 2010, 18, 19.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSKOÇ AYDINLANMASI

1.1. İSKOÇYA’NIN SOSYAL, SİYASİ TARİHİ

İskoçlar tarihçiler tarafından erken sayılacak bir dönem olan dördüncü yüzyıldan itibaren Argyll’e yerleşmiş Galce konuşan bir toplum olarak tanımlanmışlardır. Ancak on dokuzuncu yüzyılda ortaya konan tarih tezleri incelendiğinde 500 tarihinden çok önce İskoçların Batı İskoçya ve adalar bölgesine yerleştikleri görüşü ağırlık kazanmıştır. Egemenliğini çoğunlukla Dunadd’da kurmuş olan İskoç Dal Riata krallığı Hristiyan dünyasıyla tesis ettiği münasebetten faydalanarak Pict krallığını hâkimiyeti altına alarak dokuzuncu yüzyılda yeni Alba krallığını kurmuştur. Başlangıçta İrlanda Hristiyanlığı etkin iken, daha sonra ticaret sayesinde Kelt Hristiyanlığı azizler aracılığı ile İskoçya ve civar ülkelere yayılmıştır. İrlanda Hristiyanlığı din adamlarının etkisinde gelişirken Kelt Hristiyanlığı daha çok birtakım pagan unsurlar, manastır, tasavvuf ve mistisizm ekseninde şekillenmekteydi.¹⁸¹ İskoçların İrlanda ile ilişkilendirilmesine sebep olarak benimsedikleri din anlayışını gösterebiliriz. Kelt Hristiyanlığının benimsenmesi belki de taşıdığı pagan unsurlar ve mistik karakterle alakalı olabilir.

İskoçya ve İngiltere’yi birbirinden coğrafi açıdan Tweek nehri, Cheviot tepeleri ve Solway körfezi ayırmaktadır. On birinci ve on ikinci yüzyıllarda sınırlar sabit olmayıp tek vücut bir etnik yapıdan da söz etmek mümkün değildi. İskoçya bu yüzyıllarda coğrafi, kültürel, etnik ve ekonomik bakımdan parçalı bir yapıya sahipti. İskoçya’da Strathclyde, Lothian Anglları, Pitch ve Britonlar gibi etnik olarak çeşitli unsurlar bulunmaktaydı. Kendilerine ait bir para birimi yoktu. Siyasi, toplumsal ve ekonomik olarak İngiltere’nin çok gerisinde bir sisteme sahipti. Ancak yerel olarak nizamı tesis etmeye çalışan ve buna yönelik bölgesel iktidarı elinde tutan “mormaer”ler ve kral adına

---

¹⁸¹ Jeremy Black, *İngiltere Tarihi*, 1996, (Çev.: Aytaç Yıldız), Doğubay Yayınları, Ankara 2020, 63-64.

vergi toplayan “thane” gibi birimler kuran bir çabanın varlığı da göze çarpmaktadır.¹⁸² Bu dönem tarihçiler tarafından feodalizmin ilk aşaması olarak ifade edilir.¹⁸³

Daha sonra İngiltere’nin Normanların istilası esnasında diğer ada ülkeleri birliklerini sağlama ve düzen tesis etme konusunda ilerleme kaydedemezken İskoçya bu dönemde daha güçlü bir yönetim ortaya koymuştur. Ülkenin en bereketli kısmının İskoç krallığının hâkimiyetinde olması ve idarenin liyakat sahiplerince üstlenilmesi İskoçya’da siyasal düzenin kurulmasına sebep olmuştur. Daha sonra Norman soyluları İngiltere’den İskoçya’ya göç etmişlerdir. Bu göçler sonucunda İskoçya tarihinde önemli katkılar yapacak büyük aileler (Barclay, Montgomery, Menzies, Bruce, Hay, Wallace, Lindsay gibi) ortaya çıkmıştır. Normanların askeri ve siyasal anlamdaki başarıları Fransız etkisini her alanda hissettirmiştir. Britanya Adaları’nda Fransızca konuşmak bir üstünlük göstergesi haline gelmiştir. Fransız kültürü, ruhban ve siyasal elitlerin arasına dâhil olmanın bir sembolü olmuştur. Ada’nın diğer kısımlarında konuşulan dillerin konuşulması esaretin göstergesi olarak görülmüştür. Dini anlamda da Normanlar reformcu bir tutum sergilemekteydiler.¹⁸⁴ Normanların dine olan bu yaklaşımı İskoçların aydınlanma sürecine dâhil olmaları bakımından etkili olmuştur.

Norman ve seküler Fransız kültürünün İskoçya’da yerleşmesi III. Malcolm’ın en küçük oğlu I. David’in (1124-1153) yönetime geçmesi sayesinde olmuştur. Çünkü I. David kayınbiraderi olan I. Henry’nin sarayında İngiliz tarzında eğitim görmüş ve o dönemde İngiltere kralı Normandiya ve Angevin’deki topraklar nedeniyle de Fransa kralına bağlılık yemini etmiştir. Bu sayede I. David ilk defa İskoç madeni parası bastırması ve feodal iktidarını ilan etmiştir. Yönetim anlamında ortaya koyduğu irade sosyal, ekonomik ve siyasi süreçlerin belgelerle takip edilebilmesine sebep olmuştur.¹⁸⁵ Bu sayede şeffaf bir sürecin temelini atmıştır.

On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda İskoç Kralları güçlü bir yönetim sergilemişlerdir. Feodal bir yönetim anlayışının gereği güçlü kaleler ve şövalyeler sayesinde askeri anlamda ilerleme kaydetmişlerdir. Aynı zamanda Norman tarzı fetih

¹⁸² Black, 88-89.

¹⁸³ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, 1939, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay), (6. Basım), Doğubatı Yayınları, Ankara 2019, 647’den naklen, Hugh, Kearney, *Britanya Adaları Tarihi Dört Ulusun Tarihi: İngiltere, İskoçya, İrlanda ve Galler*, 1989, (Çev.: Özgür Umut Hoşafçı), İnkılâp Kitapevi, İstanbul 2019, 6.

¹⁸⁴ Kearney, 98-99.

¹⁸⁵ Black, 116-117.

politikası izleyerek de ülkelerinin zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Yayılma politikası ile birlikte on ikinci yüzyılda şerifliklerin oluşturulması ve buralara liyakat sahibi insanların getirilmesi ekonomik olarak da gelişim sağlanmasına sebep olmuştur. Bu ise kral otoritelerinin artmasına ve refahın üst seviyelere çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca İskoçya'ya göç eden milletler ekonominin gelişmesine imkân sağlamalarının yanı sıra şehirleşme anlamında da önemli katkılar sağlamışlardır.¹⁸⁶ Aydınlanma sürecinin ortaya çıkmasında bu kentsel yaşam tarzının oluşması büyük önem arz etmektedir.

İskoçya feodal yapının etkisi ile ekonomik olarak tarımsal faaliyetlerle öne çıkmıştır. Bu nedenle diğer Avrupa ülkelerine ve İngiltere'ye nazaran ekonomik manada geri kalmış bir ülkedir. Ayrıca tarımsal faaliyetlerde de ülkenin kuzey ve güney bölgeleri arasında coğrafi farklılıkların olması tarımın tüm ülkede aynı ölçüde gelişmesine engel teşkil etmekteydi. Ülkenin coğrafi anlamda kayalık ve engebeli bir arazi yapısına ve sert iklim şartlarına sahip olması ticaret erbabının İskoç ekonomisine katkı yapmasını engellemiştir. Bu durum ülkenin büyük ölçüde tarımsal faaliyetlere yönelmesine sebep olmuştur.¹⁸⁷ İskoçya'da tarımın öncelik kazanmasının sebepleri arasında Hollanda gibi ülkelerin ticari anlamda uyguladıkları ambargolar da etkili olmuştur. Ortaçağ'da uygulanmaya çalışılan ticaret politikaları gereği, İskoç tüccarların ticareti Hollanda'da bulunan bir liman üzerinden yapmaya zorlanmaları ve lonca üyeliği gibi ticaret şartına ilişkin yasaların uygulanmasına da kısıtlamalar getirmiştir.¹⁸⁸ İskoç tarihi açısından tarım toplumu olmak on sekizinci yüzyıl aydınlanma sürecini yaşaması açısından motivasyon kaynağı olmuştur. Çünkü Aydınlanma büyük ölçüde kapitalizm öncesi değil, gözlemlendiği kadar kapitalist olmayan bir toplumun içerisinde süreç olarak ortaya çıkar. Kısacası Aydınlanma'nın birçok özelliğinin temeli kapitalist olmayan toplumsal mülkiyet ilişkisinde yatmaktadır. Bu özellikler feodalizmden kurtulmaya çalışan bir toplumun ideallerini oluşturmaktadır.¹⁸⁹ Bu durum aynı zamanda İskoç toplumunun modernleşme isteklerinin de oluşmasında etkili olmuştur. Tarımsal

¹⁸⁶ Black, 117-118.

¹⁸⁷ Caner Birdal, *Sivil Toplum ve Pozitif Hukuk Adam Ferguson'ın Sivil Toplum Yaklaşımının Modern Toplumda Hukuk ve Politika İlişkisinin Şekillenmesindeki Rolü*, Onikilevha Yayıncılık, İstanbul 2022, 11

¹⁸⁸ Karen Brown, "Calvinism and the Rise of Capitalism in Scotland", *Draftings In Economics*, 7(2), 1992, 22.

¹⁸⁹ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, 2003, (Çev.: A. Cevdet Aşkın), Yordam Kitap, İstanbul 2021, 205.

anlamda yaşanan değişim ve dönüşümler zamanla ekonomik anlamda gelişmenin önünü açmıştır.

On üçüncü yüzyılda Britanya adalarında en güçlü iki ülke vardı: İngiltere ve İskoçya. Bunlar da kendi aralarında sürekli mücadele halindeydiler. Bu mücadeleler esnasında kimi zaman İngiltere kimi zaman da İskoçya birbirlerine karşı üstünlükler elde etti. Bu süreçte ulusal bir kimlik hissiyatına sahip özgün bir İskoç Kilisesi'nin oluşmasıyla birlikte İskoç kralına sadakatle bağlı olan bütün bölgeleri tek bir sözcükle ifade etmek üzere "İskoçya" ibaresi ortaya çıkmıştır.¹⁹⁰ İskoçya'nın ulusal kimliğinin inşası tamamen İngiliz karşıtlığı üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır. İskoç bilim adamları sürekli olarak bu durumu belirgin hale getirmek adına İskoç tarihine yönelik eserler ortaya koymuşlardır. Bu sayede İskoçların kendilerine ait bir tarihe sahip olduklarını vurgulamışlardır.

On beşinci yüzyılda İngiltere ile mücadele eden Fransızlara İskoçlar önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Daha sonra on altıncı yüzyılın başlarında İskoç-Fransız ittifakı oluşmuştur. İlerleyen zamanda bu ittifak İskoçya ile İngiltere'yi karşı karşıya getirmiş ve iki ülkeyi birbirleriyle savaşmak zorunda bırakmıştır. Bu mücadeleden İngiltere üstün çıkmış ve İskoçya üzerindeki baskısını artırmıştır. Bu baskıdan kurtulmak için 1560'da kurulan İskoç Reformasyon Parlamentosu İskoçya'da Reform'u kabul etmiş ve 1603'te bu iki ülke tek bir çatı altında birleşmişlerdir.¹⁹¹ Bu birleşim iki ülke arasındaki etkileşimin artmasına sebep olduğu gibi çeşitli siyasi çekişmelerin de artmasına sebep oldu. Ayrıca milli duygular daha ön plana çıkmaya başladı.

Bu duygular farklı şekillerde ifade edilmeye çalışılmıştır. Bunlardan en önemlisi de haritacılık önem kazanmıştır. Bu sayede ülke sınırları, fiziki şartları ve konumları daha iyi idrak edilme imkânı bulmuştur. Ayrıca bu haritalar sayesinde ülke insanların vatanlarıyla olan bağları tedrici olarak kuvvetlenmiştir. On yedinci yüzyılla birlikte yaşanan bilimsel gelişmelerle birlikte haritacılık da gelişme kaydetmiştir. Daha sonra 1652 tarihinde Cromwell tarafından fethedilmiştir. Fetihle birlikte İskoç Parlamentosu ve yürütme organı feshedilmiştir. Böylelikle İskoçya bundan sonra İngiltere açısından alternatif bir model olma işlevini yitirmiştir. 1654'te İngiltere tarafından Londra

¹⁹⁰ Black, 144.

¹⁹¹ Black, 212.

Parlamentosuna temsilci göndermesi için İskoçya'ya talep gönderilmiştir. Bu sayede İngiliz hukuku İskoçya'da hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Daha sonra İskoçya, İngiltere'nin gönderdiği temsilciler heyeti tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu yönetim sırasında İskoçya halkı ve soylu kesimi çeşitli zorluklar yaşamıştır. Soyluların yönetme ve yargılama hakları ellerinden alındığı gibi halk da ağır vergiler ödemek zorunda bırakılmıştır.¹⁹²

Avrupa tarihinin on altıncı, on yedinci ve on sekizinci yüzyılın ilk dönemleri ile Reform ve Aydınlanma süreçlerini içeren dönemi, Avrupa'da ortaçağın sonunun geldiğini ve günümüzün “modern” Avrupa'sının ortaya çıkışının ipuçlarını vermiştir. İskoçya, İngiltere'deki Reform hareketlerinden kısa bir süre sonra, on altıncı yüzyılın ortalarında dönemin yeni düşüncesini benimsemiştir. Reformasyonun, İskoçya'da siyaseten ihtimalinin olduğu dönemde, Reformasyon destekçilerinin yararlanabileceği Ada Avrupası ve İngiltere kaynaklı birçok örnek bulunmaktaydı. Ancak İskoçlar herhangi bir Avrupa krallığında kalıcı başarı etmiş olan on sekizinci yüzyıldaki dirilişten önce son Protestan hareketi olarak nitelendirilecektir. 1643'te İskoçya'nın yönetici seçkinleri İngiltere'yle birlik antlaşması yaptıklarında, tüm Calvinistlerin kendi kiliselerine (Kirk), en güzel örnek gözüyle bakacaklarından emin oldukları için, “en iyi reform kilisesi” idealini ortaya koymaya çalışmışlardır.¹⁹³ Böylelikle İngiltere'ye karşı dini anlamda bir güç elde edebileceklerdi. İskoçya'nın “yeniden doğuşunun” nedeni olarak, ülkenin siyasi ve ekonomik iklimi de dâhil olmak üzere çeşitli sebepler ortaya konulmuştur. Dönemin sonlarına doğru, 1707 Birlik Antlaşması İskoçya'yı İngiliz egemenliği altına almış; siyasi sistemde ve toplum içerisinde istikrar sağlamıştır. Ancak bundan sonra, İskoçya kendi kurumlarının çoğunu muhafaza etse de, İskoç siyasi hayatı giderek daha fazla İngiliz siyasetinin doğasına bağlı hale geldi. Aydınlanma dönemindeki siyasi durum böyleydi ve bu durum birçok tarihçiyi İskoç Aydınlanmasının arkasındaki “itici gücün” Birlik olduğunu iddia etmeye sevk etti.¹⁹⁴ İskoç Aydınlanması, birliğin ortaya koyduğu siyasi istikrarın büyümesinin bir ürünü olarak da görülmüştür. İskoç tarihinin büyük bir bölümü için sivil düzensizlik kronik bir

¹⁹² Black, 263.

¹⁹³ Michael F. Graham, “İskoçya”, Andrew Pettegree (Ed.), (Çev.: Mehmet Doğan), *Reformasyon Dünyası*, (ss. 524-549), Alfa Yayınları, İstanbul 2020, 524.

¹⁹⁴ Charles Camie, *Experience and Enlightenment: Socialization for Cultural Change in Eighteenth-Century Scotland*, The University of Chicago Press, Chicago 1983, 93.

sorun teşkil etmiştir. On yedinci yüzyılın son on yıllarında Highland klanları, kendi şiddet geleneklerini sürdüren Lowland bölgelerini yağmalamışlardır. Ancak Birlik, İskoçya’da yasa ve düzenin sağlanmasına ilişkin nihai sorumluluğu daha güçlü ve düzenli İngiliz hükümetine devretmiştir. Bu adım hemen sonuç vermese de - yaylalardaki ayaklanmalar ve şehirlerdeki ayaklanmalar birlikten çok sonra da devam etti- sonunda diğer politikalar ve uygulamalarla birleşerek on sekizinci yüzyılı benzersiz bir siyasi istikrar çağı haline getirmiştir. Rendall, Ferguson, Pryde gibi tarihçiler, birliğin bu şekilde İskoç Aydınlanmasının “kültürel başarısı için bir arka plan” sağladığını ve “sorgulamalarını mümkün kılan koşullar yarattığını” savunmuşlardır.¹⁹⁵ 1707 Birliği İskoçlar ve aydınlanma filozofları arasında bölünmelere neden olmuştur. Birliği en çok eleştirenlerden biri olan Carnwath’lı George Lockhart, Birlik karşıtlarını “vatanseverler” olarak nitelendirirken, destekçileri ise “diğer türden adamlar” şeklinde küçümseyici bir sıfatla yaftalamıştır. İskoç Aydınlanma düşünürleri de birlik olmaktan çok uzaktırlar. 1707’deki Birliğe karşı çıkan İskoçları, ilerleme güçleri tarafından, siyasi anlamda İngiltere ile birleşerek, entelektüel anlamda ise İskoç Aydınlanması tarafından yok edilmeye mahkûm edilmiş Ancien Régime savunucuları olarak görme eğilimi bulunmaktaydı.¹⁹⁶ Dönem boyunca, feodal/tarımsal sistemden kapitalist/imalatçı sisteme geçiş ekonomide kayda değer ilerlemelere yol açmıştır. Ayrıca, aydınlanma dönemindeki yeni fikir ve tutumların birçoğunun kökeninin geleneksel Calvinizm olduğu düşünülmektedir. Aydınlanmanın tek nedeni belirli bir olay olmasa da Calvinizm gerçekten de önemli bir rol oynamış sadece İskoç kültürünü değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda kapitalizmin yükselişi için de ilk temeli sağlamıştır.¹⁹⁷

İskoçya’nın Fransa ile olan yaklaşması nedeniyle, Fransa’da ortaya çıkan Jakoben hareketi, İskoçya’da da etkili olmuştur. Fransız İhtilali’ne damgasını vuran Jakobenler, siyasi literatüre Jakobenizm olarak geçmişlerdir. Kurucusu Maximillien Robespierre olarak bilinir. Fransız İhtilali’nde ortaya konulan eşitlik, özgürlük, kardeşlik, halk-ulus egemenliği veya insan hakları gibi ilkelere tam anlamıyla bağlıdırlar. Hatta bu ilkeleri sözel olarak ifade etmekten öte, ihtilalin gerçekleşmesi için

¹⁹⁵ Camic, 94, 95.

¹⁹⁶ Pawel Hanczewski, “The Union of 1707 and the Scottish Enlightenment”, *Ruch Filozoficzny*, Vol. 74, No. 3, Nicolaus Copernicus University, Torun, Poland, (2018), pp.7-22, 9.

¹⁹⁷ Brown, 15.

çaba göstermişlerdir. Özellikle ulusal birlik arzusunu kaos ortamının da etkisiyle takıntı yapacak kadar savunmuşlardır. Jakoben hareketi de Ancien Regime'e karşı mücadele ettikleri gibi yıkılışının ardından ortaya çıkan problemlerin çözümü için de gayret göstermişlerdir. Ayrıca Jakoben hareketi İhtilal sürecinde bireyden yola çıkarak vatandaşa, buradan da halka ulaşmaya çalışmışlar ve halkı ideolojilerinin merkezine yerleştirmişlerdir. Halk en doğal meşrulaştırma aracı kabul edildiği için Jakoben hareket bütünüyle halka endekslidir. Her şeyi halka göre ve halktan hareketle açıklamaya çalışan bir harekettir.¹⁹⁸ Dolayısıyla bu Jakoben hareket İskoçya'da da etkili olmuştur. Özellikle aydınlanma sürecinin mücadele verdiği kesimlere karşı Jakobenlerin de mücadele etmesi bunda etkili olmuştur. Jakobenler İskoçya'da 1715 Ayaklanmaları'nda aktif rol almışlardır ve bu ayaklanmanın sonrasında ülkedeki elitlerin desteğini kaybetmişlerdir. Daha sonra İskoçya'dan sürgün ve idam gibi cezalara çarptırılmışlardır.¹⁹⁹ Savundukları ilkeler ve halktan yana aldıkları tavırlar İskoç Aydınlanmasında etkili olmuştur.

1.2. İSKOÇ AYDINLANMASI VE ADAM FERGUSON

İskoç Aydınlanması kavramsal olarak on dokuzuncu yüzyılın sonları yirminci yüzyılın başında William Robert Scott tarafından ifade edilmiştir.²⁰⁰ Avrupa'da yaşanan aydınlanma süreci dikkate alındığında oldukça geç bir tarih olarak değerlendirilebilir. Ancak bu isimlendirme, ortaya atıldığı günden bugüne bilim ve kültür alanında yaşanan gelişmelerin felsefi gelişmeleri de içine alacak şekilde genişletilme çabası olarak görülebilir. Bu durum İskoç düşüncesini daha iyi tanıma açısından önemli bir kavramsallaştırmadır. İskoçya, felsefi düşünce bakımından diğer Avrupa ülkelerinden benzersiz olmasa da on sekizinci yüzyıl düşünsel dönüşüm ve gelişiminin büyük oranda üniversiteler aracılığı ile gerçekleşmesi açısından farkını ortaya koymuştur. Özellikle felsefe tarihi İskoçya'da akademik kurumların tarihiyle, on sekizinci yüzyıl öncesi diğer

¹⁹⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları, "Fransız Devrimi: Halk Sahneye Çıkıyor", Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, (ss. 597-632), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2015, 620.

¹⁹⁹ Black, 311.

²⁰⁰ M. A. Stewart, "Introduction", (Ed. M. A. Stewart), *Studies in the Philosophy of the Scottish Enlightenment*, (pp. 1-9), Oxford University Press, New York 1990, 2-3.

lkelerdekilere nazaran daha bağlantılı olarak gelişmiştir.²⁰¹ İşkoya’da akademik gelişimle bilimsel gelişim aynı zemin ve zamanda ilerleme imkânı bulmuştur. Çağdaş ve yeni felsefi düşüncelerin, eğitimi İşko insanının çoğunun düşünce dünyasında benimsenmesi, kendinden kabul edilmesi ve aynı zamanda tarih, hukuk, teoloji, tıp ve diğer alanlardaki çalışmalarla mezc edilmesi düşünce tarihi açısından İşkoya’nın farklı olarak değerlendirilmesine imkân sağlamıştır.²⁰²

Genel anlamda aydınlanmanın iki özelliğinden bahsedebiliriz. Birincisi Aydınlanma bireyin kendi fikirlerinin değer kazandığı ve otoriteye kr körüne bağlanarak isteklerini yerine getirmenin entelektüel bir problem olarak görüldüğü bir süreçtir. İkincisi ise Aydınlanma’da hoşgörü sosyal bir erdem haline gelmiştir. Aydınlanmış bir toplumda insanlar fikirlerini, onları cezalandırma kudretine sahip olan siyasi, dini veya diğer benzer otoritelerin intikam alma korkusu olmadan düşüncelerini kamusal alana sunma imkânı bulmuşlardır. Bu iki özelliği dikkate alarak İşkoya’nın on sekizinci yüzyıl dünyasında aydınlanma sürecine dâhil olduğunu ve katkı sunduğunu gözlemleyebiliriz. Bu süreçte düşünsel anlamda birçok insan yalnızca daha önceki otoritelerin düşüncelerinin yanlış olduğunu savunmuşlardır. Aynı zamanda bu düşünceleri reddetmekle kalmayıp son derece yenilikçi fikirler ortaya koymuşlardır.²⁰³ Fransa ve İtalya’da olduğu gibi on sekizinci yüzyılın şekillenmesine sebep olan ve kurumsal anlamda ortaya çıkan salon, kulüp, düşünce dernekleri, akademiler ve niversiteler İşkoya’da da toplumsal değişim ve dönüşüm açısından önemli katkılar yapmışlardır. Ayrıca ülkede yetişen bilim adamları ve ileri gelen şahışlar İşkoya tarihine büyük önem vermişlerdir. David Hume, Adam Smith, William Robertson ve Adam Ferguson gibi isimler tarih üzerine geniş ve detaylı eserler meydana getirmişlerdir.²⁰⁴ Aydınlanma tarihi açısından İngiliz Aydınlanması, Fransız ve Alman süreçlerinden ayırt edilmiştir. Ancak İngiliz aydınlanması sürecinden İşko Aydınlanması olarak bahsetmek daha doğru olacaktır. Birçok sebebi olmasına rağmen en önemli neden olarak İngiliz Aydınlanması’nın en parlak olduğu elli küsur yıl boyunca (1730 ile 1780 arasında), önde gelen temsilcilerinin (Hutcheson, Kames,

²⁰¹ Stewart, 3.

²⁰² Stewart, 3.

²⁰³ Alexander Broadie, *The Scottish Enlightenment The Historical Age of the Historical Nation*, Birlinn Limited, Edinburgh 2007, 1-2.

²⁰⁴ Broadie, 3.

Hume, Smith, Ferguson ve diğerleri) hepsinin İskoç olmasıdır. Dahası, ulusal kökenleri bakımından elde ettikleri başarıları tesadüfî değildir. Örneğin Hume ve Smith gibi dehaların başarıları, diğer İskoç Aydınlanma figürlerinin katkılarını gölgede bırakmış olsa da hiçbir şekilde münferit olaylar değildir.²⁰⁵ Diğer İskoç düşünürlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırladıkları gibi onların ortaya koyacakları düşüncelere de temel teşkil etmişlerdir.

İskoç Aydınlanması, bir bütün, topluluk veya okul olarak nitelendirmeye uygun bir kavramsallaştırmadır. Bunun sebebi ise, bu sürecin aktörleri, düşünür, yazar ve filozoflarının birbirlerini yakından tanımaları ve dostluk, arkadaşlık ilişkisiyle birbirlerine bağlı olmalarıdır. Kimisi hoca ve öğrenci münasebetine sahipti, kimisinin arasında evlilik ve akrabalık bağları bulunmaktaydı. Birbirleriyle görüş alışverişinde bulundular, düşünceleri üzerinde tartışmalar yaptılar ve bunların sistematik olması için de çeşitli dernek, kulüp ve topluluklar kurdular. Dolayısıyla bu aydınlanma sürecini okul olarak görmek doğal bir durumdur.²⁰⁶

İskoç Aydınlanması'nın kökleri ulusun tarihinin derinliklerinde yatmaktadır. Bunun sebebi aydınlanmayı ortaya çıkaranlar; kilise, hukuk, hukukçular ve üniversitelerdir. Çünkü kilise ve üniversitelerin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. İskoç isnadına rağmen aydınlanma İskoçya'nın her yerinde görülmediği gibi ortaya çıktığı yerlerde ve bölgelerde de aynı etki ve gelişimi de göstermemiştir. İskoçya'da aydınlanmanın ortaya çıktığı yerler; esasen batıda Glasgow ve doğuda Edinburgh ile sınırlandırılan ancak Aberdeen şehri ve üniversitelerini de kapsayan orta, ova kuşağını da içine alan sınırlı coğrafi kesimdir. İskoç aydınlanması kentsel bir hareketti ve samimiyeti, kentlerin ve kentsel yaşamın teşvik ettiği sosyal ve entelektüel ifade biçimleri tarafından desteklendi ve ilerlemesi kolay hale getirildi. İskoç Aydınlanması'nın aktörleri olan üniversite, hukuk ve kiliseler, yalnızca kentliliğe vurgu yapmamaktadır. Özellikle dikkatleri Edinburgh'a çekmektedir. Edinburgh'un diğer üniversite şehirleri içerisindeki öneminin de altını çizmektedir. Edinburgh, başkent, hukuk mahkemelerinin merkezi, Kirk Genel Kurulu'nun yıllık mekânı, ama daha da

²⁰⁵ Norbert Waszek, *The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of 'Civil Society'*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1988, 30.

²⁰⁶ Köktaş, 49.

önemlisi, edebiyatçılar için hatırı sayılır bir ekonomik ve sosyal cazibeye sahip bir kent haline gelmiştir.²⁰⁷

İskoç Aydınlanması'nın temel hedefi insanın kendisini tanımasıdır. İskoçlar İnsan Bilimi'ne önem vermişlerdir. İnsan Bilimi teknik olarak zihnin içeriği olarak isimlendirebileceğimiz ve düşünürlerin “fikirler”, “inançlar” olarak kavramsallaştırdığı şeylerin bilimsel olarak incelenmesidir. Bu fikirler dış dünyayı, Tanrı'yı ve hatta benliği anlaşılır kıldığı gibi bunların kökenlerini anlamak ahlak, adalet, siyaset ve felsefe ilkelerini anlamının da anahtarıdır. Ancak aydınlanma öncesi İskoçlar teolojik açıdan ne kadar uygun olursa olsun, fikirlerin kökenini akıl gibi soyut kavramlara dayandırmak bilim dışı bir şey olarak görüyorlardı. Aydınlanma ile birlikte zihnin bilimsel olarak incelenmesi, onun işleyişinin ve sosyalleşme sürecinin deneysel olarak araştırılması İskoçlar tarafından benimsenmeye başlamıştır.²⁰⁸

İskoç Aydınlanmasının ana düşüncesini içeren kapsamlı entelektüel literatür, elli yıllık bir dönem boyunca farklı yazar kuşakları tarafından meydana getirilmiştir. Birikim, en karakteristik odağını on sekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde kabaca David Hume (1711-1776), William Robertson (1721-1793), Adam Smith (1723-1790), Adam Ferguson (1723-1816), John Millar (1735-1801) ve diğerleri tarafından yayınlanan birçok eserle bulmuştur. Bu literatür bir bütün olarak deneysel doğa bilimleri, tıptan felsefeye ve Condorcet'den sonra “sosyal bilimler” olarak adlandırılan alana kadar modern bilginin neredeyse tamamını temsil etmiştir. Ayrıca bu literatürün her bir dalının geçerliliğini ve önemini günümüze kadar koruduğunu belirtmek ilginçtir. Zaman zaman bu sosyal teorik literatürün büyük kısmı unutulmaya yüz tutmuş gibi görünse de belli bir süreklilik çizgisi gözlemlenebilir. Devamında ise yirminci yüzyılın ikinci yarısı İskoç Aydınlanması çalışmalarında gerçek bir Rönesans'ın yaşandığı dönem olmuştur.²⁰⁹ İskoçlar, dış dünyaya açık bir toplum hüviyeti sergilemişlerdir. Yalnızca kendilerine özgü problemlerle haşır neşir olan, ülkenin iç dinamikleriyle hareket edip gelişmeye çalışan ve izole bir yaşam süren bir millet olmamıştır. Hem Ada Avrupası ile hem de diğer Avrupa ülkeleriyle bağ kurmuşlardır. İskoç Aydınlanması yazar ve

²⁰⁷ Chitnis, 4-5.

²⁰⁸ Nicholas Phillipson, “The Scottish Enlightenment”, (Ed.: Roy Porter and Mikuláš Teich), *The Enlightenment in National Context*, (ss. 19-40), Cambridge University Press, Cambridge 1981, 20.

²⁰⁹ Piet Strydom, “The Scottish Enlightenment”, (Ed. George Ritzer), *Encyclopedia of Social Theory*, Vol.2, Thousands Oaks: Sage, (2005), pp. 675-80, 675.

düşünürlerinin eserleri Fransa ve Almanya’da kabul görmüştür. Ayrıca diğer ülkelerdeki problemlere de duyarsız kalmayıp, orada bulunan yazar ve düşünürlerle gerek seyahat gerek mektuplaşarak, gerekse de kitap ve eleştiri yazıları ile sorunların tespiti ve çözümü için kafa yormuşlardır. Dolayısıyla İskoç Aydınlanması dünyanın her yerinden gelecek olan düşüncelere karşı hoşgörü içerisinde olmuştur. İskoç düşünürler bu fikirleri alıp değerlendirmiş ve geliştirerek tekrar dünya insanların hizmetine sunmuştur.²¹⁰

İskoç Aydınlanması’nın önemli özelliklerinden birisi de kurumsal anlamda gelişme göstermesi ve sürekli olarak güncellemeler yapmasıdır. On yedinci yüzyılın sonlarına doğru bir aydınlanmanın varlığından söz edebilmek için gerekli kurumsal gelişim tamamen oluşmuş durumdaydı. Gelişimini tamamlayamayanlar ise on sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde hala bulunmaktaydı. 1680’lerde Edinburgh’da James VII tarafından desteklenen üniversite reformları pek işe yaramamıştır. Ancak 1690 ile 1720 yılları arasında İnsanlık Bilimi (Edinburgh ve Glasgow), Yunanca (Glasgow, Edinburgh), tarih (Edinburgh, Glasgow) ve matematik (Glasgow, King’s College, Aberdeen) alanlarında yeni kürsüler eklendi. Regenting (bir sanat öğrencisinin tüm üniversite kariyeri boyunca tek bir hoca tarafından eğitilmesi) kaldırıldı: 1708’de Edinburgh’da, 1727’de Glasgow’da, yirmi yıl sonra St Andrews’de, 1753’te Marischal College’da ve yüzyılın sonunda King’s’de. Doğu dilleri (Glasgow, Edinburgh), kilise tarihi (Glasgow, Edinburgh, St Andrews), hukuk (ikisi Edinburgh’da, biri Glasgow’da), botanik (Edinburgh, Glasgow), tıp ve kimya (Edinburgh) ve tıp (Glasgow) kürsüleri eklenerek mesleki eğitim güçlendirildi. Daha fazla hukuk ve tıp kürsüsü talep edilmişti ve ülkede uygulanan patronaj sistemi karşılayabildiğinde ve patronların bunları gerçekleştirmeyi çıkarlarına uygun bulduklarında kurulacaktı. Patronlar kolejleri kontrol etmek için mücadele ederken üniversiteler genişleme eğilimindeydi.²¹¹ Üniversitelerin bu gelişim trendi aydınlanmanın en önemli güç kaynağı olmuştur.

On sekizinci yüzyılın büyük bir bölümünde devam eden dikkate değer bir entelektüel gelişme olan İskoç Aydınlanması, Batı kültürü için büyük önem taşıyan bir olaydı. Bu dönemde Avrupa, Amerika ve ötesinde hemen etkisini gösteren bilimsel,

²¹⁰ Köktaş, 49.

²¹¹ Roger Emerson, “The Contexts of the Scottish Enlightenment”, (Ed.: Alexander Broadie), *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, (ss. 9-30), Cambridge University Press, Cambridge 2003, 18-19.

ekonomik, felsefi ve diğer ilerlemeler kaydedilmiştir ve etkileri hala hissedilmektedir. Dönemin ufuk açıcı yazıları, devam eden tartışmalarda kullanılabilecek içgörü arayışıyla bu yazılara geri dönen akademisyenler tarafından tartışılmaktadır. Dolayısıyla, İskoç Aydınlanmasına yönelik antik bir ilgi olsa da Hume, Smith, Reid, Ferguson ve diğer Aydınlanma düşünürlerine günümüzün güncel meselelerine ilişkin tartışmalarda yapılan sayısız atıfta görüldüğü gibi, bu ilgi hiçbir şekilde yalnızca antik bir ilgi değildir.²¹² İskoç Aydınlanmasına duyulan ilgiyi Amerikan bağımsızlık bildirgesine imza atanlardan dört kişinin (Benjamin Rush, John Witherspoon, James Madison ve James Wilson) İskoç olmasından anlayabiliriz.²¹³ Bildirgenin son kopyası Kıta Kongresi Sekreteri Charles Thomson tarafından yazılmıştır. Yine bildirge bir İskoç tarafından Philadelphia halkına sesli olarak okunmuştur. İlk kez bir İskoç tarafından da basılmıştır.²¹⁴ Ayrıca Benjamin Franklin Amerika’da İskoç entelektüel rönesansının farkında olan birisi olarak temsiliyet kazanmıştır. 1759’da St. Andrews Üniversitesi tarafından kendisine fahri Hukuk Doktorası unvanı verilmiştir ve o sene İskoçya’yı ziyaret etmiştir.²¹⁵ Ayrıca on sekizinci yüzyılda iletişim, ticaret ve seyahatler geliştiği için Benjamin Franklin daha sıkı ilişkiler kurmuştur. Sonraları Franklin, İskoç filozoflarla (Kames, Hume, Smith, vs.) tanışmış ve yeni nesil Amerikalıların İngiltere’de eğitim görmelerine yardımcı olmuştur. Birçok İskoç entelektüel, vali, din adamı, doktor, tüccar ve işçi Amerika’ya göç ettiği gibi, benzer şekilde, birçok Amerikalı tıp öğrencileri Edinburgh’a gitmiştir.²¹⁶

İskoç Aydınlanma Felsefesi, yalnızca açıklayıcılarının İskoç olmasıyla değil, aynı zamanda ve daha özel olarak yöntemi, doktrinleri ve ruhuyla da bir bütünlüğe sahiptir. İlk olarak sözde ve gerçekten gözlem yöntemiyle ilerler. Bu açıdan kendinden önce gelen neredeyse tüm felsefelerden, çağdaşı olan birçok felsefeden ve hala aramızda olan bazı felsefelerden farklıdır. Doğu ülkelerinde, antik Yunan ve Roma’da, skolastik dönemlerde ve modern Avrupa spekülasyonunun ilk çağlarında izlenen yöntem, ne

²¹² Alexander Broadie, “Introduction”, (Ed.: Alexander Broadie), *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, (ss. 9-30), Cambridge University Press, Cambridge 2003, 1.

²¹³ Winifred Bryan Horner, *Nineteenth-century Scottish Rhetoric: The American Connection*, Southern Illinois University Press Carbondale ve Edwardsville, USA 1993, 173.

²¹⁴ Arthur Herman, *How the Scots Invented the Modern World*, Crown Publisher, New York 2001, 215.

²¹⁵ Mümin Köktaş, İskoç Aydınlanması ve Amerika, *Liberal Düşünce Dergisi*, 63, Yaz 2011, 248.

²¹⁶ Hideo Tanaka, “The Scottish Enlightenment and Its Influence on the American Enlightenment”, *The Kyoto Economic Review*, 79 (1), 2010, 16-39, 16.

açıkça ne de gerçekten İskoç tümevarımının yöntemi olmuştur. Kuşkusuz, spekülâtörler her çağda ve her ülkede hem zihnin hem de maddenin araştırılmasında olgulardan bir miktar yararlanmak zorunda kalmışlardır. Ancak daha önceki teozofilerde (Tanrısal doğaya sezgisel bilgi ile ulaştığını ileri süren bakış açısı), fizyolojilerde ve felsefelerde, doğa olaylarına yalnızca sistemlerine bir başlangıç noktası sağlamak ya da onları doğrulamak için bakmışlardır ve araştırmaları dogmatik, tümdengelimci veya analitik bir şekilde yürütülmüş, olayları varsayılan ilkelerle açıklamış yahut teorileri desteklemek için olgular getirmiş yahut da evrenin karmaşıklığını rafine zihinsel ayrımlarla çözmüşlerdir. İskoç ekolü, açıkça ve bilerek tümevarım yöntemini izleyen ve bunu psikolojik araştırmalarda sistematik olarak kullanan ilk ekol olma erdemine sahiptir. Okulun ustaları bu yöntemi ilk benimseyenler olduğu gibi, onlar ve onlardan ödünç alanlar da bu yöneme titizlikle bağlı kalmışlardır. İkincisi gözlem aracı olarak öz-bilinci kullanır. Böylece, karıştırıldığı diğer bazı ekollerden ayırt edilebilir. İskoç filozoflar, zihinsel felsefenin tüm yasalarını, hatta tüm sistemlerini bilincin gözlemlerinden çıkardıklarını iddia ettikleri ölçüde, kendilerinden önceki filozoflardan bir adım daha ileri gitmişlerdir. Son olarak, bilincin gözlemlenmesiyle, deneyimden önce gelen ve bağımsız olan ilkelere ulaşılır. Bu, okulun bir başka büyük özelliğidir ve onu bir yandan ampirizm ve duyumculuktan; diğer yandan da tüm çağların ve ülkelerin dogmatizminden ve a priori spekülasyonundan ayırır.²¹⁷

İskoç Aydınlanması'nın kilit disiplinlerinden birisi tarih yazımı ve tarih yazıcılığıdır. On altıncı yüzyıldan itibaren İskoç tarihçilerden oluşan isimlere bakıldığında dikkate değer en önemli özellik, hepsinin felsefe ve teoloji eğitimi almış olmalarıdır.²¹⁸ İskoç Aydınlanması birçok alana katkı sunmuştur. Ancak dört alanda öne çıkmıştır: Pratik ahlak ve Siyaset ahlakı, Doğal hukuk, Ekonomi, Bilimcilik. İskoç Aydınlanması düşünürleri insanın ahlaki yaşamını ve ahlaki kurumlarını toplumsal ve tarihsel kavramlarla anlamış ve izah etmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda İskoçlar liberalizmin kurucuları olarak da nitelendirilmişlerdir.²¹⁹

²¹⁷ James McCosh, *The Scottish Philosophy Biographical, Expository, Critical From Hutcheson to Hamilton*, Macmillan & Co., London 1875, 6-11.

²¹⁸ Broadie, *The Scottish Enlightenment The Historical Age of the Historical Nation*, 44.

²¹⁹ Knud Haakonssen, *Natural Law and Moral Philosophy From Grotius to the Scottish Enlightenment*, Cambridge University Press, New York 1996, 1-3.

İskoç Aydınlanması, İskoç orta sınıfının bir zaferiydi.²²⁰ On yedi ve on sekizinci yüzyıl aydınlanma sürecinin yaşanmasında önemli bir yere sahip olan topluluk, dernek ve salonların üye ve katılımcılarının birçoğu orta gelir ve alt gelir grubundan insanlardı. Bu insanların saray ve yönetim karşısında yaşadıkları problemler, bireysel ve toplumsal özgürlük açısından kendilerini ifade etmedeki zorluklar onların bu tür yerlerde kendilerini rahat hissetmelerini sağlamıştır. Buralarda farklı düşüncelerle karşılaşmaları ve yeni düşüncelere açık hale gelmeleri kendilerini olduğu kadar ülkelerini de değişim ve dönüşüme sokmaları için bir fırsat yaratmıştır. Dolayısıyla İskoç aydınlanması onların gayretleri ile aşama kaydetmiştir.

İskoç Aydınlanması dünya düşünce tarihi açısından hem önemli düşünürler yetiştirmiş hem de bu düşünürler aracılığı ile önemli eserleri bilim dünyasına armağan etmişlerdir. Bunlar arasında en meşhur olanlar Francis Hutcheson (Adam Smith'in hocası, İskoç Aydınlanması'nın kurucusu olarak görülür), David Hume (Britanya'nın ve Batı dünyasının en etkili filozoflarından biri), Adam Smith (modern ekonomi biliminin kurucusu ve ekonomi tarihçiliğinin öncüsü), Adam Ferguson (birçok kişi tarafından sosyolojinin kurucusu olarak nitelendirilmektedir), William Robertson (modern tarihçiliği kurduğu ifade edilir), James Hutton (modern jeolojinin kurucusu), Joseph Black (karbondioksidi ve "gizil ısı"yı (latent heat) bulan büyük kimyacı), William Cullen (büyük ve etkili klinik tıp hocası), John Millar (hukuk, toplumsal yapı, tarih ve felsefe arasındaki ilişkiler üzerine birçok çalışması olan ve çalışmaları zamanının ötesine taşımış biri), Hugh Blair (retorik ve edebi dil üzerine olan çıkarımları özellikle sonraki yüzyılda Amerika'da etkili oldu), Henry Home (Lord Kames) (hukuki, felsefi ve edebi araştırmalarını pratik deneyimlerle bütünleştirdi), James Burnett (Lord Monboddo) (hukukçu, felsefeci ve kültürel ve dilbilimsel antropolojinin öncüsü), Dugald Stewart (felsefeci, ekonomist ve büyük bir hoca), Thomas Reid (common sense felsefesinin etkili savunucusu), James Watt (buhar makinesinin mucidi), Robert ve James Adam (uluslararası üne sahip mimarlar), Colin Maclaurin (matematikçi) sayılabilir. Başka şekilde sınıflandırma yapılacak olursa, felsefe, politik iktisat, sosyal ve hukuk düşüncesinde Francis Hutcheson, David Hume, Adam Smith, Adam Ferguson, Lord Kames, Lord Monboddo, David Fordyce, Thomas Reid, Dugald

---

²²⁰ Broadie, *The Scottish Enlightenment The Historical Age of the Historical Nation*, 29.

Stewart, John Millar, Robert Wallace, James Steuart; tarihte Hume, Ferguson, Millar, William Robertson, Tobias Smollett, Gilbert Stuart, Robert Henry; bilim ve tıpta William Cullen, Joseph Black, James Ferguson, John Gregory, James Hutton, Alexander Monro, William Buchan; edebiyat eleştirisi ve estetikte, Humes, Hugh Blair, Alexander Gerard, George Campbell, James Beattie, Archibald Alison; hitabette Blair ve James Fordyce; düzyazıda Smollett, Henry Mackenzie, John Moore; şiir ve dramada Beattie, Robert Burns, John Home, James Macpherson; edebi biyografide James Boswell, gezi edebiyatında Smollett, Moore ve Boswell etkili isimler olmuştur. Meşhur olan isimlerin dışında eser üretmekten ziyade eğitimle alakadar daha az bilinen birçok aydın bulunmaktadır. Sanat alanları içinde portre ressamı genç Allan Ramsay ve Henry Raeburn; ressamlar William Aikman, David Allan, Alexander ve Patrick Nasmyth, David Wilkie; profesyonel çalışmayı ve portre tasarımcısı James Tassie'yi ortaya çıkaran sanat akademisinin gelişimi ile meşhur Glasgow matbaacısı Robert Foulis; mimarlar Robert Adam ve kardeşleri John ve William, Robert Mylne, Colin Campbell, James Gibb. Altın Çağ bilhassa edebiyat alanında açıkça görülüyordu; Robert Burns, Allan Ramsay, James Thomson ve Robert Fergusson'un şiirleri, Walter Scott, James Hogg, Tobias Smollett ve Henry Mackenzie'nin romanları.²²¹

1.2.1. Adam Ferguson'un Hayatı

Adam Ferguson 20 Haziran 1723'te babasının Perthshire'daki Logierait ya da Laggan Mo Chaid'deki yeni malikânesinde yaylaların eteklerinde Tay ve Tummel Nehirlerinin birleştiği yere yakın Birnam Wood'dan on beş mil uzaklıkta, Perth'in yirmi üç mil kuzeyinde yer alan Logierait, Highland (İskoçya'nın dağlık bölgesi) hattının yakınındaki Atholl düklerinin baş naiplik mahkemesinin ve büyük naiplik hapisanesinin merkezindeki bir köyde doğdu.²²² Ferguson, İskoçya Kilisesi'nde Galce konuşan az sayıdaki papazdan (pastör²²³) biri olan elli bir yaşındaki Adam Ferguson ve karısı Mary'nin dokuzuncu çocuğu ve altıncı oğluydu. Baba Ferguson, Athol'daki Moulin mahallesinde (Logierait'ten yaklaşık beş mil uzakta), Faskelie yakınlarındaki

²²¹ Köktaş, 50-52.

²²² Vincenzo Morelle, "Introduction", (Ed.: Vincenzo Morelle), *The Correspondence of Adam Ferguson*, (ss. xix-cxviii), Pickering & Chatto, London 1995, xx, David, Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 1965, 43.

²²³ Cemil Sena, "Adam Ferguson", *Filozoflar Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, II, 114.

Bernoch Köprüsü'nün ucunda, fakir ama dürüst dindar bir ailede, 1672 Ağustos'unun dördüncü gününde; Lawrence Ferguson ve Janet Ferguson'un üçüncü çocuğu olarak doğmuştur. Doğumundan bir ya da iki yıl sonra, o sıralarda hüküm süren kıtlık nedeniyle kiralarnı ödeyemeyen ailesi, birkaç nesil boyunca demir ticareti yaparak ün kazandığı Moulin'e taşındı. Filozofun babası kilise okullarına gitmiş, anlaşıldığı kadarıyla İngilizceyi okulun son yılında soylu bir okul arkadaşından öğrenmiştir. Aberdeen'deki kolejde burs almayı başaramayınca, sonunda bir adaşının himayesi sayesinde St. Andrews okulu müdürlüğü, öğretmenlik ve fakir bir mahallede papazlık gibi çeşitli kariyerlerden sonra Rahip Ferguson, okul arkadaşının ağabeyi olan Athole Dükü tarafından Logierait'teki nispeten müreffeh bir mahalleye atanmıştır. Aberdeenshire'lı bir çiftçinin kızı olan Mary Gordon ile evlenmiş ve bu evlilikten, sonuncusu Adam Ferguson olmak üzere çok sayıda çocuğu olmuştur. Ferguson ailesi Athole'deki küçük Dunfallandy malikânesinin sahibiydi ve Gordonlar Argyll Dükü'yle uzaktan bir akrabalıkları olduğunu iddia ediyorlardı. Dolayısıyla Ferguson saygın ve bereketli bir yoksulluk ortamında büyüme imkânı bulmuştur.²²⁴ Ferguson'un Highlandli ve Galce-konuşması literatürde üzerinde sıklıkla durulan bir konu olmuştur. Bu özelliği ile İskoç Aydınlanması'nın önemli şahsiyetleri içerisinde tek olması, İskoç karakterinin yegâne taşıyıcısı olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur.²²⁵ Ancak John D. Brewer, Ferguson'un bir Highland İskoç kimliğini anlatmadığını ve yaşamı ile eserleri arasında hiçbir bağlantı kurmadığını söyleyerek bu düşüncenin aksini ifade eder.²²⁶ İlköğrenimini doğduğu köyde tamamladı. Dokuz yaşında Perthshire'de bulunan gramer okuluna gitmiştir. On beş yaşında (1738) kazandığı bursla birlikte İskoçya'nın ve Avrupa'nın en köklü üniversitesi olan St. Andrews içerisinde yer alan St. Leonard College'a kayıt yaptırdı.²²⁷ Babasından sıkı bir dini (evanjelik Kalvinizm) eğitim almış olan Ferguson, üniversiteye başladığında İngilizce bilmemekteydi.²²⁸ Üniversitede öncelikle Yunan dili ve felsefesi eğitimi almıştır. Daha sonra 1739'da Charles ve oğlu David Gregory gibi önemli matematikçilerden ders almıştır.²²⁹ Sonrasında mantık, ahlak

²²⁴ Kettler, 43.

²²⁵ Köktaş, 309.

²²⁶ John D. Brewer, "Ferguson's Epistolary Self", (Ed.: Eugene Heath and Vincenzo Merolle), *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*, (ss. 7-22), Pickering & Chatto, London 2008, 9.

²²⁷ Taşkın, 229; Köktaş, 309; Sena, 114.

²²⁸ Köktaş, 309.

²²⁹ Taşkın, 230.

felsefesi ve doğa felsefesi gibi dersler almış ve geleneksel İskoç sosyal bilimler müfredatını tamamladıktan sonra lisansüstü eğitim hakkı kazanmıştır.²³⁰

Ferguson'un babası ona papaz olması için telkinde bulunmuş ve bunun etkisiyle 1742 yılında St. Andrews Üniversitesi'nin İlahiyat Fakültesine kayıt yaptırmıştır. 1743'te aldığı eğitimin yetersiz olduğunu düşünerek Edinburgh Üniversitesi'ne geçmiştir.²³¹ Hayatında aldığı bu önemli karar, onu heyecan verici bir entelektüel atmosferin merkezine getirdi. Kısa süre içinde John Home, William Robertson, Hugh Blair ve Alexander Carlyle'nin de aralarında bulunduğu seçkin öğrenci grubunun kabul gören bir üyesi haline geldi. Shaftesbury, Hutcheson ve Montesquieu'yü okuyup tartıştılar; liberal teolojiiyi araştırdılar ve Lord Kames gibi eski arkadaşlarıyla birlikte bilim ve felsefe çalışmaları için Speculative Society'yi (Kuramsal Topluluk) kurdular. Ferguson bu ortamda başarılı olmuş gibi görünse de, altı yıllık ilahiyat fakültesinin sadece ikisini tamamlamış ve karşısına çıkan Lord John Murray'ın Albay olarak atandığı Kırk İkinci Alay'a papaz yardımcısı olarak atanma görevini kabul etmiştir. Daha sonra alayda papaz olarak atanmayı beklemeden karşısına çıkan macera fırsatını hevesle değerlendirmiş ve Avusturya Veraset Savaşı'nın Flanders Seferi sırasında alaya eşlik etmiştir. On dokuzuncu yüzyıl İskoç edebiyat folklorunda geçen Fontenoy Muharebesi'ndeki kahramanca davranışlarını anlatan birçok hikâye geçmektedir.²³²

Ferguson, daha sonra Galce bildiği için Kilise Genel Kurulu tarafından ödüllendirilerek 1745'te daha üst bir görev olan papazlık unvanını almıştır.²³³ Ferguson, savaş yaşamına duyduğu belirgin coşkuya rağmen, Aix-la-Chapelle Barışı'ndan (1748) sonra, Caputh'ta müreffeh bir yaşam sürmek için Athole Dükü'ne başvurdu. Ancak başvurusu reddedildi ve yeniden alayına katıldı. Bir ya da iki yıl İrlanda'da onlarla birlikte kaldı ve David Hume gibi General St. Clair komutasında Brittany'ye yapılan seferde görev aldı. 1754'te "Black Watch" Amerika'ya gönderilmek istendiğinde Ferguson onlara eşlik etmeyi reddetti ve görevinden istifa etti. Aynı yıl papazlık görevini de sonlandırdı.²³⁴ Dokuz yıl bu askerlik görevinde kalmıştır.²³⁵ 1756

²³⁰ Köktaş, 310.

²³¹ Taşkın, 230.

²³² Kettler, 44, 45.

²³³ Köktaş, 310.

²³⁴ Kettler, 46, 47.

yılında Ilımlılarla birlikte David Hume ve Lord Kames'e karşı bir kampanya yürütmüş ve Seçkin Topluluğa davet edilmiştir. 1757 tarihinde Hume'un vasıtasıyla Edinburgh'ta bulunan Avukatlar Kütüphanesi'nde çalışmaya başlamıştır. 1759'da Edinburgh Üniversitesi'nde profesör olarak atanmış ve 1785'e kadar burada hocalık yapmıştır. Ferguson, birtakım resmi işlerini halletmek üzere 1778 tarihinde Amerika'ya ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu tarihlerde Britanya yönetimine eleştiriler yaptığı gibi Amerika'nın bağımsızlığını istemediğine yönelik görüşler de ileri sürmüştür. 1785 tarihinde geçirdiği felç²³⁶ sebebiyle üniversitedeki görevini sonlandırmış ve yerine öğrencisi olan Dugald Stewart geçmiştir. Ferguson 1793-4'lü yıllarda İtalya ve Almanya'yı da ziyaret etmiştir. 22 Şubat 1816 yılına geldiğinde doksan üç yaşında St. Andrews'te hayata gözlerini kapatmıştır.²³⁷

Adam Ferguson, on sekizinci yüzyıl filozofudur. Dönemin entelektüelleri gibi çok yönlü bir düşündürdür. Ferguson teolog, sosyolog, tarihçi, ahlak, siyaset ve toplum filozofu olarak birçok alanla ilgilenmiş İskoç Aydınlanması düşündürüdür. Ferguson çok sayıda eser vermiştir.

1.2.2. Eserleri

Adam Ferguson, çok çeşitli alanlarda eserler vermiştir. Eserleri incelendiğinde ilk izlenim olarak biraz düzensiz ve laf kalabalığı yapan bir düşünür olarak görülse de düşünce yapısının alt yapısında yatan bir uyum göze çarpmaktadır. Aynı kökenden hareketle yaptığı çalışmalardaki kompleks haritalandırıldığında bir tür organik bütünlük algılanmaktadır. Ferguson, düşüncelerini ortaya koyarken birçok kaynaktan beslenmiştir. Edebi bir dille düşüncelerini ifade etmiştir. Düşün dünyasına adım attığı günden itibaren ortaya koyduğu temel inanç ve sistematik aksiyomlardan çok az sapmıştır. Geniş bir alan olması hasebiyle yaşadığı çağda ahlak felsefesi ile ilgilenenler

²³⁵ Ali Taşkın, "Adam Ferguson", (Ed.: Ahmet Cevizci), *Felsefe Ansiklopedisi*, Ebabel Yayınları, Ankara 2009, Cilt 6, 451.

²³⁶ Laurie Henry, *Scottish Philosophy in its National Development*, James Maclehose and Sons, Glasgow 1902, 205.

²³⁷ Köktaş, 310'dan naklen, David Allan, *Scotland in the Eighteenth Century Union and Enlightenment*, Pearson Education Limited, Edinburgh 2002, 2-5; Ronald Hamowy, *The Political Sociology of Freedom: Adam Ferguson and F. A. Hayek*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2005, 62-63; Jane B. Fagg, "Biographical Introduction", (Ed.: Vincenzo Merolle), *The Correspondence of Adam Ferguson*, William Pickering, London 1995, xix-cxvii.

ve okuma yapanlar, onun düşüncelerini anlamak için birçok alanda (Pnömatik, psikoloji, siyaset, etik, teoloji ve antropoloji) çeşitli problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Ferguson tüm bunları kendine has bir düşünce yaratmak için bir araya getirmiştir.²³⁸

Adam Ferguson, “olağanüstü bir çiçeklenme”²³⁹ olarak nitelendirilen İskoç Aydınlanması sürecine önemli katkıları olan bir filozoftur. Genel anlamda ahlak filozofu olarak tanımlanır. Eserlerinin ağırlığı da bu yöndedir. Ferguson ve diğer İskoçların –Adam Smith, David Hume, Dugald Stewart, Lord Kames, Francis Hutcheson ve Thomas Reid- eserleri on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde geniş bir alana yayılmış,²⁴⁰ ciddi bir şekilde okunmuş²⁴¹ ve hararetle tartışmalar²⁴² yapılmıştır.²⁴³

Ferguson, 1759-85 yılları arasında üniversitede çalıştığı süreçte üç önemli eserden ilkinin 1767 yılında *An Essay on the History of Civil Society* (Sivil Toplumun Tarihi Üzerine) adıyla yayınlamıştır.²⁴⁴ Hayatı boyunca yedi baskı yapmıştır. Kendisini ünlü yapan eserlerden ilkidir.²⁴⁵ Bu eserde sağlıklı bir toplum oluşturmak için siyaset ve ekonominin nasıl dengelenebileceğini göstermeye çalışmıştır. Eser zamansal olduğu kadar kuramsal anlamda da Montesquieu-Kanunların Ruhu ve Tocqueville-Amerika’da Demokrasi eserlerinin arasında bir konuma sahiptir.²⁴⁶ *Essay*’deki en önemli kaynaklarından birisi Montesquieu’dür.²⁴⁷ Adam Ferguson, eserinde Montesquieu’ya, “Montesquieu’nun yazıları, sadece düzen uğruna ondan kopya edilen orijinal yazılar değil, aynı zamanda farklı buluşlar olduğu inancıyla yazarı olmadan tekrarlanan birçok

²³⁸ Lisa Hill, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, Springer, Netherlands 2006, 29.

²³⁹ John Clive, Bernard, Bailyn, “England’s Cultural Provinces: Scotland and America”, *The William and Mary Quarterly*, 11 (2), 1954, 200.

²⁴⁰ David Lundberg, Henry F., May, “The Enlightened Reader in America”, *American Quarterly*, 28 (2), 1976, 270.

²⁴¹ Dennis F. Thompson, "The Education of a Founding Father. The Reading List for John Witherspoon’s Course in Political Theory, as Taken by James Madison", *Political Theory*, 4 (4), 1976, 528.

²⁴² John Greville Agard Pocock, “The Mahiavellian Moment Revisited: A Study in History and Ideology”, *The Journal of Modern History*, 53 (1), 1981, 67.

²⁴³ Gary L. McDowell, “Commerce, Virtue, and Politics: Adam Ferguson’s Constitutionalism”, *The Review of Politics*, 45(4), 1983, 536.

²⁴⁴ Köktaş, 311.

²⁴⁵ Hill, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 29.

²⁴⁶ McDowell, 536.

²⁴⁷ Ronald Hamowy, *The Social and Political Philosophy of Adam Ferguson: A Commentary on His Essay on the History of Civil Society*, The Dissertation Submitted to The Faculty of the Division of the Social Sciences in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Chicago, Illinois 1969, 314.

gözlemin de kaynağı olarak görülecektir.”²⁴⁸ şeklinde övgüde dahi bulunmuştur. Essay, genel olarak sosyoloji literatüründe bir klasik olarak kabul edilse de bu eserin ünü Almanya ve Amerika’da İskoçya’dan çok daha önce yerleşmiştir. Eser 1814’ten 1966’ya kadar İngilizce baskısı yapılmamasına rağmen, Almanca iki baskısı çıkmıştır.²⁴⁹

1769 yılında *Institutes of Moral Philosophy*’yi, yayınlamış ve *Essay* ile kendisini tanınır kılan bir diğer eser olmuştur.²⁵⁰ 1783’te *History of the Progress and Termination of the Roman Republic*’i yayınlamıştır. Bu eser genel bir ifade ile “Krallar ve Kraliçeler” tarihidir.²⁵¹ 1766’da ders kitabı olarak *The Analysis of Pneumatics and Moral Philosophy*’yi kaleme almıştır. Ayrıca emekli olduktan sonra *Institutes* isimli eserini yeniden ele alarak 1792’de *Principles of Moral and Political Science*’ı iki cilt halinde yayınlamıştır. *Analysis*, *Institutes*’ye, *Institutes* ise *Principles*’a prototip oluşturmuştur ve hepsi de temelde etik niteliktedir.²⁵²

Ferguson, yayımlanmış bu beş önemli eserinin yanı sıra, yayımlanmış ve yayımlanmamış çok sayıda deneme de üretmiştir. İlk yayını 1746’da *A Sermon Preached in the Ersh Language to His Majesty’s Highland Regiment of Foot* başlıklı bir risaledir. Bu eser Ferguson’un tek Kalvinist eseridir. *Reflections Previous to the Establishment of a Militia*’yı 1756 yılında yayınlamıştır. Daha sonra 1757’de *The Morality of Stage Plays Seriously Considered*’ı kaleme aldı. 1761 tarihli milis yanlısı *History of the Proceedings in the Case of Margaret Commonly called Peg, only Lawful Sister to John Bull, Esq.* isimli risale yazarının kim olduğu sorgulanmakla birlikte artık genel olarak Ferguson olduğu kabul edilmektedir. Ferguson’un kısa adı *Remarks on a Pamphlet Lately Published by Dr Price* olan Amerikan Bağımsızlık Savaşı’na muhalefetini ele aldığı denemesi 1776’da yayımlanmıştır. Ayrıca Ferguson’un yayınlanan son eserleri biyografik nitelikteydi. ‘*Minutes of the Life and Character of Joseph Black*’ adlı eseri 1801’de Royal Society of Edinburgh Transactions’da

²⁴⁸ Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, Ed. Fania Oz-Salzberger, Cambridge University Press, Cambridge 2001, 108.

²⁴⁹ Duncan Forbes, “Introduction”, *Adam Ferguson. An Essay on the History of Civil Society*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1966, ss. xiii-xli, xiii.

²⁵⁰ Hill, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 29.

²⁵¹ Hill, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 29.

²⁵² Hill, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 29.

basılırken, *Biographical Sketch or Memoir of Lieutenant-Colonel Patrick Ferguson* 1816'da yayınlanmıştır. Yayınlanmamış eserleri de bulunmaktadır ve bunların 1799 tarihinden sonra yazıldığı düşünülmektedir.²⁵³

Ferguson'un şöhretinin sadece taşralı bir ün olmadığı, yazılarının çoğunun neredeyse kitaplarının yayınlanmasının hemen ardından belli başlı Avrupa dillerine çevrilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Hiçbir zaman iki ünlü İskoç arkadaşı David Hume ve Adam Smith kadar saygı görmemiş olsa da kitapları Edinburgh'da olduğu kadar Paris ve Londra'da da olumlu karşılanmıştır. Düşünceleri sınıflarda olduğu kadar salonlarda ve düşünce derneklerinde, topluluklarda da tartışılmıştır. Ancak on dokuzuncu yüzyılın başlarında şöhreti ani bir gerilemeye uğramış ve 1965'lere kadar sadece birkaç uzman tarafından bilinir hale gelmiştir. Ferguson, kitap uzunluğunda bir incelemeye, birkaç kısa monografiye ve bir dizi tarihsel çalışmada bölümlere konu olmuştur. Genel olarak, yazarlar onu üç özel bakış açısından biriyle değerlendirmiştir: bazen etik felsefesinde sağduyu okulunun küçük bir temsilcisi, çoğunlukla modern sosyolojinin bir öncüsü olarak ve bazen de ikinci sınıf muhafazakâr anayasacı bir siyaset filozofu olarak. Her ne kadar bu bakış açılarının her biri Ferguson'un çalışmalarının önemli bir yönünü ortaya koysa ve bu çalışmaların kalitesi genel olarak iyi olsa da bu yazarların hiçbiri Ferguson'un toplam üretiminin bütünlüğüne zarar vermeden onun özel konusunu ortaya çıkarmayı başaramamıştır.²⁵⁴

Ferguson'un şöhreti 1990'lardan itibaren ateşlenen sivil toplum tartışmaları bağlamında "otorite" olarak nitelendirilmesine rağmen, siyasal düşünce literatürü açısından klasik kaynaklar arasında pek yer almamıştır. Marx'ın iş bölümünün insana verdiği zararlar konusunda yaptığı alıntı ve Hayek'in tasarlanmış düşünceler analizinin etkisiyle, kendiliğinden düzen tartışmalarında yaptığı göndermelerle Ferguson'a göndermeler yapılmıştır.²⁵⁵

²⁵³ Hill, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 29-31.

²⁵⁴ Kettler, 3, 4.

²⁵⁵ Köktaş, 312.

1.2.3. Felsefi Düşüncesi

Adam Ferguson'un yazıları tarih, toplum ve siyasete dair iç görüler sunmakta, bizi insan doğasına dair kavrayışlarımızı yeniden gözden geçirmeye ve modernitenin ahlaki talepleri üzerine normalde olduğundan daha derin düşünmeye zorlamaktadır. *Sivil Toplum Tarihi Üzerine Bir Deneme* adlı başyapıtıyla tanınan Ferguson, aynı zamanda siyasi broşürlerin, ahlak ve siyaset teorisi incelemelerinin, Roma Cumhuriyeti tarihinin ve hayatının son dönemlerinde çok sayıda tamamlanmamış denemenin de yazarıdır. Diğerlerinin yanı sıra Stoacılar ve Montesquieu'den etkilenen Ferguson, David Hume, Adam Smith ve Thomas Reid gibi çağdaşlarıyla sürekli etkileşim halindeydi (ve bazen onları eleştiriyordu). Kalıplaşmış bir düşünür olmayan Ferguson, özgürlüğün kurumlarını savunmaya ve ifade etmeye çalışırken, yine de bize sadece zevkli değil, iyi yaşamlar sürme çağrısını hatırlatır. Ferguson'un birkaç on yıla yayılan çalışmaları genel bir bakış açısı tutarlılığı sergiler. Toplumsal sözleşme teorisinin iddia ve varsayımlarını reddeder ve bunun yerine insanın tarihin içine gömülmesini savunur. Doğal sosyallığımızı kabul etmekle birlikte çatışma ve muhalefete de eğilimli olduğumuzu (ve bu niteliklerin ilerlemeyi sağlamaya yardımcı olduğunu) kabul eder. Liberalizm fikirlerini benimsemesine rağmen, yine de bazı ahlaki sonuçları konusunda endişelidir. İnsan doğası ve ahlaki iyiliğe ilişkin Stoacı ve teleolojik perspektiflere bağlıdır ve etik duygulara da yer veren nesnel bir ahlaki yargı teorisini benimser. Toplumun kurum ve kalıplarının istenmeyen bir şekilde ortaya çıkabileceğini öne sürse de, güçlü siyasi katılımı ve ahlaki liderliği savunur. Ferguson'un bazen zorlaşan yazım tarzına rağmen, içeriği, belki de özgünlüğü gerçek bir iç görünün tanıdıklığına sahip olduğu için, kolay ve cana yakın bir his uyandırıyor. Örneğin, bizi hayvani ve rasyonel, hırslı ve tembel, rekabetçi ve sosyal olarak tanımlıyor; alışkanlıklara yatkın ama ahlaki canlılığı korumak zorundayız. İndirgemeci olmayan Ferguson böylece insan doğasının karmaşıklığını, birbiriyle çelişen eğilimleri nasıl ortaya çıkardığını hatırlatıyor. Bu tür çoğul ve değişken eğilimler birbirlerini dengeleyebilir, ancak aynı zamanda bireyin ahlaki rehberliğini ve enerjisini de talep ederler. Ne de olsa bizler, doğal amaçları özgürlük içinde yaşamak olan ve despotizmin sürekli bir tehdit oluşturduğu varlıklarız. Özetle, Ferguson modern bir düşünürdür, ancak modernlikle tamamen barışık değildir. *Deneme*'sinin bir yerinde "insanların bizimkinden son derece farklı gelenek ve görenekler altında nasıl yaşayabildiklerini anlamakta genellikle güçlük çekeriz; alışkın

olmadığımız bir durumda kendimizin neler çekebileceğimizi hayal ederek barbarlık dönemlerinin sefaletini abartmaya eğilimliyizdir. Ancak her çağın acıları olduğu kadar tesellileri de vardır”²⁵⁶ demektedir. Böyle bir sonuç Ferguson’un düşüncesinin karakterini yansıtmaktadır. Bir ulusa ya da döneme ilişkin bir değerlendirme, yaşamın değişen ürünlerini, eğilimlerimizin çoğul karakterini ve koşulların olanaklarını tartmalıdır.²⁵⁷ Bundan dolayı Ferguson, doğa durumu teorilerini tarih dışı olmakla eleştirmiş, bunun yerine insan türünün “kabalıktan uygarlığa” gelişiminin izini sürmeyi tercih etmiştir. Ferguson böylece uygar toplumların görgü, ticaret ve sanatlarını toplumun daha önceki aşamalarında görülen “medeni bozukluklarla” karşılaştırmıştır. Fakat aynı zamanda modern uygarlıkta kaybolan kaba çağlara özgü erdemlere de dikkat çekmiştir.²⁵⁸

Ferguson’un esas ilgisi, tüm eklektisizmi (seçmeci) ve kendi “mükemmeliyetçilik” ilkesiyle temelde Shaftesbury, Hutcheson ve İskoç okulunun etik alanında takipçisi olduğu ifade edilebilse de, geçerli bir etiğe ancak biyo-psikolojik karakteri, kurumsal kalıpları ve tarihsel gelişimi içinde insan davranışının ciddi bir nesnel açıklaması yoluyla yaklaşılabilceğini savunmuştur.²⁵⁹ Hayatı boyunca dersleri ve öğrencileriyle olan diğer temasları her zaman yüce bir etik idealden doğmuştur. Kişiliğinde “ilk Romalıların sadeliğini, yüceliğini ve etik cesaretini Grek inceliği ve belagatiyle birleştirmiş”, “antik Stoacı modelin gurur ve görkemine” yaklaşan bir insan erdemi sergilemiştir.²⁶⁰

Ferguson’un ünlü kimyager akrabası Joseph Black için yazdığı bir deneme onun fizik bilimine olan yaklaşımını bizlere yansıtmaktadır. Temel kaygısı “doğa sisteminin” ahlaki sonuçlarıdır. Ferguson hiçbir zaman bir fizikçi olmadı, ancak kendisi hem Black’e hem de jeolog James Hutton’a çok yakın olmuştur. Black’in Bordeaux’da şarap tüccarı olan babası Montesquieu’nün arkadaşıydı, Ferguson ve Black kuzendi ve Ferguson Edinburgh’a döndükten sonra ikisi de akrabaları James Russell’ın evinde

²⁵⁶ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 103.

²⁵⁷ Eugene Heath, Vincenzo Merolle, “Introduction”, (Ed.: Eugene Heath and Vincenzo Merolle), *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*, (ss. 1-6), Pickering & Chatto, London 2008, 1.

²⁵⁸ Simon Kow, “Barbarism and Empire in Scottish Enlightenment History”, <https://www.cpsa-acsp.ca/papers-2009/Kow.pdf>, 13.03.2023.

²⁵⁹ W. C. Lehmann, *Adam Ferguson and the Beginnings of Modern Sociology*, Columbia University Press, London: P. S. King & Son, Ltd. 1930, 18-19.

²⁶⁰ Lehmann, 20.

kaldılar. Dolayısıyla Ferguson doğa felsefesi dersleri verirken ve ahlak felsefesi üzerine denemeleri hazırlarken, doğa bilimi sorunlarına ilişkin araştırmaların tam merkezinde yer alan kişilerle sürekli ve yakın bir iletişim içerisindeydi.²⁶¹ Bu da onun eserlerine yansımış ve sosyal bilimlerin, doğa bilimlerinin metodolojisi ile birlikte analoji yaparak incelenebilmesine yönelik fikirler öne sürmüştür. *Principles of Moral and Political Science* isimli eserinin bir bölümünde sosyal bilim ve doğa bilimlerinin uzlaştırılmasına yönelik şu analojiyi kullanır:

Bu tanımdaki hayvanlar, bağlantılarının şekli ve miktarı bakımından farklı olsalar da, genel olarak birlikler halinde ya da belirli sayılarda bir arada bulunma konusunda hemfikir olduklarından, önceki sınıftaki hayvanlardan farklı olarak, birlik halinde ya da toplu halde oldukları söylenir. Bunlardan bazılarının yalnızca sürü halinde ya da bir araya geldikleri, ortak bir yarar sağlamak için birlikte hareket ettikleri ya da görev dağılımı yaptıkları çok az ya da hiç görülmemiştir. Geyik, at, inek, koyun, keçi gibi sürü halinde yaşayan kuşların ve otlayan dört ayaklı hayvanların birçoğu böyledir; birlikte otlamaktan başka bir şey yapmasalar da, kısıtlama ya da şiddet olmaksızın birbirlerinden ayrı tutulamazlar. Böyleleri sadece toplu halde yaşayanlar olarak adlandırılır. Diğerlerinin ortak bir amaç için işlerini birleştirdikleri, görevlerini dağıttıkları ve yapmaları gereken işleri topluluğun farklı üyelerine verdikleri görülür; dört ayaklılar arasında kunduz böyledir; böcekler arasında da bu tür örneklerin en sık görüldüğü yerler karıncalar, eşek arıları, arılar ve diğerleridir. Bunlar, Aristoteles tarafından kendilerine verilen zarif bir unvanın çevirisiyle, toplu ve politik olarak adlandırılabilir. Bu son tanımlama altında, insan türünü kavramaya kesinlikle yetkiliyiz. Nerede çok sayıda insan varsa, orada bir toplum da vardır ve toplumda, parçaların dağılımı ve ortak bir amaç ya da son için birçok kişinin işbirliği vardır.²⁶²

Ferguson'a göre insan hem bireysel hem de tür olarak ilkelikten medenileşmeye doğru bir eğilim ortaya koyar. Bu süreç incelenirken hipotez ve sanılara da yer verilmektedir. Ancak bu varsayımların bilimsel kanıtlarla desteklenmesi gerekir. Çünkü doğa felsefesi ve bilimleri alanında uygulanması ile birlikte büyük bir başarı elde edilen deneysel akıl yürütme metodunun toplumsal konulara da uygulanması ile daha pozitif neticelere ulaşılabilir.²⁶³

Ferguson, *Essay*'de insanlar ve toplumlarla ilgili düşünceler ileri sürerken nasıl bir yol izlenmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Varsayım üzerinden hareket edilmesi ve

²⁶¹ Kettler, 53-54.

²⁶² Adam Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, W. Creech, Edinburgh 1792, 21.

²⁶³ Taşkın, "Adam Ferguson", 451-452.

edilmemesi gereken konuları dile getirmiştir. İnsanın kendisi dışındakiler için varsayım üzerinden hareket etmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre bazı düşünürler, insan karakterinin sahip olduğu özgün nitelikleri dikkate almadan tamamen hayvansal duyarlılığa sahip bir varlık olarak insanı tasvir etmişlerdir. Diğer bazı düşünürler de insanı tamamen kaosun objesi olarak görmüş ve her bireyin kendi türüyle kavgalı olduğunu, insanın var olmasının bir savaş sebebi olduğunu ve bireysel menfaatler yüzünden insanın sürekli savaş halinde olduğunu ileri sürmüşlerdir. Düşünürlerin insan hakkında ileri sürdükleri bu düşünceler sayısızca düşünce ortaya konmasına ve araştırma yapılmasına sebep olmuştur. Düşünürler bu duruma uygun bir sistem kurmanın yarışına girmişleridir. Doğanın işleyişine vakıf olmak ve var oluşun kaynağına ulaşana kadar bu konuda pek çok sonuçsuz araştırma ve uçuk varsayımlar ileri sürülmüştür. Bunu yaparken insanın sahip olduklarına karşı eklektik bir yaklaşım sergileriz ve buna göre bir teori geliştirmeye çalışırız. Ancak hayali bir doğa durumunda ne olması gerektiğini ifade etmeye çalışırken kendi gözlemlerimizin tarihi olgular çerçevesinde her zaman nasıl görüldüğünü göz ardı ederiz. Bu durum doğa tarihçileri açısından böyle değildir. Doğa tarihçileri varsayımlar üzerinden hareket etmez. Olguları derlemekle kendilerini sorumlu hissederler. Ele aldıkları herhangi bir hayvan türünün varlığının başlangıcı ile bugünkü eğilimlerinin gözlemine yapar ve dünle bugün arasında bir devamlılık olduğunu varsayar. Dünyanın maddi sistemi hakkındaki bilgiye ya olguların birikiminden ya da deney ve gözlemden elde edilen genel ilkelerden ulaşır. Doğa tarihçisi yalnızca kendisi hakkındaki konulardan varsayımlardan hareket eder.²⁶⁴

Ayrıca o, insanın kendisiyle ilgili varsayımları ve başkaları ile olan analizleri ile ilgili izlenmesi gereken yolu şöyle ifade eder:

Yalnızca kendisini ilgilendiren, en önemli ve en kolay bilinen konularda gerçekliğin yerine varsayımları koyar ve hayal gücü ile aklın, şiir ile bilimin bölgelerini birbirine karıştırır. Ama bilgimizin kaynağı ya da biçimiyle ilgili ahlaki ya da fiziksel konulara daha fazla girmeden; her duyguyu analiz eden ve her varoluş biçimini kaynağına kadar takip eden kurnazlığı küçümsemeden; şu anda var olduğu şekliyle insanın karakterinin, mutluluğunun şu anda bağlı olduğu bu hayvansal ve entelektüel sistemin yasalarının bizim temel çalışmamızı hak ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz; Bu ya da başka herhangi bir konuya ilişkin genel ilkeler, ancak adil bir gözleme dayandıkları ve önemli sonuçların bilgisine götürdükleri ya da doğanın entelektüel ya da fiziksel güçlerini insan yaşamının büyük amaçlarına

²⁶⁴ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 8-9.

uyguladığımızda başarılı bir şekilde hareket etmemizi sağladıkları ölçüde yararlıdır.²⁶⁵

Ferguson'un felsefesi, Batı siyasi ve sosyal düşüncesindeki bir geçiş evresini yansıttığı için karmaşıktır. Eksantriktir çünkü iki önemli açıdan geleneklerin arasında yer alır: birincisi, aynı anda hem teolojik hem de sekülerdir, doğal dine dayanır ancak modern sosyolojinin kaygılarına yönelir. İkincisi, sürekli klasik antikiteye nostaljik bir hayranlıkla atıfta bulunsa da, birçok modern, hatta erken gelişmiş yönleri vardır. Birçok Ferguson yorumcusu onu cumhuriyetçi ya da proto-liberal kampta gruplandırma eğiliminde olsa da onun tüm çalışmaları bir yandan klasik sivil hümanizm, diğer yandan da yeni ortaya çıkan liberalizm arasında kendine özgü bir gelenek, bir tür 'liberal-Stoisizm' yaratmak için sürekli bir çabayı temsil etmektedir.²⁶⁶ Adam Ferguson'un modern bilime katkısını anlatan birçok çalışma yapılmıştır.²⁶⁷ Bu çalışmalarda Ferguson'un eserlerinden hareketle onun güçlü rölativist ve bir şekilde materyalist eğilime sahip olduğunu söyleyenler de vardır.²⁶⁸

Ferguson her şeyden önce pratik bir düşünürdür. Soyut bir fikir uğruna değil, insan mutluluğunu en üst düzeye çıkarmanın yollarını bulmak için ahlakçılık yapar. İdealize ettiği ve taklit etmeye çalıştığı pragmatik ve etkili Romalı Stoacılar gibi Ferguson da felsefenin toplum için pratik bir faydası olması gerektiğinde ısrar etmiştir ve bu felsefe hayatın gerçekleriyle bir miktar benzerlik taşınmalıdır. Dünya, bazı filozofların düşündüğü kadar basit değildir ve çoğu zaman görünmeyen, planlanmamış, rasyonel olmayan ve düzeni sağlayan görünüşte zararlı güçler bulunmaktadır. Buna göre, Ferguson'un ki karmaşık, dağınık ve biraz da kaba bir sistemdir.²⁶⁹ David Kettler'in anlayışlı bir şekilde belirttiği gibi, Ferguson'un düşünce tarzı, siyasi düşünürleri sözde 'ideolojik' kalıplara göre sınıflandırmayı sevenleri de şaşırtmaktadır. Ferguson hemen her durumda mevcut hükümetleri destekler; reform projelerine düşmanca olmasa da şüpheyile yaklaşır; gerçek değişimlerin yavaş yavaş ve dereceli olarak gerçekleştiğine inanır; ticari toplumlarda kitlelerden korkar; siyasi despotizmin

²⁶⁵ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 9.

²⁶⁶ Hill, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 26.

²⁶⁷ Lisa Hill, "Eighteenth-Century Anticipations of the Sociology of Conflict: The case of Adam Ferguson", *Journal of the History of Ideas*, 62 (2), 2001, 281.

²⁶⁸ Lundberg ve May, 266.

²⁶⁹ Hill, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 27.

önündeki engeller olarak mülkiyet ve ayrıcalıkları güvence altına almaya çalışır ve sürekli olarak ulusal ruh ve ahlaki çürüme tehditleri hakkında endişelenir. Ancak geleneksel türden bir “muhafazakâr” sınıflandırma içinde sessizce dinlenmeyecektir. Ne savaşın kaçınılmazlığı ne de toplumsal faydası ahlak teorisyenine barış arayışını durdurma yetkisi verir. Gerçek değişim kademeli olabilir, ancak devrim dışlanamaz: Ferguson’un argümanları öncelikle, vahşi korkuların ve umutların her ikisinin de bu tür olayların olası sonuçlarını yanlış değerlendirdiğini göstermek için tasarlanmıştır. Toplumun daha normal yaşamında, “barış ve oybirliği genellikle ulusal mutluluğun temel dayanakları olarak kabul edilir; ancak ayrı toplulukların rekabeti ve özgür bir halkın sıkıntıları, siyasi yaşamın ilkeleri ve insan okuludur.”²⁷⁰

Ferguson’un düşüncesi açısından dil, bir dizi kilit amaca hizmet etmektedir. Konuşma, ortak tarihimizi sözlü folklor şeklinde korumamızı sağlar. Bu da tutkularımızı harekete geçirir ve toplumsal duyguları güçlendirir. Konuşma çok fazla bölgesel farklılığa tabi olduğu için topluluk sınırlarının korunmasına yardımcı olur. Ancak bu durum bilginin ve icatların yayılmasına yardımcı olma özelliğine engel teşkil etmez. Dil aracılığıyla, bilimin keşifleri, icat modelleri ya da yaratıcılık kazanımları, her nerede ortaya çıkarsa çıksın, dünyaya yayılır ve insanlığın ortak malı haline gelir. Dil, mevcut başarıları korumamıza ve yenilerini paylaşmamıza yardımcı olurken, yabancı lehçelere hâkim olma kapasitemiz geçmişten günümüze kadar konuşulmayan şeylerin bilgisinin muhafaza edilmesini sağlar. Ferguson açısından dil insanlığın gelişimi açısından önemli bir katkı sunmaktadır. Konuşulan dil, Ferguson’un temel ilkelerinden biri olan doğa ve yapaylığın yakın birlikteliğini örneklemektedir.²⁷¹

Ferguson kimilerine göre de hem küçümsenmiş hem de abartılmış bir düşünürdür. Düşüncesinin derinliği ve insan, toplum, tarih ve tarihsel süreç üzerine yazılarında ortaya koyduğu temel fikirlerin özgünlüğü abartılmıştır. Ancak, zamanında İskoçyalı dostlarının “ahlak felsefesini” oluşturan tüm fikirleri odak noktasına getirme ve güçlü bir şekilde ifade etme şekliyle, uzun yıllar boyunca yurtiçindeki ve belki de daha fazla yurtdışındaki önde gelen düşünürler üzerindeki etkisi hafife alınmıştır. Kimse onu bir

²⁷⁰ David Kettler, “The Political Vision of Adam Ferguson”, *Studies in Burke and His Time*, 9(1), 1967, 776.

²⁷¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 45-47; Lisa Hill, “The Invisible Hand of Adam Ferguson”, *The European Legacy*, 3 (6), 1998, 46-47.

düşünür olarak David Hume ve hatta Adam Smith ile aynı kefeye koymayı düşünmemiştir; ancak çoğu kişi Ferguson'un sosyal evrimciliği, sosyal sözleşme teorisini reddetmesi, genel olarak tarihsel yaklaşımı ve bazı ekonomik düşünceleri gibi fikirlerinin, Ferguson'dan çok önce yazan Hume'da ve Adam Smith'in derslerinde, onlar tarafından Ferguson kadar açık bir şekilde ortaya konmamış olsalar da en azından başlangıç halinde açıkça mevcut olduğu gerçeğini göz ardı etmiştir.²⁷² Ferguson'un tarihini ve sosyal felsefesini Smith ve Hume gibi diğer İskoç çağdaşlarınınkinden ayıran özelliklerden biri, eserlerine hâkim olan karamsar ruh halidir.²⁷³ Hill'e göre Ferguson, yeni ticaret çağını ("kendiliğinden düzen" yasalarının veya istenmeyen sonuçların doğal bir ürünü) memnuniyetle karşılasa da, aynı zamanda onun yolsuzluk ve hatta toplumu tamamen yok etme potansiyelinin de son derece farkındaydı; kendisinden önceki herkesten ve kesinlikle Smith ya da Hume'dan daha fazla Ferguson'un amacı ticaret çağının hastalıklarını teşhis etmek ve tedavi etmekle ilgiliydi. Kendiliğinden düzen yasalarına bağlılığına rağmen, Ferguson'un yazıları paradoksal bir şekilde yaklaşan bir felaket duygusuyla doludur. Ferguson ilerlemeyi överken bile ondan korkuyor gibi görünüyor ve bu onun felsefesini belirsiz hale getiriyor.²⁷⁴

Ferguson'un düşüncesi, doğmakta olan sanayi toplumunun arka planıyla ilişkili olarak zengin tarihsel özgünlüğü içinde henüz yeniden inşa edilmemiştir. Bunun merkezinde, 18. yüzyılın ikinci yarısında, kapitalizmin ilerici ve gerici (merkantilist) bileşenleri arasında her zaman daha şiddetli olan çatışma yer almaktadır. Burada Ferguson'un düşüncesinin antropolojik ve sosyolojik, toplumsal örgütlenme, ilkel halklar ve devlet üzerine çalışmalar vb. tüm yönleriyle; tarihsel önemiyle ve yalnızca on dokuzuncu yüzyılda sosyolojinin gelişimini etkilemekle kalmayıp Hegel ve Marx'ı da derinden etkilemiştir.²⁷⁵ Ferguson'a Almanya'da gösterilen teveccühün, bir toplumun komşularına karşı ulusal dil ve şiir dehasını tanımlama girişimi olan 'ulusal benzersizliğin' modern bir şekilde yeniden işlenmesinin karşılıklı olduğunu hissettirir. Bir 'İngiliz', siyasi özgürlük ve gelişmiş ticari toplum filozofu olarak Ferguson'un

²⁷² William C. Lehmann, "Adam Ferguson. Sociologia e Filosofia Politica by Pasquale Salvucci", *History and Theory*, 13 (2), 1974, 165.

²⁷³ Lisa Hill, "Adam Ferguson and the Paradox of Progress and Decline", *History of Political Thought*, 18 (4), 1997, 677.

²⁷⁴ Hill, "Adam Ferguson and the Paradox of Progress and Decline", 677.

²⁷⁵ Lehmann, "Adam Ferguson. Sociologia e Filosofia Politica by Pasquale Salvucci", 166.

evrensellik iddiası Alman eleştirmenleri tarafından sürekli reddedilmiştir. Ancak artık egemenliği olmayan bir ulus için kültürel bir kimlik inşa etmek üzere yola çıkan bir ‘İskoçyalı’ olarak Ferguson, Alman okuyucular tarafından ilgili, heyecan verici ve ilham verici bulunmuştur.²⁷⁶

Bir filozofun ele aldığı problemlere olan yaklaşımı ve ortaya koyduğu fikirlerin temel argümanının ne olduğunu anlamamanın en iyi yolu onun bilgi ve varlık konusundaki düşüncelerini bilmektir. Bu çalışmada Adam Ferguson’un ahlak ve siyaset düşüncesi ele alınacaktır. Filozofun bu iki felsefe alanındaki düşüncelerini daha sağlıklı inceleme açısından onun epistemolojik ve ontolojik düşüncelerini anlamak, çalışmanın selameti açısından önem arz etmektedir.

1.2.3.1. Epistemolojik Açıdan Adam Ferguson’a Bakış

Ampirist epistemolojiyi temel alan Aydınlanma, en önemli ilhamlarını modern bilimden almıştır ve başarılarının en önde gelen temsilcilerinden biri olarak görülen Newton’u kutsallaştırmıştır.²⁷⁷

Ferguson, İskoç çağdaşlarının çoğu gibi, Hume ve seleflerinin epistemolojik spekülasyonlarının bilginin kesinliğine yönelik tehlikeli bir tehdit oluşturduğuna ve bu tehdidin ahlak ve kamu yararı için püskürtülmesi gerektiğine inanıyordu. Bu nedenle, ahlaki ve sosyal meseleler hakkındaki fikirlerini sunmadan önce, şüpheli kuşkulara karşı bilgiyi savunmak zorunda hissetmiştir.²⁷⁸ Çünkü ona göre gerçekten de kuşkucu, bazen spekülasyon ve eylem alanlarını birbirinden ayırmaya çalışır. Spekülasyonda, duyuların kanıtlarını sorgularken; pratikte, en mükemmel güvenle kabul eder: Ancak bilimdeki spekülasyonlar, gerçek seçim ve takip konularıyla herhangi bir ilişkisi yoksa ve zihni, insan yaşamının yürütülmesinde karar vermek ve harekete geçmek için gerçek bir fırsat olan konuların ayırt edilmesi için hazırlamıyorsa, kesinlikle çok az dikkate değerdir.²⁷⁹

²⁷⁶ Fania Oz-Salzberger, “Adam Ferguson’s Histories in Germany English Liberty, Scottish Vigour, and German Rigour”, (Edit: Benedikt Stuchtey and Peter Wende), *British and German Historiography 1750-1950 Traditions, Perceptions, and Transfers*, (ss. 49-66), Oxford University Press, New York 2000, 66.

²⁷⁷ Kitromilides, 33.

²⁷⁸ Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, 107.

²⁷⁹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 91.

Ferguson tüm bilginin birliğini ve kesinliğini savunmaya kararlıydı. Ona göre bilginin tümü öncelikle bilince ve duyu algısına dayanır, tümü insan eylemiyle ilgilidir ve tümü kelimenin mümkün olan tek anlamıyla doğrudur. Burada Thomas Reid de benzer bir düşünceyi ortaya koymaktadır. Reid'e göre bilginin ilerlemesinin önünde sözcüklerin muğlaklığından daha büyük bir engel yoktur. Bu muğlaklığı ortadan kaldıranlar arasında bu işi en iyi yapanlar ise matematikçilerdir. Matematikçi kullandığı terimleri tam olarak tanımlama ve akıl yürütmenin dayandığı ilk prensipleri aksiyomlar olarak ifade edecek bilgelige sahiptir.²⁸⁰ O halde, Ferguson'un Hume ile olan tartışması önemli bir şekilde kelimeler üzerine bir tartışmaydı: Yani bu, insanın matematiksel ve totolojik (hep doğru olan) olmayan bilgisinin basitçe “deneyimin güçlü otoritesi”²⁸¹ tarafından doğrulanıp doğrulanmadığı ya da insanın düzgün bir yaşam için gerekli ilkelere “inanıp inanmadığı” ya da bunları “bilip bilmediği”nin “gerçek” ya da doğru bilgi olup olmadığıydı.²⁸²

Ferguson'a göre tüm bilgiler ya belirli olguların bilgisidir ya da genel kuralların bilgisidir. Olguların bilgisi kuralların bilgisinden önce gelir; sanat pratiğinde ve işlerin yürütülmesinde ilk şarttır. Genel bir kural, ortak olanın ifadesidir ya da bazı özel durumlarda ortak olması gerekir. Genel kurallar gözlem veya iradenin sonucudur ve dolayısıyla akıldan türetilmiştir. Uygulama veya herhangi bir türden davranış, genel kurallarla düzenlenmiş olsa da, ayrıntılara sürekli bir göndermede bulunur. Spekülasyonda, genel kurallar oluşturmaya çalışıyoruz. Uygulamada, belirli durumları inceleriz veya davranışlarımızı düzenlemek için genel kuralları uyguluyoruz.²⁸³

Olguların derlemesi, ister tasvir ister anlatı olsun, tarihi oluşturur. Ayrıntıları düzenlemek veya açıklamak için genel kurallar ve bunların uygulamaları bilimi oluşturur. Genel bir kural, ayrıntıları açıklamak veya düzenlemek için uygulandığında, ilke olarak adlandırılır ve ilkeden gelen açıklamalar veya emirler, teori veya sistem

²⁸⁰ Thomas Reid, *Essays on the Intellectual Powers of Man*, J. H. Butler & Co, Philadelphia 1878, 1; Thomas, Reid, “İnsanın Entelektüel Güçleri Üzerine Denemeler”, (Ed.: Gökhan Murteza), *İskoç Aydınlanması*, 109-151, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2020, 109.

²⁸¹ David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, (Ed.: Peter Millican), Oxford University Press, New York 2007, 26; David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, (Çev.: Oruç Aruoba), Say Yayınları, İstanbul 2017, 41.

²⁸² Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, 109.

²⁸³ Adam Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, A. Kincaid & W. Creech and J. Bell, Edinburgh 1773, 1, 2.

olarak adlandırılır. Açıklanacak ayrıntılara fenomen denir.²⁸⁴ Fenomenlerin açıklanması tamamen onların bilginin içeriğinde olmasıyla alakalıdır. İnsanın bilgisi de tamamen deneyim ve gözlem ile meydana gelir. İnsan bu bilgileri, zihnin ve bilimin metodolojisi ile sınıflandırır.

Bilimde yöntem iki türdür; analitik ve sentetik. Analitik yöntem, gerçeğin gözlemlenmesinden veya belirli durumlarda genel kurallar oluşturma hakkından yola çıktığımız yöntemdir. Sentetik yöntem, genel kurallardan onların özel uygulamalarına ilerlediğimiz yöntemdir. Birincisi, araştırma yöntemidir. İkincisi iletişimin ya da bilimin genişlemesidir. Argüman iki çeşittir: A priori ve a posteriori. A priori bir argümanla, gerçek yasadaki hareketle kanıtlanır. A posteriori bir argümanla, yasa olgudan hareket ederek kanıtlanır.²⁸⁵ Burada bilginin elde edilişindeki argümanlar tamamen deneyi önceler. Ferguson'un bu düşünceleri onun doğa felsefesi ile ilgilenmesi ve fen bilimleri ile uğraşan insanlarla bir arada yaşaması ile alakalıdır.

Ferguson'a göre bilgi, aklın ilk ve en önemli özelliğidir. Peşinden koşmamız gereken amaçların ve bunları elde etmek için kullanacağımız araçların bilgisi olarak düşünüldüğünde, salt içgüdünün eksik olduğu yerde insan için, bilgi altında hareket edeceği tek yöntemdir.²⁸⁶ İnsanlar bu bilgiyi deneyimleriyle elde ederken hayvanlar ise doğduğu andan itibaren olaya vakıftırlar. Hayvanlarda eğitim, tecrübe ve gözlem olanağından yoksun oldukları için amaç ve hedeflerine şaşmaz bir istikametle ve en etkili vasıtalarla yönelirler. İnsan, her ne kadar bazı durumlarda salt bir hayvan gibi davrandığı görülse de, çoğu durumda bir amaç hakkındaki bilgisine ve bu amaca ulaşmak için seçtiği araçlara göre hareket eder: Bazen duyularında mevcut olan bir nesne yerine, olmayan ya da gelecekteki bir nesnenin kavranışına göre hareket eder. Bu nedenle, onun için bilgi ya da şeylerin adil bir şekilde kavranması, aktif ve aynı zamanda akıllı doğasının ilk ve en gerekli niteliğidir. Birkaç yıl yaşamış olan herkes zamanın gece ve gündüzün, yaz ve kışın değişimleri içinde geçtiğini bilir; ama bilgiyi tanımlayamaz ya da bilmenin ne olduğunu söyleyemez, zihnin var olmasının ne olduğunu söyleyemeyeceği gibi. Şeylere ilişkin kavrayışlarımız, artık aşına ve yaygın hale gelen bir dilde, onlara ilişkin fikirlerimiz olarak adlandırılır ve fikirlerin belirli

²⁸⁴ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 2-3.

²⁸⁵ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 3-4.

²⁸⁶ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 70.

asıllara benzeyen imgeler, tipler ya da kopyalar olduğu varsayılır; bu tür asılların kavranışını ya da bilgisini oluşturan salt kavramlarımız ya da düşüncelerimiz değildir. Duyularımızın ilk ve sürekli kullanımında çok aşına olduğumuz madde analojisini terk etmemiz zordur: Dolayısıyla her dilde, zihnin faaliyetleri cismani imgelerle ya da mecazlarla ifade edilmiştir: Nesnelere ilişkin kavramlarımız ya da tasavvurlarımız izlenim ya da imge olarak adlandırılır; ve bu tür metaforların üzerine kurulduğu analogi, metaforik dilde birbirine karıştırılan doğalarda bazen özdeşlik ya da aynılık sanılır.²⁸⁷ Ferguson insan bilgisine bir sınırsızlık atfetmez. Ona göre, insan bilgisinin de bir sınırı vardır ve insan aklı bilim, algı ve bilgi gibi gerçekleri açıklamaktan acizdir. Bunu sürekli tekrar eden Ferguson bu düşünceye Reid'in etkisinde kalarak ulaşır. Ona göre insan, yalnızca hayatını idame ettirmek için ihtiyaç duyduğu bilgiyi deneyim yoluyla biriktirme yeteneğine sahip değildir, aynı zamanda tabiat hakkında gerçek bilgiyi elde etme konusunda üstün bir yeteneğe sahip haysiyet sahibi bir varlıktır.²⁸⁸

Ferguson'a göre Tanrı'nın zekâsına atıfla evrensel önbilginin ima edilmesi ile insanın gelecekteki her olaydan geleceği anlaması, geçmişteki her olaydan kesinlikle geçmişini hatırlaması aynı türden bir argümandır. Tamamen kavrayışımız dâhilinde olan bir gerçeği, ulaşamayacağımız bir konudan alınan bir argümana (Tanrısal) güvenerek reddederiz. Tanrısal her şeyi bilme yetisinin doğasını bilmiyoruz ve eğer her şeye gücü yeten doğada bir olumsuzluk kaynağı açıtıysa, olumsuzluğun kendisinin de O'nun işlerinde bir mükemmellik olduğunu varsayabiliriz. Aklın, yaratılmış varlıklar ölçeğinde en yüksek mertebede bir nitelik olduğundan ve akıllı varlıklar için ayırt etme ve seçme özgürlüğünün esas olduğundan bahsetmek mümkündür.²⁸⁹

Ferguson'un ahlak anlayışı ile bilgi anlayışı arasında epistemolojik yaklaşımı sebebiyle çelişkiler ortaya çıkmıştır. Çünkü Ferguson olguların bilgisine öncelik vermektedir. Ancak ahlakın olguların dışına çıkan bir yönü de bulunmaktadır. Savunduğu bilgi anlayışı, olguların dışına çıkan ahlakı açıklamakta problemler yaşamıştır. Bu yüzden de kendisi bilimsel olarak temellendirilebilecek bir ahlak anlayışı ortaya koymaya çalışan diğer filozoflara karşı fikrî zorluklarla karşı karşıya kalmıştır.

²⁸⁷ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 71.

²⁸⁸ Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, 110.

²⁸⁹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science vol. 1*, 154.

Bundan kurtulmanın yolunu da kendisi dışındaki düşünceleri görmezden gelerek bulmuştur.²⁹⁰

Ferguson bilginin kaynağı olarak dört kavramdan bahseder: Bilinç, Algı, Kanıt, Çıkarım. Ona göre ilk ikisi birincil ve dolaysız direkt kaynaktır. Çünkü onlardan kavrayışımızın ilk unsurlarını alırız ve bilgi elde etmek için doğrudan başvurarak bilgi ediniriz. Üçüncü ve dördüncü kaynaklarda, bilgi türetilmiş ya da ikincil olarak adlandırılabilir, çünkü araya giren bir araçla ya da konunun kendisine yönelik salt dikkatten farklı yollarla elde edilir. Asıl bilgi kaynakları kapatılırsa, bunların sağlayacağı bilgi başka hiçbir yolla sağlanamaz. Örneğin bir kişi, ister korku ister sevgi olsun, belirli bir tutku ya da sevginin bilincinde değilse, bu tür zihinsel nitelikler hakkında herhangi bir kavrayışa sahip olamaz. Mesela renk algısı olmayan ya da bulunmayan kişiler yaşamları boyunca bu tür kavramlardan yoksun kalırlar; oysa bilgi edinmek için tanıklık ya da çıkarım yapmak için veri eksikliği, kişisel gözlem ya da algılama yoluyla konuyla daha doğrudan bir tanışıklık olmasa bile, biri diğeriyle karşılanabilir. Ona göre en kesin olan bilgi de bilinçle elde edilen bilgidir.²⁹¹

1.2.3.2. Ontolojik Açıdan Adam Ferguson’a Bakış

Bir filozofun bütün problemlere yaklaşımını bilgi ve varlık anlayışının belirlediğini daha önceden ifade etmiştik. Ferguson’un inşa etmeye çalıştığı bilimsel anlayışını anlayabilmek için öncelikle bilgi, ontoloji ve ahlak hakkındaki düşünceleri bağlamında ele almak önemlidir. Ferguson ayrıca siyaset ile ilgili düşünceler ortaya koymuştur. Ancak onun siyaset düşüncesini ahlak düşüncesi ile birlikte düşünmek gerekmektedir. Önceki bölümde bilgi anlayışından bahsetmiştik. Ahlak ve siyaset düşüncesine de sonraki bölümlerde değinilecektir. Burada ontolojik düşüncesinden bahsedilecektir.

Ferguson’un toplum konusunda yaptığı incelemeler onun ahlak felsefesinin bir konusu olarak karşımıza çıkar. Genel manada onun insan hakkındaki düşünceleri seküler bir yaklaşım içerir. Din ve bilimin zıt dünyalarını birleştirmek adına oluşturduğu bağlantı yolları Tanrı’nın iradesinin doğrudan müdahalesi yoluyla değil, etkin ya da

²⁹⁰ Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, 119.

²⁹¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 77-78.

ikincil nedenlerin işleyişinde ortaya çıktığına dair bir düşünceye sahiptir. Dünya bir tasarımın ürünüdür ve insan ilişkilerindeki gözlemlenebilir düzenlilik, doğadaki bu tasarım ve amacın doğrudan neticesidir.²⁹² Dünya ve insan bir tasarımın sonucu ise bu durum Tanrı'nın var olduğunu ima eder.

Ona göre evren tasarlanmış olmasına rağmen onun içerisinde olup biten şeylere doğrudan bir fail izafe edilemez. Olaylar Tanrı'nın özel müdahaleleri sebebiyle değil, kişisel olmayan, değişmez ve kendi kendini düzenleyen doğa yasaları nedeniyle gerçekleşir. Dolayısıyla Tanrı doğanın ikincil sebeplerle işlemesini emretmiştir ve doğa kanunlarına vukufiyet, Tanrı'nın kanunlarını kavramak demektir.²⁹³ Ayrıca Ferguson, kendini üstü kapalı da olsa kendini teist olarak tanımlar. *Principles I'*de ateiste karşı çıkar ve onunla tartışır. Evrendeki kötülüklerin Tanrı'nın varlığını yadsımdan ziyade kanıtladığını savunarak ateiste karşı çıkar.²⁹⁴ Zekâsını kullanan herkes tabiatıta var olan düzene baktığında ortaya çıkan her durum ve olayın Tanrı'nın üstün birliğini ve iyiliğini gösterdiğini ve yüceltmeye hizmet ettiğini anlar. Bunu şöyle ifade eder:

“Eğer insan bu düzende değerli bir aktörse, sahne onun oynaması gereken rol için hazırır: Hem onun durumundan hem de olayların genel görünümünden Epiktetos’la birlikte şu sonuca varabiliriz: Akıl ve minnettar bir zihinle donanmış olanlar için, doğanın düzenindeki her durum ya da olay Tanrı'nın yüce bilgeliğini ve iyiliğini göstermeye ve yüceltmeye hizmet edebilir.”²⁹⁵ Ferguson çok tanrıcılık inancını insan zihninin büyük ve yaygın bir hatası olarak görür. Ancak bu durum insanların ahlaki bilgiye ve tek tanrı inancına ulaşması açısından bir avantajdır.²⁹⁶

Ferguson eserlerinde dini eğilimini tam olarak tanımlama konusunda bilinçli olarak belirsiz davranmış gibi görünmektedir ancak ateist ve agnostik olmadığını açıkça vurgulamıştır. Bu nedenle dini eğiliminin muğlak olması konusunu, Tanrı'nın varlığı, tasarım fikri ve özellikle doğadaki amaç, özgür irade doktrini ve kötülüğün varlığının reddi gibi onun felsefesinde işlevsel ve vazgeçilmez olan temel teolojik ilkeleri

²⁹² Hill, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 43; Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 34.

²⁹³ Hill, *The Passionate Society The Social*, 43.

²⁹⁴ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 172-187.

²⁹⁵ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 187.

²⁹⁶ Hill, *The Passionate Society The Social*, 48.

tanımlamakla sınırlamak daha verimli bir seçenek gibi görünmektedir.²⁹⁷ Ancak Stoa düşünürlerinin düşüncelerine çok yer vermesi, Tanrı ve doğa kavramlarını birbirinin yerine kullanması, tanrı ile olan ilişkimize dair anlayışı Stoacılığın panteist unsurlarını yansıtmaktadır. Ferguson da Stoacılar gibi Tanrı'yı doğa ile özdeşleştirir.²⁹⁸ Ferguson Hristiyan Calvinist bir eğitim almasına rağmen bu düşünceye çok rağbet etmemiştir. Hatta kurtuluşun Tanrı'nın lütfuna bağlı olduğuna dair Calvinist teoriyi reddetmiştir.²⁹⁹

Ferguson için düzenin potansiyel kaynağı olarak içsel öz-düzenleme ve büyüme söz konusu değildir. Düzen, yaratılış anında doğanın içkin yasalarıyla dışarıdan dayatılmıştır. Ferguson'un toplumsal düzenin kendiliğinden ortaya çıktığı yönündeki ısrarı, evrende tasarım ya da amaç eksikliği anlamına gelmez; sadece insan tasarımının (yani büyük ölçekli planlamanın) bunda bir rolü olmadığı anlamına gelir.³⁰⁰ Ancak insan işlerini itici güç (entelechy) aracılığıyla düzenleyen bir 'ilahi mimar' teması onun tarafından sürekli tekrarlanır.³⁰¹ İçkin teleoloji yerine aşkın bir teleolojiyle olayları açıklaması sebebiyle Aristoteles ve Hume'un varlık anlayışından ayrılmıştır. Düşünceleri, doğanın işleyişine dışarıdan dayatılan bir amacı içermeye eğiliminde olması ve genellikle yaratılış fikirlerini içermesi, Batı'nın dini teleolojisini andırır. Ayrıca onun teleolojisi, statik olmayan dinamik bir evren tasarımını varsayması ve çoğulcu değil monistik (birbirine bağlı bir dünya sistemi olarak tasarlanmış) olmasıyla da Aristotelesçi teleolojiden ayrılır.³⁰² Ferguson evrendeki tasarımın güzelliğinden ve tasarımcısının yüceliğine uygun olduğundan ve her bir ögesinin hizmet etmek için faydalı olduğundan sürekli bahseder. Aslında bu onun doğaya olan hayranlığının da bir göstergesidir.

Ferguson'un ilk dönemlerinden itibaren ortaya koyduğu bilimsel anlayışında tasarım ilkesi hâkim düşüncedir. Dünya tasarımın ürünüdür ve onun düzeni ve ilerlemesi Tanrı tarafından ilham edilmiştir. Sisteminin temelini oluşturan providentialist (Tanrı'nın dünya işlerinde kendini gösteren iyilik ve bilgeliği) ontoloji aslen Stoacılıktan gelmektedir. Dünya uyumlu, kendi kendini düzelten bir kısım olarak

²⁹⁷ Hill, *The Passionate Society The Social*, 46.

²⁹⁸ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, viii.

²⁹⁹ Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, 176

³⁰⁰ Hill, *The Passionate Society The Social*, 52.

³⁰¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 53.

³⁰² Hill, *The Passionate Society The Social*, 52.

yaratılmıştır. Tanrı'nın daha iyi bir evren yaratabileceğine dair herhangi bir sebebe sahip değilizdir.³⁰³ Ferguson ayrıca yaratılış, tasarım, özgür irade ve tüm erdemlerin iyilikseverlikte çözülmesini kabul ettiği için Hristiyanlığın etkisine büyük ölçüde güvenmektedir.³⁰⁴

---

³⁰³ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 338.

³⁰⁴ Hill, *The Passionate Society The Social*, 56.

İKİNCİ BÖLÜM

ADAM FERGUSON'UN AHLAK ANLAYIŞI

2.1. AHLAKIN DOĞASI VE KÖKENİ

Ahlak Felsefesi, olması gerekenin bilgisi veya gönüllü faillerin seçimini belirlemesi gereken kuralların uygulanmasıdır. Herhangi bir özel doğaya uygun ahlak kurallarını tespit etmeden önce, o doğaya ilişkin gerçeğin bilinmesi gerekir. İnsanlık için ahlak kurallarını tespit etmeden önce, insanın doğasının tarihi, eğilimleri, özel zevkleri ve acıları, durumu ve gelecekteki beklentileri bilinmelidir. Pnömatik (hava ve gazlar mekaniği bilimi) veya zihnin fiziksel tarihi, ahlak felsefesinin temelidir. Pnömatik, fiziksel olarak zihni veya ruhu tedavi eder. Bu bilim iki kısımdan oluşur. İlki insanın zevki, ikincisi Tanrı. İnsanı ele alan kısım, insan doğasının tarihini ve insan yaşamının başlıca fenomenlerinin bir açıklamasını veya teorisini içerebilir. Tanrı'ya yönelik olan şeyler, O'nun varlığının, sıfatlarının ve yönetiminin delillerini içerir. İnsan tarihi, ya türe ilişkin genel bir görüşte ortaya çıkan gerçekleri ya da bireyin kendi zihninden geçenleri anımsarken başına gelenleri içerir. İlki, türün tarihi olarak adlandırılabilir; ikincisi, bireyinki. İnsan doğası teorisinde, insanların karakterlerine, doğasına ve insan ruhunun gelecekteki beklentilerine ilişkin sorular çözülmüştür.³⁰⁵

Ayrıca Ferguson, ahlakı akıl, düşünce ve zihin ile birlikte zikreder ve ahlakı düşünce tarihinin bir makalesi³⁰⁶ olarak nitelendirir. Ayrıca ahlak insan doğasıyla, onun kendine özgü mükemmelliği ve kusuru ile alakalı olup insandaki iyi ve kötü ayırımına vurgu yapar.³⁰⁷ Ferguson felsefi düşüncesinin temeline doğa yasalarını koyar. Ona göre insanların fiilen yaptıkları ya da sergiledikleri şeylerle ilgili olarak, insan doğası tarihin ve fizik biliminin konusudur. İnsanların duyarlı olduğu iyi ve kötünün farklı ölçüleri açısından ele alındığında aynı doğa ahlak disiplininin konusudur.³⁰⁸ Aynı zamanda insanı ahlakın konusu olarak ele almadan önce onun tarihsel bir varlık olduğunun bilinmesi gerekir. Bu yüzden insanın tarihi olgularını toplar ve onun doğasını, ideal

³⁰⁵ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 11-13.

³⁰⁶ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 157.

³⁰⁷ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 157.

³⁰⁸ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 1.

mükemmellik ya da kusur kavramlarından ayrı olarak, gerçekte olduğu ya da olmaya çalıştığı şekliyle algılarız. İnsanı ahlak bir konusu olarak ele alırken, onun ne olması gerektiğini, insanın veya bir topluluğun ortaya koyduğu başarı ya da başarısızlık ölçüsüyle sınırlı kalmadan anlamaya çalışır.³⁰⁹ Kısacası Ferguson, insan doğasının ya fiziğin ya da ahlak biliminin konusu olduğunu ifade eder.

Ferguson'a göre farklı sınıflardaki bilimler, doğa yasalarının ve bunların uygulamalarının bilgisi olma genel koşulunda hemfikirdir: Ancak doğa yasaları farklı şekilde anlaşılabilir ve farklı şekilde uygulanabilir. Fiziksel bir doğa yasası, şeylerin düzeninde tekdüze ya da ortak olanın genel bir durumudur, algılama ve sağduyu güçlerine hitap eder. Ahlaki bir doğa yasası da aynı derecede geneldir, ancak bir gerçeğin değil, iyi olanın ifadesidir, tahmin ve seçim güçlerine hitap eder. Ahlak yasasının özneliyle ilgili olarak, gerçek durumları ne olursa olsun, yasa olanı belirtmez, yapılması ya da kaçınılması gerekeni emreder. Fiziksel yasa, teorinin oluşturulmasına ya da olguların açıklanmasına uygulanır ve gücün temelidir. Ahlak yasası, gönüllü faillerin seçimini belirlemek ve güçlerinin hangi amaçla kullanılacağını ya da kullanılması gerektiğini önermek için uygulanır.³¹⁰

Ona göre yine fizik bilimlerinde amaç eşyanın hakikatini araştırmak ve kavramak olduğundan doğa yasaları arasında hiçbir hipotez ve varsayım kabul edilemez bir durumdur. Ahlak biliminin amacı ise en iyinin seçimini yapabilmektir. Bu yüzden herhangi bir gerçek durumdan daha iyi olanı elde etme çabalarımızı engellemek için hiçbir salt gerçek ileri sürülemez. Bu nedenle, olgular ya da gerçekler arasında, ahlaki değerlendirme olgudan bağımsız olarak iyi olana yöneldiğinden, insanın gerçekte ne olduğundan bağımsız olarak, insanla ilgili ilk ya da temel ahlak yasası, insan doğasının yetkin olduğu en büyük iyinin bir ifadesi olmalıdır. Kısacası ahlak bilimi açısından iyi olarak belirlenen ahlaki davranış ve olay açısından daha iyisi olduğu ortaya çıkarsa bu ortaya konan bilim açısından kusur ve boş bir çabadır.³¹¹

Adam Ferguson fizik bilimini yalnızca maddi konuların bilgisi, ahlak bilimini de zihin ve entelektüel problemlerin konusu olarak görenleri eleştirir. Ona göre zihin

³⁰⁹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 1, 2.

³¹⁰ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 159-160.

³¹¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 160.

teorisini, ahlak biliminin yerine koymak bir hata ve istismar olur. Bunu da ahlak ve fizik biliminin farklılığını, yönlendirildikleri nesnelerden değil, ilgi duydukları konulardan alan birçok kişi yapmaktadır ve bunlar zihin üzerine teorik tartışmayı ahlak felsefesinin konusu sayarlar. Böyle düşünenler açısından ahlaki onaylama ve onaylamama sadece açıklanması gereken olgulardır ve bu tür beyanlar ahlak bilimini bitirir. Ferguson açısından ahlaki onaylama ya özel çıkar ve kamu yararı ya da bir insanın diğerine olan sempatisinden dolayı verilir. Ahlaki duygular, fayda ve sempati³¹² dışında herhangi bir şeyle açıklanacak olsa teoriden öteye geçemezdi.³¹³ Buradaki eleştirilerini Hume'a yaptığı anlaşılmaktadır. Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma* isimli eserinde zihin teorilerini ahlak bilimi içerisinde ele almıştır. Hume orada insan zihnini çocukluğundan itibaren sarıp sarmalayan ve benliğine yerleşip ondaki karakterin oluşmasını sağlayan şeylerin görgü ve terbiye olduğunu ifade eder.³¹⁴ İnsanın bütün alışkanlık ve ahlaki tavırlarının depolandığı yer olarak zihni işaret eder ve ahlak bilimi açısından zihne önem atfetmiş olur. Bu durumu ahlak biliminin yöneldiği nesnelere göre değil de ahlak biliminin konusu bağlamında yapılan bir tartışma olarak görür ve eleştirir.

Ferguson, ahlaki mükemmelliğimizi kesin bir hedeften ziyade sürekli bir olay, şaşırtılmış bir proje, sonsuz bir eğri ve kafa karıştırıcı bir labirent olarak tasavvur eder.

2.2. ADAM FERGUSON'UN AHLAK DÜŞÜNCESİNİN TEMEL KAVRAMLARI

Bir filozofun bir konu hakkındaki düşüncelerini anlayabilmek için onun konuyla bağlantılı olarak kullandığı kavramları bilmek ve onları doğru bir şekilde anlamak önem arz etmektedir. Bu yüzden Adam Ferguson'un ahlak düşüncesini incelerken onun

³¹² Hilmi Ziya Ülken "Sempati"yi şöyle tanımlar: "İşte biz hakiki bilinç edimlerinin var olduğu, eşyayı tam ve upuygun bir surette algılamamıza imkân veren bu birliğe sympathie, diyoruz. Sympathie, ne süjenin obje içinde erimesi, ne süjenin obje içinde kaybolması olmayıp; süjeyi ve objeyi bütün tamamlığı ile koruyan, onların aydınlık ve sağlığını bozmayan bir birlik halidir. Sympathie, Almanların Einfühlung'u gibi, insanla konunun kaynaşma ve uzlaşması, insanın çevre içinde kaybolması olmayıp, belki çevrenin çevre ve insanın insan olmak şartıyla aralarında "kasıtlı fiiller" yardımıyla bir bitişiklik ve birliğin ortaya çıkması demektir. Max Scheler'in sympathie'si, Bergson'un sezgisi, Pascal'ın gönül mantığı (logique du coeur) ve esprit de finesse'i âlemle insan arasında doğup, upuygun bilginin ve ilmî keşfin kaynağı olan bu canlı, duygusal ve iradî ruh halidir.", Hilmi Ziya, Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, (Yay. Haz. Gülseren Ülken), Ülken Yayınları, İstanbul 1998, 76-77.

³¹³ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 161.

³¹⁴ David, Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, (Çev.: Selmin Evrim), MEB Yayınları, İstanbul 1986, 129.

kullandığı kavramları da bilmek elzemdir. Burada Ferguson'un eserlerinde yer verdiği ahlak ile ilgili olan kavramları onun kendi tanımlaması çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

2.2.1. İnsanın Doğası

Ortaçağ zihniyetinde hâkim olan paradigma Tanrı'nın merkezde olduğu bir anlayıştı. Aydınlanma yüzyılı ile birlikte bu paradigma zayıflamış ve yerini insanın merkeze alındığı hümanizme devretmiştir. Bununla birlikte insanın varlığı, doğası inceleme konusu haline gelmiştir. İskoç Aydınlanması da insanı konu edinen, onun gelişim ve ilerlemesi için yöntem ve fikir üreten bir dönem olmuştur. Avrupa kültürüne bu açıdan önemli katkıları olmuştur. Hatta İskoç düşünürlerinin tamamı bu konuda kafa yormuşlardır. Mesela David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* isimli bir eser yayınlamıştır. Bu eserde bütün bilimlerin merkezine insanı yerleştirmek ve bu bilimleri de sağlam bir temel deney ve gözlem üzerinden inşa etmek gerektiğini savunmuştur.³¹⁵

Aynı şekilde Hutcheson, ahlak felsefesini dünyevi bir sahada bir bilim olarak kurmak için deney ve gözlemi olgusal bir temelde kurmaya çalışmıştır. Burada bilimsel anlamda temel çıkış noktası *doğa* olmakla birlikte ahlakın doğrudan insanı alakadar eden pratik nosyonuna dayanan spesifik çıkış noktası *insan doğası*'dır.³¹⁶

Ferguson'a göre insanın tarihi, ya türe genel olarak bakıldığında ortaya çıkan ya da bireyin kendi zihninden geçenleri hatırladığında aklına gelen olguları içerir. Birincisi türün tarihi olarak adlandırılabilir; ikincisi ise bireyin tarihi. İnsan doğası teorisinde, insanların karakterlerine, insan ruhunun doğasına ve gelecekteki beklentilerine ilişkin sorular çözülür.³¹⁷ Aynı zamanda ona göre insan doğası dört fiilden oluşur: Propensity (istek, temayül), Sentiment (duygu, düşünce), Desire (Arzu), Volition (irade).³¹⁸ İnsanlar, kişisel nitelikleri ve koşulları bakımından farklılıklar gösterirler. Kişisel niteliklerin çeşitliliği, iyilik ya da kötülük eğilimlerinin aksine, eşit olmayan güç ve kapasite, eşit olmayan bilgi, kararlılık ve cesareten kaynaklanır. Ayrıca bu farklılıklar

³¹⁵ Bkz. David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, (Çev.: Ergün Baylan), Bilgesu Yayınları, Ankara 2009.

³¹⁶ Kemal, Bakır, *Francis Hutcheson ve Ahlak Duyusu Teorisi-Yüreğin Yasası*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2016, 13.

³¹⁷ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 12-13.

³¹⁸ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 66.

ya bağımlılık ve güç ilişkilerini ya da karşılaştırmalı itibar derecelerini meydana getirir. Ekonomik gücü olanlar, bilgililer, cesurlar güçlüdür; zayıflar, cahiller ve korkaklar bağımlıdır. Hayırseverler meşgul, kötü niyetliler saldırgandır. Bilen, cömert ve cesur olana saygı duyulur; cahiller, cimriler ve korkaklar aşağılanır ve insan doğasının tüm nitelikleri, mükemmellik ve kusurun ön şartlarına atıfta bulunulduğundan, bir insan daha fazla, diğeri daha az değerli olarak kabul edilir.³¹⁹ Dolayısıyla kültürlü toplumlar bilgi ve yaratıcılığa hayran kalırlar. Aydınlanma yüzyılı bu tür insanların değer kazandığı bir süreç olmuştur.

Ferguson insan doğasına yönelik düşüncelerini ifade ederken genelde diğer hayvanlarla kıyaslamalar da yapmıştır. İnsan davranışlarını akıl ve irade ile açıklarken diğer hayvanların ise içgüdüleriyle hareket ettiğinden bahseder. İnsan dünyaya geldiği günden itibaren geçen süreç içerisinde bilgiye ve yeteneğe kavuşurken hayvanlar doğduklarından itibaren gerekli olan becerileri sergilemektedir. Bu John Locke'un Ferguson üzerindeki etkisine işaret etmekte olup, aydınlanmanın ruhuna da uygun bir düşüncedir. Aynı şekilde Jean Jacques Rousseau da insan hayvan karşılaştırmasını yapmıştır. O bunu İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı isimli eserinde şöyle ifade eder:

Hatta bazı filozoflar şu insanla bu insan arasında, şu insanla bu hayvan arasındakinden daha fazla fark bulunduğunu bile ileri sürmüşlerdir. Şu hâlde hayvanlar arasında insanın özgül üstünlüğünü yapan, insanın anlığı (entendement) olmaktan çok onun özgür bir unsur olma niteliğidir. Doğa bütün hayvanlara emreder ve hepsi buna uyar. İnsan da aynı etkiyi duyar; fakat o, buna boyun eğmekte ya da direnmekte kendini özgür bilir. Onun ruhunun tinselliği, bu özgürlüğünün bilincine ulaşmasında kendini gösterir çünkü fizik, duyuların mekanizmasını, düşüncelerin meydana gelişini bir dereceye kadar açıklar; fakat istemek daha doğrusu seçmek kudretinde ve bu kudretin duyusunda, sırf tinsel manevi eylemler bulunur; mekanik kanunları bu eylemlerin hiçbirinde hiçbir şey açıklamaz.³²⁰

İskoç teorisyenler, özellikle Adam Smith, Adam Ferguson ve John Millar, insanlık tarihini incelemiş baskın ekonomik faaliyet türüne göre üç ya da dört döneme ayırmışlardır: Leşçilik, avcılık, çiftçilik ve ticaret. Bütün ekonomik sistemler bu tür

³¹⁹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 36-37.

³²⁰ Jean Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 14. Baskı, (Çev.: Rasih Nuri İleri), Say Yayınları, İstanbul 2016, 103.

belirli adımlar ya da aşamalardan geçerek gelişmiştir. Tarihsel, kültürel ve coğrafi kökenleri ne kadar farklı olursa olsun, tüm insan toplumları bu aşamaların hepsinden geçmek zorunda olmuştur. Bu tür bir düzenli gelişimin ön şartı, evrensel bir insan doğası varsayımına dayanmasıydı. İnsan davranışı, mekân ve zaman farklılıklarına rağmen benzer ilke ve kalıpları takip etmiştir. Evrensel insan doğası ve tarihsel farklılıklar İskoç çalışmalarında önemli konulardır. Tarihin insan doğası üzerindeki etkilerinin yorumlanmasında, büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır.³²¹

Ferguson, insan doğasının gelişimi açısından oyunun önemine vurgu yapar. Ona göre hem oyun hem de rekabet insan refahının gerçek matrisidir. İnsan psikolojisine ilişkin açıklamaları, vahşiler ve oğlan çocuklarının aşına olduğu ‘eyleme geçme eğilimi’ ve zorluklara karşı duyulan sevgi üzerine odaklanmıştır. Ahlak Felsefesi Enstitüleri isimli eserinde ifade ettiğine göre, insanın aklı ve kalbi, toplumsal görevlerin en iyi şekilde yerine getirilmesinde ve kamu işlerinin yürütülmesinde geliştirilir. Oyun çatışmayla ilgiliydi ve Ferguson’a göre çatışma, sağlıklı insan çabası bağlamında başlatıldığında iyi bir şey olabilirdi. O halde çatışma ne sosyal etkileşime eşlik eden zorunlu bir kötülük ne de daha yüksek, ahenkli bir varoluş düzeyine götüren dâhiyane bir diyalektik aygıttı ve insan doğasının tam anlamıyla gerçekleşmesiydi.³²²

2.2.2. İnsanın Alışkanlıkları

John Locke, İnsanın Anlığı Üzerine bir Deneme isimli eserinde bilgi ve kanıdan bahsederken edimsel ya da alışkısal bilgidan bahseder. Ona göre *edimsel bilgi*, idelerin uyuşması veya uyuşmaması ya da aralarındaki bağıntılar üzerine zihnin anlık görüşüdür. Alışkısal bilgi ise, ilk olarak zihinde ortaya çıktığında, zihnin edimsel olarak algılayabileceği ideler arasındaki bağıntıyı belleğe kaydettiği doğrularla alakalıdır. Bu da ideler hakkında sezgisel bir bilgiye sahip olduğumuzu gösterir. İkincisi ise zihnin bir kez inanmış olduğu ve bu inancın anısını kanıtsız olarak sakladığı doğrularla ilgilidir.

³²¹ Oili Pulkkinen, “Political Bodies as Living Mechanisms in Scottish Political Theory during the Late Eighteenth Century”, *Contributions to the History of Concepts*, 5(1), 2009, 66.

³²² Fania Oz-Salzberger, “Did Adam Ferguson Inspire Friedrich Schiller’s Philosophy of Play? An Exercise in Tracking in Itinerary of an Idea”, (Edit: Stefanie Stockhorst), *Cultural Transfer through Translation The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation*, (pp. 315-337), Leiden, The Netherlands: Brill, 2010, 323-324. doi: https://doi.org/10.1163/9789042029514_017. (Tarih: 14.03.2023).

Locke; bu bilgi türünün kanaat veya bilgi arasında bir şey olduğunu düşünse de bunun gerçek bir bilgi olduğunu ifade eder.³²³ Bu bilgi için belli bir geçmişe ve tecrübeye ihtiyaç bulunmaktadır. Bu alışkısısal bilgiler zamanla insanın karakterinin de oluşmasını sağlayan verilerdir.

David Hume ise *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* adlı eserinde alışkanlık konusunu insanın davranışlarına eğilim ve yatkınlık kazandırması açısından ele alır. Ona göre insan tutkularını artırmak ya da azaltmak ve hazzı acıya acıyı da hazzla dönüştürme konusunda alışkanlık ve yinelemeden daha iyi bir sonuç çıkaramaz. Alışkanlığın bir eylemin uygulanmasına ya da bir nesnenin algılanmasına sağladığı kolaylık ve daha sonra bunlara doğru eğilimi ya da yatkınlığı olmak gibi zihin üzerinde iki ilkesel sonucu vardır. Çünkü insan ilk karşılaştığı durum karşısında heyecan ve acı hissi yaşayabilir. Ancak alışkanlığı, yatkınlığı olduğu durumlar onda hazzla ve hoş duygulara sebep olur. Ayrıca neden-sonuç ile alakalı olan yargılarımız alışkanlık ve deneyimden ortaya çıkar.³²⁴ Bir nesnenin bir diğeri ile birleştiğini görmeye alıştığımız vakit imgelemimiz düşünmeyi önceleyen ve onun tarafından engel olunamayan tabii bir geçiş yoluyla sebepten sonuca geçer.³²⁵ Bu yüzden insan alışkanlıkları sayesinde hayattan zevk alır ve bir düzen içerisinde hayatını sürdürme fırsatı bulmuş olur.

Adam Ferguson da Hume gibi düşünür. Ona göre de Alışkanlık bir eğilim kaynağıdır, ancak insan doğasının orijinal eğilimleri arasında sayılmaz; çünkü ilk başta harekete geçmeye meyilli olduğumuz şey değil, daha önce harekete geçmiş olmamızdan kaynaklanan bir eğilimdir. Bir kişinin defalarca içinde bulunduğu durumla edinilmiş ilişkisidir; bir tüccarın mesleğiyle, bir devlet adamının işlerin gidişatıyla ya da bir savaşçının savaş faaliyetleriyle olan ilişkisi gibi: Bunların hepsinde usta, acemiden bir eğilim ya da seçim farkıyla, üstün beceri, güç ve performans kolaylığıyla ayrılır.³²⁶

Ferguson'a göre canlı doğanın organlarına zarar vermeden gerçekleştirebildiği her şey ısrar edildiği takdirde bir alışkanlık yaratacağı düşüncesi, insan ve hayvanlar için ortak bir doğa yasası olarak kabul edilir ve bu bilinen bir gerçektir. İnsanoğlunun deneyimlediği şekliyle bu alışkanlıkta, bazen ilk girişimlere eşlik eden acının kademeli

³²³ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, 359-360.

³²⁴ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, 282-283.

³²⁵ Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, 108.

³²⁶ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 209.

olarak azalması; zorlukların üstesinden gelmede kademeli olarak kazanılan bir çabukluk; etki yaratmada güç ve kuvvet artışı ve düşünmeden ya da tasarlamadan bile, hareket eden kişinin bazen alışkın olduğu şeyi yapma arzusu ya da eğilimi vardır. Arzu edilen ve fayda getiren konularında alışkanlık, mutluluk ve övgü konusudur. Boş ya da gereksiz konular ise bir talihsizlik ya da kusur olarak kabul edilir.³²⁷

Alışkanlığın etkileriyle ilgili gerçeklerden alınacak başlıca dersler şunlardır: Birincisi, kendimizle ilgili olarak, kanıtlarla desteklenmedikleri sürece, uzun süredir benimsediğimiz fikirlere olan güvenimizi azaltmak; ikincisi, düşünme alışkanlıklarında bizden farklı olan kişilerin anlayışları ya da samimiyetleri hakkında olumsuz düşünmemizi önlemek; bu tür alışkanlıkların insanları yanlış düşüncelerde inatçı hale getirmesine rağmen, onları bir zamanlar algılamış olmaktan dolayı çok mutlu olabilecekleri, gerçeğe karşı da kararlı hale getirdiğini hatırlamak ve bu alışkanlığın, aksi takdirde bir düşüncenin ya da kavramın başka bir şey için çok kolay kabul edilmesinden kaynaklanabilecek zihin dalgalanmasını önlediğini hatırlamak.³²⁸

Ferguson, insanın elde ettiği alışkanlıkların sivil toplumda idare şekillerine yönelik düşünceleri meydana getirdiğini iddia eder. Düşünme alışkanlıkları şeklinde ifade ettiği bu tür alışkanlıklarda birey, siyasal toplumun bir üyesi olarak yönetime olan bağlılığını egemene olan itaatini, toplumdaki tabi olma davranışını bu alışkanlıklardan elde etmektedir.³²⁹

İnsanın alışkanlıkları bağlamında Ferguson kendinden önceki düşüncelerden farklı bir bakış açısı sunmamıştır. Hume'un tekrarı durumundadır. İnsan alışkanlıklarını, haz ve acı ile değerlendirmiştir. İnsanlara rutinlerin mutluluk getirdiğini söylemiştir. Hayatın içerisinde ortaya çıkan ilk durumlar yani alışkın olmadığı şeyler, insanda acı hisleri ortaya çıkarmış ve bu durum da insanlarda hep şaşkınlık yaratmıştır. Onun siyaset felsefesi açısından da insan alışkanlıkları, mutluluk getirmesi bağlamında önemli bir yere sahiptir. Adam Ferguson'un felsefesi, insan davranışları ve toplumsal alışkanlıklara odaklanır. Ferguson'a göre, insanlar doğuştan sosyal varlıklardır ve toplumsal alışkanlıkların gelişimi ve sürdürülmesi, insanları bir arada tutan faktörler

³²⁷ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 210.

³²⁸ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 217.

³²⁹ Birdal, 59.

arasındadır. İnsan alışkanlıkları, bir toplumun kültürüyle ve tarihiyle birlikte dönüşür. Toplumların devamlılığı açısından insan alışkanlıkları önemlidir. Aynı zamanda toplumsal düzen açısından da önemlidir. Alışkanlıklar sayesinde insanların ve toplumların birbirleriyle olan iletişimleri de kolaylaşır. Olaylar karşısındaki tepkiler önceden tahmin edileceği için sergilenecek tavır da önceden belirlenebilir.

2.2.3. İrade ve Seçim Hürriyeti

İnsanın kendi doğasını ve ortaya koyacağı ahlaki tavırları sergileyebilmesi açısından irade ve seçim hürriyeti önem arz etmektedir. Aydınlanma felsefesi bağlamında güçlü bir birey oluşturmanın şartı güçlü bir iradeye ve seçim hürriyetine sahip insanlar yetiştirmektir. Bir aydınlanma filozofu olan Ferguson eserlerinde bu konuyu ele almıştır. Ona göre irade, özgür belirlemelerdeki arzu eylemidir. Belirleme isteğe bağlı olduğu her yerde özgürdür. Güdüler aracılığı ile yaptığımız seçimler özgürlüğümüzü ortadan kaldırmaz. Çünkü bizim onayladığımız şekilde güdülerden hareket etmek herhangi bir eylemde istekli, gönüllü ve özgür olmak aynı anlama gelen kavramlardır.³³⁰

Ona göre insanlar da diğer hayvanlar gibi, orijinal seçim ve eğilimden dolayı aktiftirler. Özgürlükten ve icraattan zevk alırlar; kısıtlama altında ya da onları heyecanlandırmayan uygun nesnelerin yokluğunda zayıf düşerler. İnsan doğasını etkin kılan sebeplerden biri de iradedir.³³¹

Ferguson, insan iradesinin tarihine yönelik bir tespitte de bulunur. O, iradenin tarihi bakımından insanın üç eğiliminden ya da ortaya koyduğu iradede bahseder. Bunlardan ilki, insanların kendilerini koruma iradesini ortaya koymasıdır. Bu nedenle tehlike alarm verir ve güvenlik memnun eder; zarar veren şey iter; yararlı olan şey çeker. Bu son başlık altında insanlar geçim araçlarını, sağlığı, gücü, güzelliği, organları, huyu, kararlılığı vb. arzularlar. Bu kendini koruma yasası olarak tanımlanır. Fakat insanların düşünceleri öylesine çeşitlidir ve tutkuları öylesine kaprislidir ki, melankolik ve hüznü olanlar kendileriyle çelişir. Bu tür insanlar yıkıcı olanı arzuluyor gibi görünürler. İnsanların ikinci iradesi ise topluma eğilimli olmasıdır. Hemcinslerinin

³³⁰ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 75.

³³¹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 65-66.

yanında yer alırlar ve genel felaketleri üzüntü konusu, genel refahı ise sevinç konusu olarak görürler. Buna toplum yasası denebilir; bireyi bir topluluğun üyesi olarak nitelendiren, onu genel iyiliğe katkıda bulunmaya yönelten ve onu bu iyiliğe katılmaya teşvik eden şeydir. Ancak bu yasanın gerçek olup olmadığı tartışmalıdır. Çünkü insanların bütün eylemleri toplum için faydalı değildir ve faydalı olan eylemler de farklı nedenlerle açıklanabilir. İnsanın ortaya koyduğu üçüncü irade ise, İnsanlar kendilerini geliştirmeye eğilimlidir. Kusurları mükemmelliklerden ayırırlar: hayranlık duyarlar ve eleştirirler. Bu, tahmin ya da ilerleme yasası olarak nitelendirilebilir. İnsanın doğasındaki nihai bir gerçektir ve daha önce ya da daha iyi bilinen bir şeyle açıklanamaz. İster mutlak ister karşılaştırmalı olsun, mükemmellik insan arzusunun en yüce nesnesidir. Zenginlik, güç ve hatta zevk, yalnızca seçkinliğin ya da rütbenin işaretleri olarak görüldüklerinde aşırı bir şevkle arzulanır.³³²

Ferguson, özgür iradenin varlığının çoğu zaman kötülükle sonuçlandığını kabul etmekle birlikte, öğrenme sürecinin iyiliğin kötülüğe karşı zaferini ortaya çıkarmakta asla başarısız olmayacağı anlamında evrenin kendiliğinden düzenine iyimser bir inanç beslemektedir. Özgür iradede kaynaklanan kötülük deneyimi, ahlaki eğitimimizde güçlü bir ders sunar, çünkü gelecekte daha iyi bir seçimi telkin etme eğilimindedir. Seçim, başarısızlık riskini de beraberinde getirir ve onu gerçekten eğitici kılan da budur. Belirli kısıtlamalar (çevremizin kısıtlamaları ve ilkel doğamızın karşı konulmaz zorunlulukları) dâhilinde irademizi kullanırız ve bu kısıtlamalar yine de hata için geniş bir alan sağlar.³³³

Ferguson'a göre insan, aklına gelen nesneler arasından seçim yapma gücünün bilincindedir. İnsan herhangi bir özel durumda seçimini hangi hususlara dayanarak yaptığının farkındadır. Onaylamadığı eğilimleri ve karşı koyabildiği dürtüleri olabilir. Kişiliği belirli bir yerde sınırlandırılabilir; belirli bir yöne doğru zorla yönlendirilebilir. Hatta kaçınmak istediği bir şeyi seçmeye zorlayan korku ya da umut tutkuları hissedebilir; ancak herhangi bir özel durumda istekli ya da isteksiz olmasının kendisinden başka hiçbir nedenden kaynaklanamayacağının bilincindedir. Almak istediği rol kendisine aittir. Her yaptığı seçimden yalnızca kendisi sorumludur. Seçim

³³² Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 85-90.

³³³ Hill, "Adam Ferguson and the Paradox of Progress and Decline", 693-694.

gücünün, zihnin bilinçli hale gelişiyle ortaya çıktığı bir gerçektir: Bu nedenle, herhangi bir gerçeğin duyarlı olduğu en yüksek kanıtla desteklenir. Bunu argümanlarla destekleme girişimleri geçersizdir ve argümanlarla yıkma girişimleri saçmadır.³³⁴

Ferguson, her neticenin bir sebebi olması gerektiği aksiyomuna kaygı ile yaklaşır. Aksiyomun kendisi, iradenin özgür olduğu gerçeğinden ve gerçeklerin tutarlı olduğundan daha iyi bilinemez. Özgürlük bilinci aldatıcı olarak nitelendirilebiliyorsa sebep-sonuç ilişkisi de aldatıcı olarak nitelendirilebilir. Sebep-sonuç birbirine bağlı olabilir ancak kendi dışında bir sebep olmadan varoluş olabilir. Bu aynen isteyen zihin dışında herhangi bir neden olmaksızın iradenin olabileceği gibi bir şeydir. Zihnin istekli veya isteksiz eylemleri varsa ve biz bunu iradenin seçimi olarak değil de zorunluluk eylemi olarak görürsek bu durum saçmadır. Daha öz bir ifadeyle irade zihnin yönüdür ve her zaman güdülerin birinden aldığı yöndür.³³⁵

2.2.4. Erdem

Adam Ferguson insan erdemine büyük bir ilgi göstermiştir. Onun erdem anlayışı Aristotelesçi anlamda ahlaki bir erdemdir. Ferguson için insani erdem, polis'e değil topluma dönük, yüksek ruhlu kamusal ya da sivil bir erdemdir. İnsan aklından değil, kalpten, tutkudan kaynaklanır. Ferguson'un erdem anlayışı Makyavel ile benzerdir. Machiavelli için olduğu gibi Ferguson için de erdemli insan sessiz tefekkür insanı değil, yüksek fikirli yurttaşlık kaygısı güden bir insandır. İnsan erdemi felsefeyle değil, siyasetle bulur. Machiavelli gibi Ferguson da antik çağın felsefesine olmasa da siyasetine geri dönüş çağrısında bulunmuştur.³³⁶

Ferguson'a göre insan ruhundaki erdemin en önemli temeli dürüstlüktür ve insan doğasına uygun en büyük iyilik, insan sevgisidir. Bu yasa zihne ve dış eylemlere uygulanabilir. Zihne uygulandığında, mutluluğa erişmek için bir yöndür. Dış eylemlere uygulandığında ise, adil ve doğru davranışa yönlendirir. Dış eylem yasası ahlak için o kadar önemlidir ki, insanlar çoğu zaman tüm ahlakı bu yasayla sınırlarlar.³³⁷

³³⁴ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 152.

³³⁵ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 153.

³³⁶ Hill, "Adam Ferguson and the Paradox of Progress and Decline", 544-545.

³³⁷ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 149.

Ona göre erdem gerçekte zihnin bir niteliğidir. Erdemin bileşenleri, eğilim, beceri, uygulama ve güçtür. Bu bileşenlerin sayısına karşılık gelen erdem, Kardinal Erdemler³³⁸ olarak adlandırılan dört ana esasa ayrılmıştır. Bunlar, *adalet veya doğruluk, sağduyu, ölçülülük* ve *cesarettir*. Bu ayırım doğal bir şekilde insanın doğasına uygun olan saadet ya da mükemmellikten söz ettiğimizde her şekilde kendini göstermiştir. *Adalet ya da doğruluk*, insanlığın haklarına ve mutluluğuna gösterilen saygıdır. Sadece masumiyetin ima ettiği adaletin bu etkileri, zorunlu yasanın yaptırımını altında gereklidir. Hayırseverliği gerektirenler, yalnızca görevin yaptırımları altında zorunludur. *Sağduyu*, insanların amaçların değerini ve bunları elde etmek için kullanılan araçların uygunluğunu ayırt etmelerini sağlayan bir sezgidir. Bu nitelik olmadan, insanlar herhangi bir istikrar, tutarlılık veya iyi etki ölçüsüyle hareket etmeye uygun hareket edemez. *Ölçülülük*, arayışlarımızı yanlış yönlendiren aşağılık zevklerden ya da eğlencelerden uzak durmaktır. Zamanının uygunsuz bir bölümünü işgal eden, duygularını bastıran ya da yeteneklerine zarar veren adi zevklerin ya da eğlencelerin kesintisine maruz kalan hiç kimse kendini etkili bir şekilde herhangi bir değerli amaca adayamaz. Ölçülülüğün düsturu şudur: En iyi ve en mutlu meşguliyetlerinin ne olduğunu bir kez tespit eden bir kişi, zorunlu olmadıkça başka şekilde değerlendirilen her anı boş saymalıdır. *Cesaret*, muhalefete, zorluğa ve tehlikeye katlanma gücüdür. İnsanların tüm iyi nitelikleri, yaratılacak bazı etkilere ve üstesinden gelinecek bazı zorluklara göndermede bulunur. Bu sebeple, kararlılık ve zihin gücü olmadan herhangi bir kalenin eğilimleri ve kapasiteleri hiçbir işe yaramaz.³³⁹

Dürüstlüğe atıfta bulunulan görevler ya özel ya da kamusaldır. Özel görevler şunlardır: *Masumiyet, dürüstlük, dindarlık, dostluk, minnettarlık, cömertlik,*

³³⁸ Platon'un Symposium'unda Agathon Aşk'ı öven bir konuşma yapma sırasını aldığı anda, fikirlerini dört kardinal (temel) erdem etrafında düzenler: sağduyu, adalet, metanet ve ölçülülük. Tesadüfen o ünlü ziyafetin ev sahibi olan öncü bir entelektüel olan Agathon, bu yaklaşımı için özel bir neden sunmaz. Yani, Sokrates'in çağdaşları, en eski spekülâtif düşünceden kaynaklanan bu geleneksel kategorileri zaten kabul ediyorlardı. Sadece insanın doğruluğunu ifade eden erdem fikrini değil, aynı zamanda onu bu dörtlü yelpazede tanımlama girişimini de kabul etmişlerdir. Bu özel entelektüel çerçeve, "erdem doktrini" olarak adlandırılan formül, insanın kendini anlama tarihindeki en büyük keşiflerden biriydi ve Avrupa zihninin bir parçası ve ayrılmaz bir parçası olmaya devam etti. Hem Yunanlılar (Platon, Aristoteles) hem de Romalılar (Cicero, Seneca), hem Yahudilik (Philo) hem de Hristiyanlık (İskenderiyeli Clement, Aziz Augustine) gibi gelişmekte olan Batı'nın tüm yaratıcı unsurlarının yüzyıllar süren ısrarlı entelektüel çabalarının bir sonucu olarak Avrupa bilincinin temel bir bileşeni haline gelmiştir. Josef Pieper, *The Four Cardinal Virtues*, University of Notre Dame Press, Indiana 1966, xi.

³³⁹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 21-23.

yardımseverlik, nezaket ve kibarlık. Masumiyetin zorunlu yasanın amacı olduğu ve dürüstlüğün en vazgeçilmez özelliği olduğu görülmüştür. Diğer etkilerinin yanı sıra, doğruluk ve sadakat anlamına gelir: birincisi hileye karşıdır; ikincisi ise hainliğe. *Dürüstlük*, önyargılara ya da çıkar telkinlerine karşı diğer insanların iddialarına ya da erdemlerine adil bir şekilde izin vermektir. *Dindarlık*, önce Tanrı'ya, sonra da doğası ya da seçimi gereği saygı ve sevgimizin uygun nesneleri olan kişilere karşı hürmet ve sevginin uygulanmasıdır. Tanrı'ya karşı dindarlığın ifadeleri ya sabittir ya da gelişigüzeledir. Sabit ifadeler, Tanrı'nın yarattıklarının iyiliğini teşvik etmedeki takdiriyle uyumlu olan hayırseverlik eylemleridir. Keyfi ifadeleri, farklı ülkelerde uygulanan farklı ayinlerdir. *Dostluk*, özel saygı ve bağlılık güdülerinden hareketle, özel tarafların yararlılığıdır. Bu, ebeveyn ve çocuğun, karı ve kocanın ve diğer tüm özel ilişkilerin karşılıklı görevlerini içerir. Ebeveynin görevleri, çocuğuna bakmak, onu korumak, eğitmek ve gücü yettiği ölçüde onun durumunu ya da koşullarını belirlemek ve güvence altına almaktır. Çocuğun görevleri, itaat, hürmet ve minnettarlıktır. Karı ve kocanın görevlerinin çoğu gelenekseldir ve bu nedenle katı yasaların konusudur; ancak bunlara uyulması yürekten gelmelidir. Akrabalık doğal bir bağıdır. İnsanların kaderi genellikle ailelerinin kaderiyle bağlantılıdır ve bu bağlantı nedeniyle akrabalar hayırseverliğin ilk ya da en yakın nesneleri arasındadır. *Minnettarlık*, yapılan iyiliklerin karşılığıdır. Dürüst insanlar ne nankördür ne de başkalarının nankörlüğünü kıskanır. Minnettarlık adı altında alçakça bir davranışta bulunmak, hayırseverlik unvanını kaybetmek demektir. Minnettarlığın karşılığı ne kesin bir ölçüyle belirlenebilir ne de zorla alınabilir. Hayırseverin niyeti, yaptığı iyiliğin değerinden daha fazla dikkate alınmalıdır. İadelerin zorla alınabileceği kabul edilseydi, menfaatlerin ücretlerden, minnettarlığın etkilerinin de kısıtlamaların etkilerinden ayırt edilemeyeceği sonucu ortaya çıkardı. İnsanların nankörlüğü bazen iyilikleri ihmal etmek için bir mazeret olarak ileri sürülür; ancak bir insanın işi kendi payına düşeni yerine getirmektir, başkalarının yapmak isteyebileceği ya da istemeyebileceği karşılıkların hesabını vermek değil. *Cömertlik*, başkalarını zorlamak için bize ait olanın özgürce paylaşılmasıdır. *Yardımseverlik*, sıkıntıda olanları rahatlatmak için bize ait olanın özgürce paylaşılmasıdır. Ayırt edilmeyen hayırseverlik, ticaret yapan uluslar için zararlıdır. Ticaretle uğraşan uluslarda, ekmeğini kazanabilecek durumda olan hiç kimsenin karşılıksız olarak geçindirilmemesi akıllıca bir ilkedir. Ancak ekmeği olmayan ve

ekmeğini kazanamayanlara yardım etmek en güçlü yükümlülüklerden biridir ve kamuyu ilgilendiren çok önemli bir konudur. Burada Hutcheson'un erdem anlayışına bir benzerlik söz konusudur. Hutcheson, insan doğasında erdemi kendi iyiliği için onaylayan bir yeti ya da kapasite olarak tanımlamaya çalışır. Bu yeti ahlaki duyusu olarak adlandırmış ve ne zaman iyilikseverlik ya da şefkatle hareket eden bir karakter ya da eylem algılansa, ahlaki duyusunun akla bir erdem düşüncesi hissi ya da duygusu getirdiğini iddia etmiştir. Ahlaki davranışın Tanrı'ya saygı ruhuyla hareket etmeye bağlı olduğunu varsaymaya gerek yoktu, çünkü ona göre erdemli davranma güdüsü içgüdüseldir; yardımseverliktir. Dolayısıyla iyilikseverlik ne kadar büyük ya da kapsamlı olursa, bu şekilde esinlenen ya da motive olan karakter de o kadar erdemli olur.³⁴⁰

Nezaket, toplumun olağan ilişkilerinde kırıcı olmaktan kaçınmak için ihtiyatlı bir davranıştır. Nezaket, memnun etmeye ya da mecbur bırakmaya yönelik bir davranıştır. *Nezaket ve kibarlık*, iyi terbiyenin genel karakteri içinde yer alır. Bir insanın iyi terbiye almış olması için sağduyulu, içten ve iyi niyetli olması, en azından kırmaktan içtenlikle kaçınması gerekir. Yapmacıklığın ya da tasarlanmanın etkileri kolayca ayırt edilebilir. Terbiyesiz insanlar bazen büyük bir nezaket gösterirler, ama nezaket gösteriyormuş gibi davrandıkları kişileri şaşırtır ve küçük düşürürler. Dalkavukluk, aşırı ya da samimiyetsiz davranışlar kötüdür. Kalbin duyguları bazen sözlerde buharlaşır ve aldatma niyeti olmasa bile, büyük sözler faydaların yerine konur. Dürüstlüğün kamusal görevleri ise şunlardır: Tebaa açısından bağlılık, yargıç açısından koruma ve tüm taraflar açısından kamu ruhu. Tebaanın sadakati, hâkime borçlu olduğu sadakat, hürmet ve itaattir. Yargıçtan beklenen koruma, barışı korumak ve tebaanın tüm haklarına sahip olmasını güvence altına almak için gücün araya girmesidir. Herhangi bir topluluğun her üyesinden beklenen kamu ruhu şudur: Kamu yararı için verilen herhangi bir görevin sadakatle yerine getirilmesi. Kamu güvenliğinin ve kamu yararının sürekli olarak ayrı çıkarlara veya kısmi değerlendirmelere tercih edilmesi.³⁴¹

³⁴⁰ James Moore, "Natural Rights in the Scottish Enlightenment", (Ed.: Mark Goldie and Robert Wokler), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought Cilt I*, pp. 291-316, Cambridge University Press, USA 2006, 299.

³⁴¹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 23-29.

Sağduyuya atıfta bulunulan ödevler şu başlıklar altında toplanabilir: *Edep*, *nezaket*, *alçakgönüllülük*, *ekonomi*, *kararlılık* ve *ihtiyat*. Sağduyunun amacı, bir insanı kendisi, arkadaşı, ülkesi ve insanlık için yapması gerekenler konusunda yönlendirmektir. Bu anlamda sağduyu, her görevde rehber ya da yol göstericidir; ancak daha sınırlı kabulüyle, özellikle bir insanın durumuna ya da durumunu etkileyen görevlere işaret eder. *Edep*, bir kişinin görünüşünün ve davranışlarının diğer insanların duygu ve düşüncelerine uygun olmasıdır. Edep kuralları yasaklayıcıdır ve çıplaklık, pislik veya müstehcenlik gibi rahatsız edici, rencide edici her şeyi yasaklar. Uygunluk, bir kişinin davranışının doğasına, yaşına, makamına ve rütbesine uygunluğudur. İnsanın doğasına uygun olan erdemin tüm dış etkilerinde, diğer tavsiyelerinden ayrı olarak düşünülebilecek bir uygunluk vardır. Çekingenlik ve erkeklik tavırlarına ve iddialarına temkinli bir yaklaşım gençliğe uygundur. *Kararlılık* erkeklığe uygundur, sakinlik ve müzakere ise yaşlılığa. Küçümseme ya da huysuzluk olmaksızın ağırbaşlılık ve ihtiyat, yüksek mevkideki insanlara yakışır. Küçümseme ve huysuzluk olmaksızın hürmet, daha düşük rütbeli insanlara yakışır. *Alçakgönüllülük*, kendini değerlendirmeye ilişkin her konuda uygun bir rezervdir. Sahip olduklarımızdan, yaptıklarımızdan ya da çektiklerimizden söz etmeyi yasaklar. *Ekonomi*, bir kişinin harcamalarının servetine uygun şekilde ayarlanmasıdır. Servetin rütbe ve güç oluşturduğu yerlerde, bağımsızlık ve özgürlüğü korumak için iktisat gereklidir. Duygusallık ve oyun iyi bir ekonomiye aykırıdır. Karar, bir kişinin ne yapması gerektiğine dair mevsimsel ve kararlı bir seçimdir. Bazı durumlarda tereddüt, tamamen eylemsizlikle eşdeğerdir. Her fırsat kaçırılır ve her önlem için çok geç kalınır. *İhtiyat*, bir kişinin üstlendiği şeyde ortaya çıkabilecek tüm zorluklara uygun bir şekilde dikkat etmesini içerir. İhtiyatın en önemli amacı, gücümüzü aşan işlere girişmemek ve kendimizi yanlış yönlendiren ya da aldatan kişilere teslim etmemektir.³⁴²

*Ölçülülük*le ilgili ödevler itidal ve uygulama başlıkları altında ele alınabilir. İtidal, yiyeceklerin ve diğer hayvansal hazların ölçülü bir şekilde kullanılmasıdır. Duygusallığın genel eğilimi, tembellik ve işlerin ihmal edilmesi alışkanlıklarını doğurmaktır. Sarhoş edici ilaçların ya da içkilerin ölçüsüz kullanımı bu etkilere büyük ölçüde sahiptir. Normalde aktif bir mizaca sahip olan kişileri meşguliyeti olmamaya ve

³⁴² Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 30-32.

aylaklığa alıştırır. Cinslerin sefahati bazen tutkuyla birleşerek, işlerin sürekli ya da alışılmış bir şekilde ihmal edilmesine neden olabilir. Uygulama, işin eğlenceye tercih edilmesidir. İşin ciddi bir amaçla sonlanması beklenir; eğlencenin ise sadece boş vakit geçirmekle. Sefahat, zihnin bir zayıflığıdır ve onu en etkili ve en avantajlı şekilde meşgul edecek uğraşları seçmekten veya sürdürmekten alıkoyar.³⁴³

Cesarete atıfta bulunulan ödevler şunlardır: *Sabır*, *cesaret* ve *sebat*. Sabır, insan hayatında meydana gelen herhangi bir sıkıntı veya acıya sakin ve bilinçli bir şekilde katlanmaktır. Sabrın tersi olan tahammülsüzlük, hayali kötülükleri gerçekleştirme ve gerçek olanları artırma eğilimindedir. Cesaret, tehlikelerin ortasında sağlamlık ve zihin açıklığıdır. Gözü peklik çoğu zaman tehlike karşısında en büyük güvencedir. Sabır, doğru seçilmiş tüm uğraşlarda ya da sorumluluklarda sebat etmektir. Tereddüt edenler nadiren herhangi bir amacı gerçekleştirme yeteneğine sahip olurlar.³⁴⁴

Ferguson erdemsizliğin de ne olduğuna dair düşüncelerini ifade etmiştir. Ona göre eylemlerin, ifade ettikleri ahlaki niteliğin doğasına ve derecesine göre erdem veya erdemsizliğe sahip olduğu söylenir. İnsanlığa karşı en yüksek derecede iyi niyet ifade eden eylemler en yüksek erdeme sahiptir. Bu nedenle, tehlikeler, zorluklar ve kişisel acılar karşısında gerçekleştirilen faydalı eylemlerin en yüksek erdeme sahip olmasına izin verilir. Kötü niyet ifade eden ve teşvik veya tahrik olmaksızın yapılan kötülüklere örnek teşkil eden eylemler ise en yüksek erdemsizliğe sahiptir. Küçümseme duygumuzu suçların, kabahatlerin ve kusurların farklı dereceleriyle ifade ederiz. Suç, kötü niyet, kıskançlık, intikam, açgözlülük ya da insanlığı karşı karşıya getiren başka bir tutkudan kaynaklanan bir zarardır. Suç, doğası gereği dostlukla bağdaşan bir tutkunun tatmini için yapılan bir yanlıştır. Hata, dikkatsizlik veya bilgisizlikten kaynaklanan bir yanlıştır. Dikkatsizlikten kaynaklanan hatalar, konunun önemi ve anı ile orantılı olarak suç teşkil eder. Bilgisizlikten kaynaklanan hatalar, bilgi kusurunun ihmal ve dikkatsizliği öne çıkarmasına bağlı olarak az ya da çok kusurludur. Genel bir ilke olarak, gerçekleri bilmemek masumiyet için bir savunma olarak kabul edilebilir; ancak yasayı bilmemek

³⁴³ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 33-34.

³⁴⁴ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 34-35.

kabul edilemez. Doğal hukuku ya da görevi bilmemek, rasyonel bir doğanın en büyük kusurlarından biri olacaktır.³⁴⁵

Ferguson vicdan kavramını da erdem ile birlikte değerlendirir. Ancak o vicdana olumsuz bir yaklaşım sergiler. Ona göre vicdan, erdemli bir zihnin muhakemesinin ve iyi eğiliminin yerini tutamaz. Vicdana bu değeri verme girişimleri batıl inançlardan kaynaklanmış ve dikkati kalbin niteliklerinden şekil meselelerine yönlendiren dışsal gözlemleri çoğaltarak körü körüne batıl inançları doğrulama eğiliminde olmuştur. İnsanoğlunun mutluluğu için iyi huy gereklidir ve iyi huydan da doğal olarak iyi davranış çıkar. Bununla birlikte, genel kurallarda erdemin dış etkilerini öngörmek önemlidir. Bu kurallar erdemin tanımını daha özel ve daha eksiksiz hale getirir. Dinin yaptırımlarıyla ve kamusal itibarla desteklenen görev kuralları, erdemli bir kalbin mutluluğunu eylemde bulunan kişiye sağlamasa bile, topluma faydalı eylemlerin yararını sağlayabilir.³⁴⁶

Institutes isimli eserinde “casuistry”³⁴⁷ kavramına yer verir. Bu kavram vicdanla aynı anlamda değildir. Ancak casuistry vicdanı da içinde barındırır. İnsanın ahlaki davranışlarında karar verme sürecinde vicdani ölçüleri de içinde barındırdığı için Ferguson’un ahlaki düşüncesini daha iyi anlama açısından bu kavramdan bahsetmek önem arz etmektedir. Kelime anlamı olarak “vicdan muhasebesi, vicdani ve ahlaki meselelerin çözüm yollarını inceleyen doktrin, etik ilkelerin veya dini doktrinin yorumlanması yoluyla belirli vicdan, görev veya davranış durumlarının çözüme kavuşturulması”³⁴⁸ anlamına gelir. Bir ödev müeyyidesi, bir kişinin seçiminden dolayı

³⁴⁵ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 237-238.

³⁴⁶ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 235-236.

³⁴⁷ Casuistry, kişilerin ahlaki veya etik sorunları çözmek veya değerlendirmek için, özel durumları veya istisnaları dikkate alan rasyonel bir yöntem veya yaklaşımdır. Casuistry, ahlaki teorilerin genel prensiplerini kullanmak yerine, tek tek durumları detaylı bir şekilde analiz etmeyi ve özgün çözümler sunmayı hedefler. Bu yöntem genellikle hukuk, tıp, etik ve felsefe gibi alanlarda kullanılır. Casuistry, etik sorunları çözebilmek için analitik düşünce, mantık ve rasyonel değerlendirmeler üzerine dayanır. Casuistry ile vicdan arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Casuistry, bireyin ahlaki sorunlara yaklaşımını ve karar verme sürecini etkileyen faktörlerden biri olan vicdanı dikkate alır. Vicdan, kişinin içsel bir ahlaki pusulasıdır ve bireyin doğru ve yanlış arasında bir ayırım yapmasına yardımcı olur. Casuistry, bu içsel ahlaki rehberlik duygusunu dikkate alır ve özel durumların ve istisnaların ahlaki değerlendirmesinde vicdanı kullanır. Bu yaklaşım, bireyin vicdanının bireysel bir temelde değerlendirilebilirliğini ve etik sorunlarla ilgili karar verme sürecinde vicdanın önemini vurgular. Ancak, casuistry aynı zamanda ahlaki değerlerin yanı sıra rasyonel bir analiz yapmayı da içerir, bu nedenle sadece vicdani düşüncelere dayanmaz.

³⁴⁸ <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/casuistry>, 25.08.2023;

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/casuistry>, 07.09.2023.

ne yapması gerektiğinin ifadesidir. Birey bunu yaptığında erdem sahibi olduğu söylenir. Tersini yaptığında, kusur sahibi olduğu kanaatine varılır. Temel ahlak yasasının ilk uygulaması yasaklayıcıdır, yanlışların yapılmasını yasaklar. İkincisi pozitifdir; erdem in ya da insanlığa karşı iyi niyetin her türlü dış etkisini gerektirir. Ancak iyi niyet veya hayırseverlik eylemleri güç kullanılarak zorla elde edilemez. Zorunlu hukukun amacı, haksızlığa uğrayan tarafların korunmasıdır; bu taraflar kendilerini savunurken, zorla da olsa, başkalarını zarar vermekten vazgeçmeye zorlayabilirler. İnsanların görevleriyle ilgili olan ahlakın amacı, eylemde bulunanların erdemidir. Zorlama insanların duygularını yabancılaştıracaktır. Zorla elde edilen iyilikler hırsızlık olur. Kendisini ya da hemcinslerini savunmak dışında her kim hile ya da güç kullanırsa, suç işlemiş olur.³⁴⁹

Ona göre vicdan muhasebesinin bazı müeyyide ya da kabulleri vardır. Bunlar ödev, din, kamu itibarı ve vicedandır.

Dini yaptırım ise şöyle ifade eder. Din, zihnin Tanrı'ya ilişkin duygusudur. Dinin yaptırımı, erkeklerin davranışlarını etkileme eğilimidir. Bu eğilim iki türdür. Birincisi, insanlara, taptıkları yüce varlığın özellikleri olarak bilgeliği ve iyiliği sevdirmek ve takdiriilahî tarafından atanan durumları ve görevleri sevmelerini sağlamaktır. İkincisi, ödülleri ummalarını ve cezalardan korkmalarını sağlamaktır. Ödüller ve cezalarla ilgili dini doktrin, insanların eylemleri kadar tüm düşüncelerini ve eğilimlerini de kapsayan zorunlu bir yasa türüdür. Bu yasa, tüm kapsamıyla, her insan tarafından yalnızca kendisine güvenle uygulanabilir. Yargıçlar kendilerini dinin yaptırımıyla silahlanmış ve eylemleri olduğu kadar düşünceleri de kısıtlamaya yetkili gördüklerinde, güçlerinin yetmeyeceği bir şeye kalkışırlar. Batıl inançlar ya da dinin kötüye kullanılması çok ölümcül sonuçlar doğurmuştur: Ahlaki saygının yanlış uygulanması ve ahlaki görevlerin yerine anlamsız ayinlerin konulması; zalim parti düşmanlıkları ve sözde dini bir gayretten kaynaklanan her türlü adaletsizlik ve dehşet eyleminde yanlış bir kutsallık anlayışı bulunur.³⁵⁰

Kamu itibarının yaptırımları, insanların kendilerini memnun eden ya da rahatsız eden eylemlere verdikleri övgü ve kınamalarla birlikte, yaygın görüşlerin ve örneklerin

³⁴⁹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 213-214.

³⁵⁰ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 215-216.

etkisini içerir. Yaygın görüşlerin ve örneklerin etkisi, insanın sosyal doğasından kaynaklanır ve insanların şirketlerde ve toplumlarda hareket etmeye uygun hale gelmelerinin bir koşuludur. Bu etkinin eğilimi, hâkim olan görüşlerin ya da örneklerin doğasına göre iyi ya da kötüdür. Mutlu bir doğaya sahip insanları, bazen yanlış fikirleri düzelttikleri ve her zaman onların bulaşmasına karşı koyabildikleri güçten daha fazla ayırt eden bir şey yoktur. Övülmeyi arzulamak ve suçlanmaktan kaçınmak insanın toplumsal doğasının bir parçasıdır. Bu, her insanın kendisi için hoş olan eylemleri ödüllendirme ve hoş olmayan eylemleri cezalandırma gücüne sahip olmasını sağlar, ancak övgü ve kınama genellikle kötü dağıtıldığından, esas olarak bu tür düşüncelerle yönlendirilmek büyük bir zayıflıktır.³⁵¹

Vicdan yaptırımı ise insanların doğru yapmaktan duydukları memnuniyet ve yanlış yapmaktan duydukları utanç ya da pişmanlıktan oluşur. Kişisel mükemmellikleri arzulayan ve kişisel kusurlardan hoşlanmayan insanlar, erdemin amaçlarına yönelik eylemlerden memnuniyet duyarlar. Ahlaksız amaçlarına yönelik eylemlerden ise pişmanlık ya da utanç duyarlar. Vicdani duygular sıklıkla batıl inançlar ya da geleneklerle karışır ve onlar gibi hataya maruz kalırlar. Vicdanın amacı, dış eylemlerde erdem ve erdemsizliğin gerçek eğilimlerine işaret ederek bu tür hataları önlemek ya da düzeltmektir.³⁵²

Ferguson *gurur* kavramını da erdem başlığı altında ele alır. Ona göre gurur, ihmal, dikkatsizlik, küçümseme ve küstahlık şeklinde zuhur eder. Dolayısıyla diğer insanlar hakkındaki olumsuz düşüncelerle ortaya çıkar. Saygı ya da değer kanunu içerisinde yer alır. Çünkü bu yasa neticesinde insanlar ya hayranlık duyar ya da aşağılanır. Gurur veya küçümseme, sevgiyle, içtenlikle, ya da insanların haklarına saygı göstermekle bağdaşmaz. Mükemmellik arzusu ve erdem sevgisi bile gururla karıştırılmaktadır. Bu durum dilin müsaitliğine dikkat edilmemesinden kaynaklanır. Bazen de konuşma esnasındaki mecazdan kaynaklanır: Güzel işler yapmanın gururu, seninle gurur duyuyorum, ailemizin gururu gibi. Gurur, itidalsizlikten de kaynaklanır. Bu itidalin aşılması durumu diğer insanların uygunsuz bir şekilde hor görülmesi demektir. Erdem sevgisini gururla karıştırmak komik bir durumdur ve eğilimleri birbirinden çok farklıdır.

³⁵¹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 217-218.

³⁵² Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 219.

Erdem insanların haklarına saygı duyup insanın iyiliğini düşünmek iken, gurur insan haklarını yok saymaktır ve insanları aşağılamaktır.³⁵³ Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* isimli eserinde gurur ve kendini küçük görme kavramlarının birbiriyle karşıt olduğunu ifade eder ve bu iki kavramın ortak nesnesinin ya “benlik” olduğunu ya da ilişkili tasavvur ve uyarıların anı ve bilinçlerine yakinen sahip olduğumuz ardışıklıktır. Bunlarla ilgili fikrimiz ancak bir tutku tarafından harekete geçirildiğimizde ortaya çıkar. Kendimiz ile ilgili tasavvurumuz az veya çok üstünlük verici oluşuna göre, karşıt olan bu duygulara bürünürüz: ya gururla seviniriz ya da kendimizi küçük görüp üzülürüz.³⁵⁴ Hume burada gurur kavramını olumlu olarak ele alır ve karşılığına kendini küçük görmeyi koyar. Ferguson’un gurur konusundaki fikri Hume’a bir eleştiri olarak anlaşılabilir. Onun gururun konuşma esnasındaki mecaz dediği şey aslında Hume’un gurur anlayışıdır.

Ferguson’a göre bir karakterin erdemi, tartışma ya da muhakemeden çok bir vicdan ya da sezgisel yargı konusudur. Ortak yaşamda, iyi eylemlerin seçiminde en kararlı olanlar, soruşturma ya da araştırma yoluyla elde edilen herhangi bir bilgiden çok, duyguları ve hisleri temelinde hareket ederler.³⁵⁵ Yani ahlaki bir değer olan hem bireysel hem de toplumsal iyi kavramının bilimsel bir metodoloji ile kavrayamayacağımızı, ancak vicdan ve sezgi ile ya da duygu ve hislerle algılayacağımızı ifade eder. Kısacası erdem bilimin konusu olamaz.

Ona göre organize olmuş özneler arasında insanın canlı ve faal olarak ayrılır; canlı ve aktif olanlar arasında ise akıllı olarak ayırt edilir; ya da irade güçleriyle donatılmıştır, iyi ve kötünün ayrımını bilir ve seçme özgürlüğüne sahiptir. Topluluk halindeki hayvanlar arasında, birlikçi ve politik olarak sınıflandırılır ve insan diğer hayvanlar topluluğunun bir üyesi olarak konumunun bilincindedir. Doğanın düzeni onun için belli bir dereceye kadar aşikârdır; onun yaratıcısı ile iletişim kurmaya, onun iradesini kavramaya ve onun iktidarının amaçlarını desteklemede istekli bir araç olmaya hazırdır. Hareketsiz ve canlı bir doğa dünyası vardır ve bu aktif varlığın, bazılarına karşı duyarlı, bütüne karşı ise ihtiyatlı ve özenli davranması gerekir. Kendisini uydurması gereken, incelemesi gereken ve bilmekle ilgilendiği ve kavrayışını aştığı yerlerde bile iradesini

³⁵³ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 96-97.

³⁵⁴ Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, 192.

³⁵⁵ Adam Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, W. Creech, Edinburgh 1792, 35.

teslim etmesi gereken şeylerin buyurucu bir düzeni vardır. Böyle bir rolü yerine getirmek için beceri, sezgi ya da bilgi, uygun eğilim, uygulama ve güç gereklidir. Bilgelik, felsefe okullarında meşhur olan dört temel erdemden biridir. Bilgelik, zekâ erdemi ya da mutluluk için güvenmemiz gereken hususların adil bir şekilde ayırt edilmesi ve yaşamı yönetmek için verilen yetilere kesintisiz sahip olunmasıdır. İnsan, akıllı varlık karakteriyle, diğer hayvanlardan çok daha üstün bir biçimde ve ölçüde aktiftir. Doğasının her niteliği bir enerjidir, sakın bir varoluş tarzı değildir ve yeteneklerini kullanacağı sınırlar ne olursa olsun, aynı sınırlar içinde ve aynı aktif çaba biçiminde, onun üstünlükleri ve kusurları, zevkleri ve acıları bulunacaktır.³⁵⁶

Ferguson açısından faal bir akıllı varlık tasavvur edecek olursak, onun erdemli bir varlık olması gerekir. Erdem bu derece insan için önemli bir karakter özelliğidir. Ferguson, ahlaki kavramların büyük bir çoğunluğunu erdem başlığı altında değerlendirmiştir. Bu yüzden üzerine çok kafa yorduğu bir kavram olmuştur.

2.2.5. Mutluluk

Aydınlanma yüzyılında siyaset ve ahlak on sekizinci yüzyılın en temel kavramlarından olan mutluluğu merkeze koymuştur. Temel hedef insanların mutlu olması için mücadele etmektir. Mutluluk, aydınlanma siyasi düşüncesinin ufkunu meydana getirir.³⁵⁷ Ünlü Fransız Devrimi aktörlerinden birisi olan Louise Saint Just Avrupa'daki mutluluk anlayışını şöyle ifade eder: “Mutluluk Avrupa’da yeni bir fikirdir.”³⁵⁸ Aydınlanma düşüncesinde mutluluk, doğa ve akıl, sürecin ahlak anlayışını tanımlamak için yeterlidir. Ahlak anlayışının temeli akıl ve doğa üzerine kuruludur. İnsanın kendini ve doğayı tanıması onun mutlu olması için önemli bir sebeptir. Bundan dolayı mutluluk üzerine birçok düşünür kafa yormuştur. Hutcheson *Philosophiae Moralis Institutio Compendiaria with A Short Introduction to Moral Philosophy* isimli eserinde mutluluğu şöyle tanımlar: Genel olarak mutluluk, “şu ya da bu türden minnettarlık duygularını harekete geçiren şeylerin bol olduğu ve acıdan uzak

³⁵⁶ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 36-37.

³⁵⁷ Russ, 249.

³⁵⁸ <https://quote fancy.com/louis-antoine-de-saint-just-quotes>, 26.08.2023.

olduğumuz bir durumdur.”³⁵⁹ Ona göre mutluluk veya onu elde etmenin yolları ruhun bazı duygularından ya da alışkanlıklarından ve bunların neticesinde ortaya çıkan eylemlerden oluşmaktadır ve filozofların büyük bir çoğunluğuna göre mutluluk, erdemden ve erdemli işlerden oluşur, elde edilir ve bunlar tarafından güvence altına alınır.³⁶⁰ Hutcheson erdem ve mutluluk arasındaki ya da daha genel olarak duyularımız ve mutluluk arasındaki ilişkiyi ele alır. Mutluluk ve sefalet, itibarına veya niteliklerine ve sürelerine göre farklılık gösteren zevklerin ve acıların toplamıdır. Sırasıyla dış ve iç duyuları ve bunlardan aldığımız zevkleri göz önünde bulundurarak, “mutluluğun ruhun erdemlerinden ve bunların iyi işlerde sürekli olarak kullanılmasından” ve “orta derecede bir dış refahtan” oluştuğu sonucuna varır.³⁶¹ Hutcheson mutluluğu ruhun ve duyuların bir nesnesi olarak kabul eder ve acının karşısında konumlandırır. Ona göre hayvanlarla ortak sahip olduğumuz bedensel zevkler ve acılar mutluluk ya da mutsuzluğun kaynağıdır. Ayrıca mutluluk için gerekli olan iyiyi bulmak duyuların işidir ancak algıladığımız iyilikleri karşılaştırmak idrakin ve iradenin işidir. Akıl yürütme sayesinde gerçek mutluluğa ulaşabiliriz. Çünkü akıl, doğru, yanlış, iyi ve kötünün belirleneceği yegâne kıstas olarak kabul edilmektedir.³⁶² Bu yüzden insanın mutlu olması da akıllı varlık olmasıyla ilişkilendirilmiştir.

Ferguson’a göre mutluluk üst derece iyiliğe sahip olmak veya iyiliksever, bilge ve cesur bir zihne sahip olmaktır. Bu nitelendirme insanların durumlarına göre değil, kişisel özelliklerine göre bir ayrımdır. Mutluluğun esası, doğası gereği belirli, ama nesnesi bakımından belirsiz bir sevgidir. Mutluluğun nesneleri arasında Tanrı’nın yüceliği gelir. Etkin bir prensip olan bu sevgi, amacına ulaşmak için ihtiyaç duyduğu bütün nitelikleri zorunlu kılar ya da onlara ilham verir.³⁶³ Ferguson kardinal erdemleri mutluluğun elde edilmesinde de zikreder. Bilgelik, kapsamlı ve adil bir anlayışla dindarlığa, yardımseverliğe ve samimiyete sebep olur. İnsanın iyi niyetlerinin uygun şekilde yönlendirilmesi gerekir. Aksi takdirde insanın erdemden uzaklaşmasına sebep olur. Bu eğilim de cesaret ve sebat gerektirir. İnşalardaki zayıf zihin profilleri kendi

³⁵⁹ Francis Hutcheson, *Philosophiae Moralis Institutio Compendiaria with A Short Introduction to Moral Philosophy*, Liberty Fund, Indiana 2007, 26.

³⁶⁰ Hutcheson, *Philosophiae Moralis Institutio*, 24.

³⁶¹ Hutcheson, *Philosophiae Moralis Institutio*, xiv.

³⁶² Erdoğan Serdar Çalık, *Türk Ahlak Felsefesi İncelemeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2023, 18.

³⁶³ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 150.

güvenlikleri ile meşgul olmaktan diğer insanlara karşı iyi niyet ve sevgi besleyemezler. Aynı zamanda bu insanların ölçülü olmaları gerekir. Çünkü şehvete ve sefahate düşkün insanlar devamlı ya da ciddi bağlılıklar kuramazlar.³⁶⁴

Ona göre genel manada mutluluğun ve erdemin tanımları aynıdır: Evrensel iyilikseverlik, şaşmaz bilgelik, aşağılık zevklerin baştan çıkaramayacağı ve suçsuz acıların bastıramayacağı bir zihin gücü ve yüceliğidir. İnsanlar mükemmelliği tasavvur eder, ancak yalnızca iyileştirme yeteneğine sahiptir. Mükemmellik anlayışı onların ilerlemesini yönlendiren bir fenerdir. Ahlak felsefesinin amacı, bu anlayışı tespit etmektir. Filozoflar, kusurları tavsiye etmedikleri sürece, insan doğasının üzerinde bir mükemmellik tavsiye etmekten kaçınmazlar. İnsanların eğilimleri çeşitlidir. Ancak insanların güçleri eşit değildir. İlerlemelerinin sınırlarını belirlemek imkânsızdır. Her insanın kendini daha iyi hale getirme arzusuyla değil, seçtikleri yol itibarıyla başarısız olmuşlardır. Bir insanın tekâmülü açısından adil ve güçlü bir zihnin etkisi büyük olacaktır.³⁶⁵ Ferguson ahlaki mükemmelliği iki düzeyde düşünür; birincisi günlük olarak uygulayabileceğimiz pratik, sivil bir erdemdir; ikincisi ise Yaratıcı ile sürekli birlik arayışımızda ifade edilen ahlaki mükemmelliktir. Bu iki tür erdem, tutkularla ilgili eylemlerle birlikte uyguladığımızda ve yurttaşlık yükümlülüklerimizi yerine getirdiğimizde birbirine bağlanır, böylece potansiyel olarak Tanrı'ya benzeyen doğamızın ve Takdir-i İlâhi'nin arzularına uyma isteğimizin işaretlerini sergileriz.³⁶⁶

Ayrıca Ferguson insana mutluluk verici durumları da sıralar: İlk olarak, insanın kişisel niteliklere her türlü düşüncenin üstünde yer vermek ve mükemmelliği başkalarını kınamak için değil kendimiz için bir rehber olarak kullanmak, kısaca insanın kendi gücüne güvenmesi insana mutluluk verir. Değerli ve gayretli bir zihnin bağlantılarını tek iyilik, kötü niyetli ve korkak bir doğanın aşağılamasını ise tek kötülük bilmek insanı mutlu eder. Bununla birlikte insanın toplumsal bir varlık olduğunu aynı zamanda Tanrı'nın yarattıklarının iyiliği için gönderdiği vasıta olduğunu bilmesi ya da Tanrı'nın yarattığı ancak onun istediklerini değil de, kendi doğasına karşı koyduğunu, bahşedilen konumu terk edip kendi olmak istediğini elde ettiğini bilmesi insanı mutlu eder.³⁶⁷ İnsan

³⁶⁴ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 151.

³⁶⁵ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 152-153.

³⁶⁶ Lisa, "Adam Ferguson and the Paradox of Progress and Decline", 700.

³⁶⁷ Ferguson, *Principles Moral and Political Science vol. II*, 61.

Epiktetos'un "ben Tanrı'nın bana verdiği görevdeyim" sözüne rağbet ettiği sürece her yerde mutlu olabilir. İnsanların bu düşüncesi, kendi çıkarlarına önem verdiği için değil, evrensel iyilikten hoşlanan rasyonel doğalarına ait her durumu uygun hale getirir. İnsanlar sahip oldukları nitelikleri Tanrı'ya borçludur. Ancak insanların içinde bulunduğu şartlar; ülkenin siyaseti veya iktidarı, eğilimleri, bilgileri ve alışkanlıkları karakterlerinin oluşmasında çok büyük bir etkiye sahiptir.³⁶⁸ Ferguson'un bu düşüncesi aydınlanmanın rasyonel ve duyu temelli ahlak anlayışının aksine bir durumdur. Mutluluğun temeline Tanrı'nın bahsettiklerini dâhil etmesi aynı zamanda ahlak anlayışının dini bir boyutu olduğunun da göstergesidir.

Ferguson mutluluğun toplumsal boyutuna da vurgu yapmıştır. Bir halkın mutluluğu, ülkelerini sevmelerinden ve liyakatlerine ve kapasitelerine en uygun rütbe ve makam dağılımından meydana gelir. Şahsi çıkarları en az olan insanlar, ülkelerini sevmeye en yatkın olanlardır. Doğuştan ya da servetten kaynaklanan en az sayıda tesadüfi ayrıcalığa sahip olan insanlar, büyük olasılıkla erdemlerine göre sınıflandırılacak, yeteneklerine uygun bir şekilde istihdam edilecek ve yeteneklerini ve erdemlerini geliştirebilecekleri makamları bulacaklardır. Bir topluluğun en yüksek derecede sevebilmesi için, üyelerinin kişisel kaygılardan kurtulması ve kamuyu ilgilendiren şeylerle meşgul olması gerekir. Devleti herkesin eşit ebeveyni olarak görmeleri, eşit faydalar dağıtmaları ve eşit hizmetler talep etmeleri sağlanmalıdır. Devlet, siyasi düşünceleri, başkalarının haklarını kendi çıkarlarına ya da fantezilerine feda eden belirli bir düzenle sınırlandırır, sevelemez. İnsanın aklı ve kalbi en iyi zorlu durumlarda ve kamu görevlerinin yerine getirilmesinde gelişir.³⁶⁹ Ferguson toplumsal olarak mutlu olabilmesinin sebebinin devlet erkinin ülke içerisinde yer alan bütün insanlara eşit yaklaşması ve görevleri dağıtırken ehliyet ve liyakati öncelemesi olarak ifade etmiştir.

Ayrıca mutlu insanları ayırt etmek için iki genel önerme ileri sürer: Birincisi, nedeni ne olursa olsun, mutluluğun kendisinin zihninin bir özelliği olduğudur. İkincisi ise, bir kişinin mutlu olduğu söylendiğinde, bu iddiayı ancak zevkleri alışkanlık haline geldiği, kalıcı ve güvenli olduğu düşünüldüğü oranda haklı çıkarabilir. Ferguson bu iki

³⁶⁸ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 157-159.

³⁶⁹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 267-268.

önermeyle mutluluğun olabilmesi için süreklilik arz etmesi gerektiğini ifade eder. Bu düşüncesiyle Aristoteles'in mutluluk anlayışını benimsemektedir. Aristoteles, mutluluğun tek bir günde ya da kısa bir zaman diliminde gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir.³⁷⁰ Çünkü mutluluk kesintisiz bir sürecin eseridir.³⁷¹

2.2.6. İyi ve Kötünün Kökeni

Ahlakın yapılan en genel tanımına göre, insanlar arasındaki ilişkilerin doğru, yanlış ya da iyi, kötü kavramlarıyla tanımlanan değer bildirici yargılarla ifade edilmesidir.³⁷² Bundan dolayı Ferguson'un ahlak anlayışını anlama açısından iyi ve kötü kavramlarına karşı yaklaşımı önem arz etmektedir. Adam Ferguson'a göre, iyi ve kötü kavramları haz ve acı, mükemmellik ve kusur, refah ve sıkıntı için kullanılır. Zevk ve acı duyarlı bir doğanın birbirine zıt koşullarıdır. Mükemmellik ve kusur, geliştirilebilir veya ilerleyen bir doğanın karşıt koşullarıdır. Refah ve sıkıntı, dış nesnelerle ilgili aktif bir varlığın zıt koşullarıdır. İnsanın doğasına uygun zevkler ve acılar ya hayvani ya da düşünseldir. İlki, haz ve acının salt hayvansal duyumları ya da iştahın hazları ve istekleridir. İkincisi ise egzersiz ya da eğlence ve halsizlik, sevgi ve nefret, neşe ve umut ya da keder ve korkudur. İnsanın doğasındaki temel mükemmellikler, insan sevgisi, bilgelik ve akıl gücüdür. Başlıca kusurlar ise kötülük, ahmaklık, duygusallık ve korkaklıktır. Bu zıtlık genellikle "erdem ve ahlaksızlık" kavramlarıyla ifade edilir. İnsanın doğasına göre refahı meydana getiren şartlar sağlık, eğitim, güvenlik, servet ve uzun yaşamdır. Bunun karşıtı olan sıkıntılar ise hastalık, ihmal, esaret, yoksulluk ve ölümdür.³⁷³

Ferguson iyi ve kötü kavramlarının uygulamasına yönelik düşünce sistemlerinin çeşitliliğinden bahseder ve bunları üç gruba ayırır. Ona göre bu uygulamaya ilişkin sistemler şunlardır: Epikürcü, Peripatetikçi (Meşşâî) ve Stoacı. Epikürcüler iyi ve kötü kavramlarını zevkler ve acılarla sınırlandırmışlardır. Hayvani duyunun hazzın birincil kaynağı olduğunu ve entelektüel hazzın da bunun hatırlanması ya da tefekkür edilmesi

³⁷⁰ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, (Çev.: Zeki Özcan), Sentez Yayıncılık, Bursa 2014, 65-66.

³⁷¹ Ahmet Bingöl, "İlkçağ Felsefesinde Mutlulukçu (Eudaimonist) Ahlak Anlayışı", (Ed.: Ersin Savaş), *Sosyal Bilim Araştırmaları (Din, Felsefe, Sosyoloji, Sanat, Eğitim)*, Ekin Yayınevi, Bursa 2022, 26.

³⁷² Erdoğan Serdar Çalık, "Yusuf Has Hacib Ve Edip Ahmet Yükneki'nin Ahlak Anlayışlarında Rasyonalist Temeller", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 12 (3), 2023, 882.

³⁷³ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 134-137.

için olduğunu savunmuşlardır. Peripatetikler iyi ve kötü terimlerini kullanırken yaygın kullanıma uymuşlardır. Birincisinin altında hazzı, mükemmelliği ve refahı; ikincisinin altında ise acıyı, kusuru ve sıkıntıyı kavramışlardır. Ama mükemmelliği ve kusuru en önemli şey olarak görmüşlerdir. Stoacılar iyi ve kötü kavramlarını erdem ve ahlaksızlıkla sınırlandırmışlardır. Hoşnutluğu acıya, refahın bileşenlerini sıkıntınıninkilere tercih ettiler; ama iyiliğin ve kötülüğün her ikisinin de varlığından ya da yokluğundan değil, zihnin bunlarla ilgili uygun alışkanlığından ve eğiliminden oluştuğunu savundular. Epikürcülerin ve Stoacıların ilkeleri aşırıydı ve dilin yaygın kullanımında eşit derecede paradoksalı. Peripatetikler ortak görüş tarafından destekleniyordu. Epikürcülerin bencilliği ve insanlığa karşı kayıtsızlığı teşvik ettikleri ve insan doğasının iddialarını çok aşağıya indirdikleri düşünülüyordu. Peripatetiklerin dürüstlüğü ve ılımlılığı teşvik ettiği varsayılırdı. Stoacıların kahramanlığı ve insan sevgisini teşvik ettikleri, ancak insan doğasının iddialarını çok yükselttikleri varsayılıyordu. Bu okullar arasındaki tartışma nesnelerin sınıflandırılmasıyla ilgiliydi. Nasıl sınıflandırılırsa sınıflandırılsın, nesneler arasında en büyük iyinin ya da en büyük kötünün ne olduğunu ayırt etmek daha önemlidir.³⁷⁴

Ferguson, iyi ve kötünün bir karşılaştırmasını yapar. Ona göre hayvani zevkler ara sıra ve geçicidir; duyulara hitap etmezler ya da arzunun geri dönüşünü beklemek zorundadırlar. Bu nedenle insan yaşamının ancak küçük bir bölümünü işgal ederler. Duygusallık ya da bunları sürekli hale getirme çabası, zevk alma gücünü zayıflatır ve hüznü üretir. Duygusallık hayal gücünün bir hastalığıdır; tiksintileri ya da uyuşuklukları biraz eğlence ve dinlenme ile yatıştırmalıdır. Hayvani haz duygusu, insanı harekete geçirmeye ve yararlı olana yöneltmeye yazgılı görünmektedir; ama insan yaşamının zevkini oluşturmaz. Bedensel acı ara sıra olur ama her zaman geçici değildir. İnsanları zararlı olan şeylerden kaçınmaya yöneltmek için tasarlanmış gibi görünür. Herhangi bir bedensel zevkten daha uzun bir süre devam eder ve bazen sadece ölümle sonuçlanır.³⁷⁵ Ferguson'un burada hayvani zevk dediği şey insanın heva hevesi ile hareket etmesi ve bunları tamamen arzu ettiği anda herhangi bir ahlaki kaygı gütmenden yerine getirmesidir. Bu düşünceleri ile Aristoteles'in heva ve hevesleriyle hareket eden

³⁷⁴ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 137-139.

³⁷⁵ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 139-140.

insanları Mısır'da bulunan Apis Öküzü'ne benzetmesi³⁷⁶ arasında bir fark görünmemektedir. İnsanların sırf şehvet ve zevk için yaşamasının hayvani bir özellik olduğunu vurgulamıştır.

Ferguson açısından neyin iyi olduğuna yönelik soruya en uygun kavramın ne olduğundan çok cevabın olgu ve deneyimler aracılığı ile verilmesi önemlidir. Ona göre İyi kavramlarını belirlerken, mutluluk için kendi gücümüzde olmayan şeylere; mutlak bir değeri olmayan, ancak diğer insanların sahip olduklarıyla karşılaştırıldığında hoşagiden ve bu nedenle bizi doğamızın en iyi ve en mutlu niteliklerine ters düşen bir rekabet ve çekişmeye sokan şeylere güvenmek mantıklı değildir. Ayrıca mutluluk için, iyi ya da kötü kullanılabilen veya kötüye kullanıldıklarında mutsuzluğa sebep olup, doğru kullanıldıklarında mutluluk vesilesi olan şeylere sahip olmaya güvenmek de akıllıca değildir. Ferguson, mutluluğu duyguların ve mizacın bir sonucu olarak görür. Bu yüzden salt dışsal durum onun herhangi bir parçası olarak düşünülmemelidir. Dışsal durum bu içsel durumu ya da zihnin mutlu durumunu üretebilir. Buradan hareketle iyi erdemle kötü ise erdemsizlikle nitelendirilmektedir. Stoa düşüncesinin vardığı nokta budur.³⁷⁷

Ferguson'a göre maddi konular ya da herhangi bir türden dış koşullar, duyu organlarını zevk ya da acıyla etkiledikleri sürece, kendi doğaları gereği kayıtsızdırlar. Ancak bu koşullar, zihinde arzu ya da nefret uyandırılırsa, bunların kendisine özgü olmayan, ancak zihnin sahip olduğu kavramda koşullarla ilişkilendirilen iyi ya da kötü, onur ya da onursuzluk gibi bazı nitelikler aracılığıyla kayıt altına alınır. Buna örnek olarak cimri, zenginlik anlayışında mutluluğu parayla ilişkilendirmiştir ve zenginliğe karşı doyumsuzdur. Gaspçı, onuru güç ya da egemenlikle ilişkilendirmiştir ve amacına ulaşmak için ima ya da güç kullanmaktan kaçınmaz. Kısacası, alışılmış kavrayış ve alışılmış arayış ne olursa olsun, bunlar insan zihninin egemen sevgi ya da tutkusunu oluşturur. Eğer nesne, doğası gereği, portakal suyunun tatlı hissi uyandırması gibi bir sevgi ya da tutku uyandırmaya uygun olsaydı, bütün insanların duyguları ya da tutkuları, damaklarında uyandırdığı his gibi, aynı olurdu. Ancak, duyular tekdüze olsa

³⁷⁶ Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, (Çev.: Saffet Babür), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, 21-23.

³⁷⁷ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 78-79.

da, kavramlar çeşitlidir; bir kişinin umut ettiği şey, bir başkası için korku nesnesidir.³⁷⁸ Ancak iyilik ve kötülük kavramları için bu durum geçerli değildir. Ferguson iyilik ve kötülük ayrımının eşyanın doğasında yeterince yerleşik olduğunu ifade eder. Dolayısıyla insanın seçimlerinde herhangi bir hata ve yanlış düzeltmek için eşyanın sahip olduğu iyi kötü niteliklerin ayrımına dikkat etmesi yeterli olacaktır. İyi kötü hakkındaki akıl yürütmelerin tamamı ahlak biliminin iyi kötü konusundaki tartışma külliyyatının meyvesidir.

Ferguson zevk ve acı kavramlarına da iyilik, kötülük ve mutluluk anlayışı içerisinde yer vermektedir. Ona göre zevk ve acı çoğunlukla birbiriyle alakalı kavramlardır. Herhangi bir durumun hoş olduğu yerde, ondan yoksun kalmak acı vericidir. Aksi halde ise, herhangi bir durumun acı verdiği yerde, ondan muaf olmak zevk verir. Bu nedenle, birini belirttiğimizde, diğerinden bahsetmek her zaman gerekli olmayacaktır. Doğanın nizamına baktığımızda, hayvanlar âleminin tamamı içinde bu durum söz konusudur. Yararlı şeyler zevk, zararlı şeyler ise acı vericidir. Haz, korunmak ya da iyi olmak için gerekli olan işlevlerin yerine getirilmesi için bir teşvik haline getirilir; acı ise yıkım ya da zarara yol açacak durumlardan kaçınmak için bir uyarı olarak kullanılır. Bir hazzın kullanımında belirli bir sonuca ulaşıldığında, o özel durumda daha fazla çaba gösterme dürtüsünün geri çekildiği gözlemlenir ve hazzı uzatma veya devam ettirme girişimleri, zararlı olabilecekleri için, yalnızca doygunlukla değil, aynı zamanda tiksinti ve acıyla da sonuçlanır.³⁷⁹

Ferguson'a göre insan yaşamı için faydalı işlevleri açısından zevkler olduğu kadar zararlı olan her şeye eşlik eden acılar da bulunmaktadır. Ancak zevk ve acı duygularının insanda oluşturduğu hissin süreç anlamında bir farklılığının olduğunu ifade eder. Ona göre, her ne kadar acı vesileleri, zevk vesileleri gibi geçici olsa da, zararın nedeni ortadan kaldırılincaya kadar acının devam etmesi söz konusudur. Acıya sebep olan etmenlerin ve tehlikenin boyutu büyüdükçe acı da büyümektedir. Dolayısıyla acının zevke göre daha uzun bir süreci kapsadığını dile getirir. Ayrıca genel olarak doğanın duyu dağılımındaki amacının bireyin güvenliğini ve türün devamını sağlamak olduğu, aynı zamanda bu amaçlarla tutarlı olduğu ölçüde zevk almak için bir düzen kurulduğu

³⁷⁸ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 82-83.

³⁷⁹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 7-8.

aşikârdır. Dolayısıyla gelecekte acı verecek olan şeyler için şimdiden bir kısıtlama mevcuttur. Ayrıca gelecekte zevk verecek şeyler açısından da bir teşvik söz konusudur.³⁸⁰

Ancak doğada insanlar ve hayvanlar yemekten, isteklerinin karşılanmasından ve çeşitli arzularının tatmin edilmesinden zevk alır. Ancak aralarında önemli bir fark bulunmaktadır. Doğadaki hiçbir hayvan yemek ve diğer zevkleri konusunda daha nasıl yaparsam daha fazla zevk alırım diye çaba göstermez. Mesela hayvanlar yiyeceklerden faydalanırken, ahırlarında ya da otlaklarda açlığın tatmininin hazzını uzatmayı ve böylece masada daha keyif dolu bir yemek yemeyi ve hayatı bu şekilde sürdürmeyi düşünmemiştir.³⁸¹ Ancak insan özellikle zevk ve hazlarını çeşitlendirme ve süresini artırıp azaltma konusunda irade ve seçim ortaya koyabilmektedir.

Ferguson zevkin akıl ve gerçeklikten kopuk olamayacağını iddia eder. Aptal aptallığından, deli çılgınlığından zevk alabilir; ama hiç kimse zevkten bu kadar etkilenen kişileri kutlamaz. İnsan doğasının zevkleri aklın ve gerçeğin teminatını gerektirir ve aklı başında hiç kimse, kendi karakterinin çirkinlik, kötülük ve ahlaksızlıkla damgalanmış olduğunu bildiği bir durumla uzlaşamaz ya da doğasını süslemek ya da mükemmelleştirmek için gerekli olabilecek her iyi niteliğin yokluğunda gerçekten mutlu olabileceğini düşünemez.³⁸²

İnsanın yaşayacağı her türlü aşırılık onda acı ve zarara yok açar. Dolayısıyla insan zevkinin kaynağı, ya kendisinden önce gelen bir acı ya da zevk peşinde koşmanın sonrasında ortaya çıkacak olan nefret ve zarar açısından hiçbir zaman ahlaki değildir. Ayrıca insanda bulunan geçmişi anımsama ve geleceği öngörme gibi düşünce yetileri, onun diğer canlılardan çok daha yüksek derecede zevk almasına ve acı çekmesine sebep olur. İnsanın umut, korku, neşe ve keder gibi tutkularının çeşitli olması da bu yetinin varlığı sebebiyledir. Umudun temeli gelecekteki bir iyiliğin beklentisidir ve bu nedenle muhtemelen bir dereceye kadar korkuya da sebep olur. Keder, katlanılan bir kötülükle

³⁸⁰ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 9.

³⁸¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 9.

³⁸² Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 21.

ilgilidir; korku ise düşünülen bir kötülükle alakalıdır. Bunların hepsi zihnin acı veren yönünü işaret eder.³⁸³

2.2.7. Dış Eylem Ahlakı ve Kuralları

Dışsal eylemler, insan zihninde ortaya çıkan duygu veya niyetten bağımsız olarak hareket eden, bedensel eğilimler sebebiyle ortaya çıkan eylemlerdir. Dış eylemleri zihinde beliren haz veya acı, iyi ya da kötü düşüncesi şekillendirmez. Dışsal eylemler, neticesinde fayda ve zarar meydana getiren fiziksel davranışlardır.³⁸⁴

Ferguson'a göre dış eylemler zihnin sevgi ya da niyetinden ayrı olarak ele alınır, yalnızca beden hareketleridir. Dış eylemler ne haz ne de acı, ne iyilik ne de kötülük oluştururlar. Ancak sevgi ya da niyet iyi ya da kötü olduğuna göre, bu sevgiyi gerektiren ya da yasaklayan ahlak yasasının, aynı şekilde bu sevgiden kaynaklandığı varsayılan dışsal davranışları da gerektirmesi ya da yasaklaması gerekir. Bilgelik, cesaret ve ölçülülükle desteklenen insan sevgisini gerektiren yasa, aynı şekilde bu sevgiye ve bu niteliklere uygun olan her dış eylemi de gerektirir. Kötülüğü, vicdansızlığı, korkaklığı ya da ölçsüzlüğü yasaklayan yasa, aynı şekilde bu karakterlerin her türlü dış etkisini de yasaklar.³⁸⁵

Ona göre doğup büyüdüğünüz, dilini konuştuğunuz ve kültürünü yaşadığınız ülkenin görgü kurallarına uymak, elzem konularda görüş ve geleneklere karşı durmak insanlığın iyiliğini gözetmek dış eylemin iki önemli kuralıdır. Erdemi geliştirmeye, kültürel ve bireysel yozlaşmayı önlemeye ve insanlığın haklarını güvence altına almaya yönelik her türlü eylemi yapmalıyız. Aksi halde yozlaşmaya, baştan çıkarmaya ve baskıya yol açan her şeyden de kaçınmalıyız. İnsanların alışkanlıkları ya da duyguları iyi ya da kötü hangi tarafa yönelirse, gelişir ya da yozlaşır. Bir kültür içerisinde yer alan gelenekler insanlık yararından zararına doğru dönüşürse, sadece görgüler değişmekle kalmaz; toplumun ahlakı da bozulur. İnsanların kendi geleneklerinin zararından habersiz olmaları da ortaya çıkan ahlaksızlığın bir parçası olmak için yeterli bir sebeptir.³⁸⁶

³⁸³ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 10-11.

³⁸⁴ Birdal, 64.

³⁸⁵ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 160.

³⁸⁶ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 168.

Dış eylemlerin gerekli veya yasak olduğu farklı yaptırımları vardır. Ferguson'a göre herhangi bir yasanın yaptırımı, ona uyulmasına ya da ihmal edilmesine eklenen iyilik ya da kötülüktür. Ahlak yasasının genel yaptırımı, ona uyulmasının mutluluk, ihmal edilmesinin ise mutsuzluk getirmesidir. Bu yaptırım, dışsal eylemler söz konusu olduğunda, güç ya da uygunluk kaygılarıyla çeşitli şekillerde değiştirilir. Dolayısıyla, ona göre iki tür yaptırım vardır: Zorunlu yasanın yaptırımı, ödevin yaptırımı. Zorunlu hukukun yaptırımları, insanların kendi haklarını ya da başkalarının haklarını savunmak için başvurdukları her türlü zorlayıcı araçtır. Görevin yaptırımları ise, insanları seçimden dolayı doğru davranmaya iten her türlü husustur.³⁸⁷

Dış eylemle alakalı olarak ahlak yasaları tekil tarafların ya da kolektif organların davranışlarına atıfta bulunabilir. Tekil tarafların davranışları, zorunlu hukukun özel yaptırımları ya da görev yaptırımları altında gerekli ya da yasaktır. Zorunlu hukukun yaptırımı altında gerekli ya da yasak olan davranışlar içtihat konusudur. Görevin yaptırımı altında gerekli ya da yasak olan davranışlar vicdanın konusudur. İnsan topluluklarının durumunu ve biçimini etkileyen şeylerde yasaklanan veya istenen davranışlar siyasetin konusudur.³⁸⁸ Kısacası dış eylem yasaları bireysel ve kamuya karşı sorumluluklarına göre değerlendirilmektedir. Dış eylemler hukuk içtihatları, vicdan ve siyasetin alanına girer ve hangisinin konusu ise karşılığını ona göre alır.

Ferguson dış eylemleri zihinde ortaya çıkan ve ahlaki duyguların yardımıyla fiile dönüşen eylemlerden ayırmış ve bir tarafta aklın diğer tarafta da toplumsal yaşamdaki fiillerin bulunduğu düalist bir yaklaşım ortaya koymuştur.³⁸⁹ Dış eylemlerin ahlakiliği konusundaki görüşler değişkenlik göstermektedir. Ahlaki iyilik ve kötülük arasındaki fark, yalnızca dışsal eylemlerin tanımlanmasıyla tespit edilememektedir. Maddi olarak aynı olan eylemler, bir durumda ahlaki açıdan iyi, başka bir durumda ise ahlaki açıdan kötüdür. İnsanlar hangi durumda olursa olsun, emrettikleri ya da yasakladıkları eylemler konusunda evrensel olarak hemfikir değildir. Bir ülkede masum ya da övgüye değer sayılan bir şey, başka bir ülkede iğrenç bir suç olarak kabul edilir. Hırsızlık, cinayet ya

³⁸⁷ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 169-170.

³⁸⁸ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 171.

³⁸⁹ Birdal, 65.

da vatana ihanetin tanımları farklı ülkelerin yasalarında farklıdır. Bir dilde insanların dış görevlerini ifade eden terimlerin, başka bir dilde kesin bir karşılığı yoktur.³⁹⁰

Ferguson'a göre dış eylemlerdeki bu anlayış farklılıklarının çeşitli nedenleri vardır. Bu çeşitlilik, insan doğasının herhangi bir özelliğine ilişkin herhangi bir görüş ya da deneyim farklılığından kaynaklanmamaktadır. Tüm insanlar iyilikseverlik ve cesaretin iyi, kötülük ve korkaklığın kötü olduğu konusunda hemfikirdir. Bu düşüncenin aksini düşünen insanlar, eğer isterlerse kendi deneyimlerinden yola çıkarak var olan bir hatayı düzeltebilir. Ona göre bu çeşitliliğin üç farklı nedeni vardır: Vakanın farklılığı, dış eylemlerden etkilenen tarafların farklı seçimleri, eylemlerin farklı yorumlanması. Durumlar kişiye ve koşullara göre değişir. Maddi olarak aynı olan bir eylem için bir kişiye izin verilirken bir başkasına yasaklanabilir. Örnek olarak: Bir yargıcın suçluyu idama mahkûm etmesi onun için yasaldir, suçluyu öldürmek diğer bütün vatandaşlar için suç teşkil eder ve idam kararı veremez. Bir kişi kendini savunmak için öldürebilir, ancak farklı durumlarda öldüremez. Herhangi bir dış eylemden etkilenen tarafların farklı tercihleri toplumsal farklılıklardan kaynaklanır. Bu durum toplumların uygulamalarına ve ülkelerin hukukuna da yansır. Ferguson farklılığa şu örnekleri verir: Eskimolarda bir babanın belli bir yaşa geldikten sonra, çocuklarından kendisini öldürmesini istemesi ve Avrupa'da dul bir kadının, ölen kocasının mirasına hak kazanması; Hindistan'da ise kadının, kocasının cenaze yığınının üzerinde yakılmak istemesi. Bu iki durum için de nezaket ve saygının etkisi ile eylemde bulunmak gereklidir. Dış eylemlerdeki farklılığın ortaya çıkmasına sebep olan bir diğer etken de yorum farklılıklarıdır. Yorumlardaki çeşitlilikler ahlaki nitelendirme kriterleri açısından farklılıklar meydana getirir. Eylemler yalnızca ifadeler olduğu sürece, bunların seçimi, sözcüklerinki gibi, tamamen keyfidir ve uluslar, konuşmalarında olduğu gibi, dışsal gözlemlerinde de birbirlerinden herhangi bir rahatsızlık duymadan farklı olabilirler. Bir ulusun övdüğünü bir başkası kınayabilir, çünkü aynı ya da benzer bir eylemi farklı yorumlamaktadırlar. Seçim ya da yorum farklılığından kaynaklanan davranış farklılıkları, birbirinden uzak çağlardaki ya da uluslardaki insanların erdemleri ya da kişisel nitelikleri hakkında hüküm vermeyi zorlaştırır. Ferguson'a göre yorum farklılığı,

---

³⁹⁰ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 161.

bir ülkenin bir diğerinin ahlaki anlayışını eleştirmek için ortaya koyduğu bir kuralı ya da ölçüyü meydana getirmez.³⁹¹

2.2.8. Arzu

Ferguson'un ahlak anlayışı açısından en önemli kavramlardan birisi de “arzu”dur. Ona göre arzu ve nefret kavramları, deneyim veya hayal gücüne dayanan düşüncelerden kaynaklanır. İnsanların arzuları ve nefretleri de düşünceleri kadar çeşitlidir. Yerleşik ya da alışkanlık haline gelmiş arzuların en dikkat çekici örnekleri, duygusallık, açgözlülük, hırs, kamu ruhu, zihin yüceliği ya da asil ve adil olana bağlılıktır. Bu arzular, bazı durumlarda bizi orijinal eğilimlerimizin kapsamının çok ötesine taşısa da, bazı doğal eğilimlerde bir temele sahiptir ve bize göre amacını yerine getirme eğiliminde olan nesnelere götürür. Duygusallık hayvani isteklere dayanır ve isteğin kesintiye uğradığı zamanlarda bile bir zevk alma amacını hissettirir. Açgözlülük, kendini koruma kaygısı üzerine kuruludur; ancak bunu zenginliklerin ya da geçim araçlarının savunulmasıyla sınırlar. Hırs, üstünlük arzusudur ve güce ya da komutaya sahip olmaktan ibaret olduğu varsayılır. Kamu ruhu, bir ülkenin ya da insanlığın hakları için gayrete dönüşen toplum eğiliminde temellenir. Zihnin büyüklüğü, kişisel nitelikler ve gerçek mükemmelliklerle sınırlı olan üstünlük eğiliminde temellenir.³⁹²

Ayrıca düşünürümüz arzu kavramını “hırs” kavramı ile de anlamaya çalışır. Ona göre hırs, insanın sahip olduklarından daha yüksek bir arzu amacına tekdüze bir şekilde yönlendirilen ve herhangi bir tatmin ölçüsüyle doyurulmayan belirli bir ilerleme ilkesidir. En yüksek kazanımlar elde edildikten sonra da amacından en uzakta olduğu zamankinden daha az olmamak üzere, peşinden gitmeye devam eder.³⁹³ Bu tutku salt hayvansal yaşamın kaygılarında; geçimin, barınmanın ve süslenmenin sağlanmasında; toplumun ilerlemesinde ve kurumlarının seçiminde kendini gösterir. Bilginin elde edilmesinde ve mükemmelliğe yönelik her amaçta, ister deha eserlerinin

³⁹¹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 161-167; Ferguson, *Principles Moral and Political Science vol. II*, 135-148.

³⁹² Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 73-74.

³⁹³ Ferguson, *Principles Moral and Political Science vol. 1*, 235; Brandon P. Turner, “Adam Ferguson on “Action” and the Possibility of Non-Political Participation”, *Polity*, Vol. 44, No. 2, Morality and Exclusion, The University of Chicago Press on behalf of the Northeastern Political Science Association, (April, 2012), 222-223.

gerçekleştirilmesinde, isterse değerli kişilerin yaşamları boyunca desteklemeyi arzuladıkları onurlu bir rolde olsun, aktif hale gelir.³⁹⁴

Öyle ki bu tutkunun, en belirgin sapmalarında bile, insanın ilerleyen doğasında maddi bir ilke olduğunu; tüm uğraşlarında etkili olduğunu ve hayvansal isteklerini karşılamak için bile olsa, doğanın, bir arzu tam olarak tatmin edildiğinde, hayvanlar âleminin diğer tüm bölümlerinde izin verdiği dinlenmeyi reddettiğini söyleyebiliriz. İnsan çıplak, savunmasız doğar ve diğer hayvan türlerinden daha büyük zorluklara maruz kalır. Bu dezavantajlar altında güvencesiz bir varoluşu sürdürebilecek niteliktedir. Onu, en büyük kusurunun olduğu durumlarda güdülerini, zorluklarla mücadele etmeye teşvik etmektedir. Hırs diye nitelendirilen bu güdünün sürekli uygulanmasıyla, insanın kaydettiği ilerlemenin sonraki her aşamasında dahi hırsını korumaya devam etmesine teşvik edildiğini görürüz. Buna göre, ister ticari ister siyasi olsun, insan yaşamının sanatlarının bu güdülerden kaynaklandığını kabul ediyoruz.³⁹⁵

Ferguson'un hırs anlayışı bu nedenle hem genel hem de evrensel: Geneldir, çünkü marangozu ya da avcıyı motive ettiği gibi şehirlerin kurucusunu, aynı şekilde yazarı ve şairi de motive eder; evrensel, çünkü insanları her zaman ve her yerde zorlar. Ferguson'a göre insan, ister doğaya ister sanata ait olsun, her uygulamada yenilik yapma eğilimindedir; nereye yerleştirilirse yerleştirilsin ya da hangi duruma yükseltilebilirse yükseltilsin, tarzını çeşitlendirme fırsatı bulur. İnsanın uygulamaya istekli olduğu ve icatlarının sonsuz birikecek kadar sıklıkla değiştiği aynı zamanda ortaya koyduğu sanatların çeşitliliği bundan kaynaklanmaktadır.³⁹⁶

2.1.9. Zihin

Aydınlanma döneminde zihnin erdemlerine daha önceki dönemlerden daha fazla değer atfedilmiştir.³⁹⁷ Aynı şekilde Ferguson açısından da zihin önemlidir. Çünkü ahlaki ve siyasi birçok düşüncesini insan doğası ve insan zihni üzerine temellendirmiştir. O insan zihni ile olgular ve fizik yasaları arasında bir ilişki kurmaya çalışır. Onun iddiası

³⁹⁴ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 235.

³⁹⁵ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 239.

³⁹⁶ Turner, 223

³⁹⁷ Norman Davies, *Avrupa Tarihi Doğu'dan Batı'ya Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa'nın Panoraması*, 1996, (Çev. Ed.: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev.: Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya), (2. Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, 623.

zihinde ortaya çıkan teoriler aynı fizik yasaları gibi deney ve gözleme tabi tutulmalıdır. Nasıl ki fizik yasaları varsa zihnin de yasaları vardır. Zihnin işleyişi içerisinde bazı olgular sabittir.³⁹⁸ Ona göre zihin teorisi, olgulardan toplanan ve görünüşleri açıklamak için geçerli olan fizik yasalarının bilgisidir. Ancak fiziksel yasaları gözlemleyebildiğimiz kadar zihinsel sistemin yasaları eşit derecede iyi gözlemlenememektedir. Bu tespit, öznelere olduğu kadar yasaların da farklılığını göz önünde bulundurmamamızdan kaynaklanmaktadır. Ancak yasa dediğimiz şey ona göre muğlaktır. Bazen doğadaki bir olgunun tekdüzeliğini ifade eder. Bu şekilde doğa filozofları tarafından kullanılır. Bu manada maddi dünyanın yasaları olduğunu anlarız. Bu şekildeki yasalara kesinlikle uyulmalıdır. Çünkü yasa olarak kabul edilmesinin ön şartı uymaktır. Örneğin yerçekimi yasasına cisimler uyduğu sürece yasa olarak kalmaya devam eder. Bu anlamda, entelektüel sistemin de yasaları vardır; çünkü zihnin faaliyetlerinde bazı gerçekler tekdüzedir. Böyle olunca zihnin yasaları fiziksel dünyanın yasaları ile eşit derecede gözlemlenebilir. Ayrıca yasa kavramının anlamları içerisinde insanların değişmez bir şekilde uyması arzu edilen bir seçim kuralı vardır. Bu kural genellikle ahlakçılar ve siviller tarafından kullanılır. En yaygın olarak bu anlamda, entelektüel sistemin kendi yasalarına sahip olduğu kastedilir. Dolayısıyla böyle bir yasa, kesinlikle uyulmaksızın varlığını sürdürebilir; çünkü yasa, doğruluğu ya da kaynaklandığı otorite nedeniyle yasadır, gerçek olması nedeniyle değil. Ancak böyle önemli yasalar entelektüel sistemle ilgili olsa da, maddi sistemle ilgili aynı türden yasalar da vardır.³⁹⁹

Maddi sistem yasalarını Ferguson, doğal konularda zarafet, güzellik ya da yararlılık için gerekli olanın ya da sanat eserlerinde mükemmellik için gerekli olanın ifadeleri olarak tanımlar. Bu gibi açılardan maddi konular kadar entelektüel konular da yasadaki sapabilir. Bitki ve hayvan âleminde de şekil bozuklukları, çarpıklıklar ve hastalıklar olduğu gibi, düşünsel âlemde de ahmaklıklar, saçmalıklar ve suçlar vardır. Bu tür belirsizliklerden mümkün olduğunca uzaklaşmak için, ister zihinle ister maddeyle ilgili olsun, birinci tür yasalar fizik yasaları olarak nitelendirilmiştir; ikinci tür yasalar ise ahlaki yasalar olarak isimlendirilmiştir. Ancak bu kavramların kullanımı hiçbir şekilde belirli ve kesin değildir: çünkü sıklıkla, maddeyle ilgili olan her şeyin

³⁹⁸ Birdal, 52.

³⁹⁹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 76-78.

fiziksel olduğu söylenir; zihinle ilgili olan her şeyin ahlaki olduğu ifade edilir. Ahlak kavramının bu muğlak kullanımı sonucunda, zihinle ilgili her türlü teorik soru ahlak felsefesi yerine ikame edilmiş ve insanların ne olması gerektiği ve kendileri, ülkeleri ve insanlık için ne istemeleri gerektiğine dair çalışmaların yerini önemsiz tartışmalar almıştır.⁴⁰⁰

Zihin teorisi ile alakalı olarak fiziksel yasa örneklerinden hareketle Ferguson kavrama (idrak) yasasından bahseder. İdrak bizlere üç temel kural ya da fiziksel yasa ortaya koyabilir. Ferguson'a göre bunlar: Kendi bilincimizde olmak, eşyayı kavramak ve bilincinde olduğumuz ve kavradığımız eşyayı algılamak. İlki insanın varlığının, istencinin ve fiillerinin farkında olmasıdır. İkincisinde sahip olduğumuz algılar, algının nesnesi olmayan araçların müdahalesi ile elde edilir. Bunlar: Duyum aracı ve işaretler ortamıdır. Doğada bulunan öznelere varlığını tabii olarak algıladığımız duyumun bu öznelere bir benzerliği yoktur. Aynı şekilde başka zihinlerin varlığını ve anlamını doğal olarak algıladığımız işaretlerin, işaret edilen şeylerle herhangi bir benzerliği yoktur. Dolayısıyla her toplum eşyayı algılayışına göre farklılık arz eder. Dinsel ritüellerin çeşitliliği, ortak yaşamda var olan görgü kuralları unvan, servet, makam, mevki, rütbe, moda bakımından çeşitlilik bireylerin ve toplumların sahip olduğu bu algının neticesidir. Üçüncüsü ise herhangi bir özel konuyu kavramak için, onun atıfta bulunabileceği bazı genel durumları ya da sınıfları bilmek gerektiğidir. Dolayısıyla herhangi bir özel varlığın ve niteliğin doğasını kavramak, onu bilinen bir türe ya da sınıfa atfedebilmektir. Bir işlem ya da fenomeni kavramak, onu yerleşik bir kurala ya da bilinen bir doğa yasasına dayandırabilmektir. Örnek olarak bilinen yerçekimi yasasına atıfta bulunabilmek için ilgili tüm olguları kavramaya çalışırız. Mesela Newton kırılma yasasını keşfettikten sonra bunu gökkuşağına ve doğal cisimlerin renklerine uygulamıştır.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 79-80.

⁴⁰¹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 81-85.

2.3. AHLAK-DİN İLİŞKİSİ

Aydınlanmanın kendisi geleneksel dindarlık dışında yeni bir dindarlık anlayışı ortaya çıkarmıştır.⁴⁰² Aydınlanma, gelenek adına doğrulanmış iddiaları salt aklın bütünlük kurgusu içinde tekrardan ele alarak büyük bir nitelik ve sınıf değişimini başlatmıştır. Bu dönemde Kitab-ı Mukaddes'in bir klasik ve edebi metin olarak yeniden kurgulanışı, söz konusu nitelik ve sınıf değişiminin önemli bir sonucunu ifade etmektedir. O halde kabaca Ortaçağ'dan başlayarak Reformasyon'a, oradan da Aydınlanma'ya doğru ilerleyen kutsal metnin yorum sürecinin, teolojik aklın kurgusallığından salt aklın kurgusallığına doğru bir rota izlediğini söylemek mümkün hale gelmektedir.⁴⁰³ Ferguson din konusunu da eserlerinde ele almıştır. İnsanların neden bir dine ve kendisi dışında üstün bir güce ihtiyaç duyduğu sorusunun cevabını bulmaya çalışmıştır. Ancak bu konuda çok net bir düşünce ortaya koyamamıştır. Daha çok insanların takındıkları tavırları irdelemiştir.

Ona göre insanın, diğer hiçbir canlı türünde görülmeyen bir buluş çeşitliliği arasında, sıradan ihtiyaçlarıyla ya da barınmasıyla hiçbir alakası olmayan birtakım mekânlar ortaya çıkmıştır. Bu mekânlar ne barınma ne de savunma için inşa edilmişlerdir. Tapınaklar ve ibadet yerleri görünmez bazı güçlerle ilişkiye girildiğine dair izlenim uyandıran, ya da insanın hemcinslerinden daha üstün bir varlığın idrakini gösteren yerlerdir. Doğada var olan akıllı güç algısı bilindik bir durumdur ve insanın tanımlanmasında temel bir ayrım fikridir. Tarihin eski dönemlerinde dünya ulusları arasında, hepsi olmasa da büyük bir kısmının inancı, teoloji sistemi, din adamı düzeni, kendilerine ait ritüelleri bilinen ya da bilinmeyen Tanrı için yapılmış sunakları bulunmaktadır. Dolayısıyla bu toplumlarda bilgiye pek bir ihtiyaç görülmemiştir. Yeni dünyada bu tür kurumların eksik olduğu yerlerde bile insanlar arasında dünyayı idare eden akıllı bir güce atıf yapma alışılmış bir durumdur.⁴⁰⁴

Ferguson insanların kendisi dışında bir akıllı güç arama sebebine yönelik şu tespitte bulunur:

⁴⁰² W. R. Taylor, "Biblical Criticism and Modern Faith", *The Journal of Religion*, 23/4, 1943, 234.

⁴⁰³ Asim Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap Hristiyan İlahiyatında Tarihsel-Eleştirel Yöntem ve Kitab-ı Mukaddes'in Anlaşılması Sorunu*, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2021, 47.

⁴⁰⁴ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 163-164.

“Eğer nihai bir nedenin ya da tasarımın kavranması zekânın algılanmasını gerektiriyorsa, eğer tasarım zihnin anlaşılmaz bir niteliği ise ve eğer şeylerin doğasında nihai bir nedene ya da tasarıma dair herhangi bir ima varsa, doğa sistemindeki zeki gücün ilk kavranışını buna bağlayabiliriz. Bu imanin ilk olarak hangi noktadan verildiğini tespit etmek zor olabilir. İnsan türünün en ilkel ya da en basit halinde, en aşına olunan konuların yapısındaki parçaların uygunluğundan ya da zihni, bazı güçlerin olayların olağan akışını kesintiye uğratma ya da bozma niyetini sezmeye sevk eden büyük ve endişe verici olaylardan kaynaklanmış olabilir.”⁴⁰⁵

Ayrıca insanların Tanrı düşüncesine ulaşmasına doğada gördüğü kusursuz bir tasarıma ilişkin bir idrake dair bazı uygun örnekler görmüş olması da muhtemeldir. İnsan kendi dışındaki canlılarda özellikle hayvanlarda doğuştan getirdiği içgüdüsel yeteneklerden hareketle bir inanç geliştirmiş olabilir. Mesela bir civcivin kabuğundan çıkar çıkmaz yiyeceğe koşması ve gagasını yemeği parçalamak için kullanmaya başlaması bunun bir örneğidir. İnsan da kendinde bulunan organların içgüdüsel bir yönlendirme ve kendi doğasında bulunan zekâ ile birleştirerek işlevine uygun bir amaç için yaratıldığı düşüncesi insanı akıllı güç inancına yönlendirmiş olabilir.⁴⁰⁶

Ferguson’a göre insan, Tanrı düşüncesine sahip olduğu andan itibaren kendi varlığının künhüne vakıf olur. O andan itibaren Tanrı’nın elinde işinin tamamlanması için bilinçli ve istekli bir araç haline gelir. Doğru ya da yanlış arasındaki farkın dayandığı temeller arasında yer alan Tanrı’nın emir ve yasak koyan iradesi vardır. Kimilerine göre ise ayırımın gerçek temeli olarak kabul edilen düşünce ve inançtır. Bu inanca sahip olanlar açısından Tanrı’nın bu iradesi kuşkusuz en üstün otoritedir. Onlar bunu bildikleri için herhangi bir şeye başvurmazlar. Bu iradenin delili de Tanrı’nın doğada oluşturduğu düzeni gösterirler.⁴⁰⁷

Tanrı inancı aslında insanın geleceğini inşa eden bir düşünce sistemidir. Dolayısıyla insan hâlihazırda tamamlanmış bir kutsamadan ziyade, daha ileri bir kazanım kapasitesine işaret ettiği için Tanrı düşüncesini değerlendirmelidir. İnsanın ilerleyen ve değişken doğasındaki diğer maddeler gibi üzerine inşa edebileceği bir temeldir; doğasının ilerleyişi içinde belirsiz bir büyüklüğe ve güce ulaşabilecek bir tohumdur; ya da imgeyi hala değiştirebilirsek, sanat ve gelişme yeteneğini üzerinde

⁴⁰⁵ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 164.

⁴⁰⁶ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 165.

⁴⁰⁷ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 166.

uygulayacağı sert malzemelerden biri olarak düşünülebilir. Dolayısıyla bilge ve mutlu kişiler bu nesneye ilişkin kavrayışlarını yükseltmiş ve genişletmiş olabilecekleri gibi, vahşiler ve ahlaksızlar da onu bozmuş ve sıradan aklın seviyesinin bile çok altına indirmiş olabilirler.⁴⁰⁸ Ahlak-din ilişkisi bağlamında bu tespit önemlidir. Ferguson'a göre ahlaklı insanlar din konusunda kavrayışını yükseltip genişletirken, barbar ve ahlaksız olanlar ise dini ifsat etmeye çalışırlar. Dolayısıyla Ferguson, dinin insanlara ahlaki bir boyut kazandırdığını ifade etmektedir.

Tanrı inançları toplumdan topluma değişim göstermektedir. Kimi toplumlarda tek bir Tanrı varken kimilerinde birden çok Tanrı olduğu ileri sürülmüştür. Çok tanrıcılık, insanın kendi doğasının benzerliğinden ve insanların çokluğundaki karakter çeşitliliğinden aldığı bir eğilimi desteklese de Tanrıların çoğulluğunun tek bir kişinin anlayışından kaynaklanmadığı, farklı insanların kendi durumlarının ve içinde bulundukları özel koşulların telkiniyle oluşturdukları kavramların bir toplamı olduğu muhtemeldir. Politeist inancı, insan zihninin, doğanın işleyişinde bulunduğu varsayılan akıllı güce ilişkin ilk kavrayışını sürdürürken düştüğü büyük ve yaygın bir hatadır. İnsan zihninin bu konuyla ilgili olan kısmında ilerleme kaydetmesi, bu tür hataların düzeltilmesi ve Takdir-i İlahi'nin düzenine uyulmasıyla mümkündür. Aslında bu, insanın entelektüel yeteneklerinin ilerlemesinde elde edebileceği tüm avantajların tamamlanmasıdır.⁴⁰⁹

Tanrı inancı, toplumlar ve bireyler arasında tutarsızlıklarla itham edildi ve tanrılar kendi aralarında rakip güçler olarak ileri sürüldü. Dolayısıyla insanlar Tanrı inançları yüzünden hep birbirleriyle savaştılar. Tanrı gibi iyi olarak nitelendirilen bir kavram, insanların söylem ve tavırları yüzünden kötülüğü üreten bir sebebe dönüşmüştür. Doğru kullanıldığında, insan doğasının en yüksek ve en yararlı kazanımı olmasına rağmen, kötüye kullanıldığında, büyük kötülüklerin kaynağı haline gelmiştir. Tanrı inancı bilginin ve düşünce özgürlüğünün önüne bir engel olarak çıkarılmıştır. İnsan zihninde meydana gelen diğer tüm ahlaksızlık ilkelerinin ötesinde bir kin, kötülük, intikam ve acımasızlık kaynağı gibi iş görmeye zorlanmıştır. Hizmet edilmesi gereken Tanrı'nın kötü bir ruh olduğu, önemsiz ihmallerden rahatsız olduğu ve aynı önemsiz

⁴⁰⁸ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 167.

⁴⁰⁹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 168-169.

performanslarla yatıştırıldığı düşüncesi insanlar arasında hâkim olduğu için, ona güven ve sevgiden çok korku ve güvensizlikle tapınılmıştır. Suçluluk bilincinden kaynaklanan ve aklın buyruklarına uygun olan bir korkuyla değil, yarattıklarının zararına kendisi için bir amaç güden kaprisli bir güçten insanın ne beklemesi gerektiğinin belirsizliğinden kaynaklanan bir korkuyla ona yönelmişlerdir.⁴¹⁰ Bu yüzden Tanrı inancı insanlar arasındaki ahlaki bozulmalara sebebiyet vermiştir. İnsanlar Tanrı kavramına, onun sahip olduğu güçleri insanların olumsuz davranışlarını cezalandırmak için kullanacağı inancıyla yaklaşmışlardır. Bu da insanların ahlaki olarak samimi bir tavır koymalarını zorlaştırmıştır. İnsanların oldukları gibi hareket etmelerini engellemiştir. İnsanlar başlarına bir felaket geldiğinde bunun nedenini bulmak için kehanete başvuruyorlardı. Bazıları düştükleri durumdan kurtulmak için din adamlarının kucağına itiliyordu. Bazen de ilahi öfkenin sopasının her zaman yukarı kalkık olduğu için sopanın inmemesi adına uygulama olarak; insanlar Tanrı'ya tapınma, gönüllü kefarete ve kurbanla yatıştırılması gerektiğine inanmışlardır.⁴¹¹ İnsanlar, toplumsal veya bireysel analogilerle rüşveti geçerli kılarak Tanrı'nın gazabından bir nebze de olsa kurtulacaklarını sanmışlardır.

Ferguson'a göre Tanrı inancı evrenseldir ve şüphecilerin konu hakkındaki kuşkuları bu inanca gölge düşürmez. Bu tıpkı kuşkuların insanların maddenin varlığına ilişkin algılarının evrenselliğine gölge düşürmemesi gibi bir şeydir. Kuşkucular iki duruma da aynı şekilde yaklaşmışlardır.⁴¹²

Ona göre evrensel olan Tanrı inancı, herhangi bir çağa ya da ulusa özgü koşullara bağlı olamaz, ancak insan doğasının bir sonucu ya da her yerde ve çağda ortaya çıkan koşulların önerisi olmalıdır. İnsanın doğasında, etkilerin ortaya çıkmasından, nedenleri ve araçların bir amaca yönelik olarak bir araya gelmesinden tasarımı algılama vardır. Kuşkucular bu algıların gerçekliğini inkâr etmemişlerdir; daha ziyade genel ve bayağı hataların temeli olarak bunlardan şikâyet etmişlerdir. Ancak her konudaki bilgimiz, duyulardan, tanıklıktan ve yorumdan kaynaklanmaktadır ve bu tür bazı doğal algılara dayanır. Bu durumların hiçbirinde, inancımız için doğamız gereği algılamak üzere yaratılmış olmamız dışında bir neden gösteremeyiz. Doğanın inanmaya devam edeceğimizi belirlediği bir şeyi kanıtlamak için hiçbir argüman gerekmediği gibi

⁴¹⁰ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 170.

⁴¹¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 171.

⁴¹² Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 114-115.

argümanları çürütmek için de hiçbir etkisi olamaz. Hiç kimse gözün görmek, kulağın duymak için; kanadın hava, yüzgecin su, ayağın yer için yaratıldığına inanmaktan kaçınamaz. İnsanların eserlerinde bir amaç ya da niyetin algılanması, bir sanatçının inancını kapsar. Doğanın eserlerinde bir amaç ya da niyetin algılanması, Tanrı inancını da beraberinde getirir. Doğa, bilginin uzandığı her yerde nihai nedenler sunar. Nihai nedenler, Tanrı'nın varlığının insana açıklandığı dil olarak düşünülebilir. Bu dilde işaret doğaldır ve yorumlama içgüdüselidir.⁴¹³

Ferguson, Tanrı'nın sıfatlarını, eserlerinin işaret ettiği Yüce Varlık'ın karakteri olarak tanımlar. Bunların da beş tane olduğunu söyler: Birlik, güç, hikmet, iyilik ve adalet. Nihai nedenlerin algılanması, yalnızca tek *bir* Tanrı inancının bir sonucudur ve tanrıların çokluğu ahlaki bir yozlaşmadır. *Güç*, ilk sebebin niteliğidir. *Hikmet*, zekânın niteliğidir ve doğanın yaratıcısına olan bilgelik inancı, ereksel nedenlerin inancında kendini hissettirir. Tanrı'nın bilgeliği, her doğanın, farklı doğaların karşılıklı ilişkilerinin ve bağımlılıklarının her biri ve bütün için neyin en iyi olduğunun bilgisini içerir. *İyilik*, her şeyi yaratanın ve koruyanın bir vasfıdır. İyiliğin delilleri Ferguson açısından üçtür: 1. Duyarlı ve akıl sahibi varlıkların yaratılması. 2. Zevk sahibi olmalarındaki iyilik ölçüleri. 3. Korunmaları için kurulan nizam. *Adalet* ise, bilgeliğin ve iyiliğin bir sonucudur. Adalet ve iyilik tarafsız ve evrenseldir; her parçayı bütünün iyiliğine tabi kılmak ve bütünün parçalarının korunması için tedbir almasıdır. Ancak her parçanın bütün için zararlı olan şeylerden zevk almasını engeller. İnsanın tabiatında bulunan acılar ve zevkler, bu adalet kuralına uygun olarak dağıtılır. Bütünü özetlemek gerekirse, iyilik her zaman zevklendiricidir, kötülük her zaman acı vericidir. Ölümde görünenin aksine, insan ruhunun genellikle vücuttan ayrı kaldıktan sonra hayatta kalması ve gelecekteki bir ödül ve ceza durumuna ayrılması gerekiyordu. Bu kavrayış, Tanrı'nın iyiliği ve adaletine ilişkin en rasyonel kavramlara uygundur.⁴¹⁴ Burada Ferguson'un ruh-beden ayrımını benimsediğini görebiliriz. Ayrıca ruhun ölümsüz olduğu düşüncesine de sahiptir. Ahlak-din ilişkisi bağlamında burası önemlidir. Onun "Geleceğin Devleti" olarak kavramlaştırdığı bir ruhlar dünyası (ahiret inancına) düşüncesine sahip olduğunu görmekteyiz. Ahiret inancına sahip olması insanların bu dünyada yapıp ettiklerinin ödül ve cezasının peşinen ve yeterli bir şekilde uygulanıp

⁴¹³ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 116-118.

⁴¹⁴ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 119-127.

uygulanamaması tam olarak bilinemese bile gelecekteki bir durumda ek ceza ve ödülün insanlara verileceğine inandığını göstermektedir. O, bu düşüncesini şöyle ifade eder:

“Hayvan doğalarının yanı sıra akılcı doğalar da sürekli olarak yaratılmaktadır. Ancak hayvani doğalar kesinlikle yok olmuştur; neden akli doğalar yok olmasın? Birincisi gereklidir. Eğer nesiller birbirlerine yol açmak için ölmeselerdi, dünya hayvanlarla dolup taşardı. Ancak ruhlar dünyası, herhangi bir sakınca olmaksızın sonsuza dek çoğalabilir. Ölümsüzlük arzusu içgüdüselidir ve bu arzunun sahibi tarafından neyin amaçlandığına dair makul bir imadır. İnsanın zeki doğasının ilerlemesi, bu yaşamın kazanımlarının ötesinde devam edebilir. Tanrı’nın yönetimi adildir; ama insanın içgüdüsel olarak dağıtıcı adalet arzusu bu yaşamda yerine getirilmez. Bu nedenle, kötü insanların gelecekteki bir durumda ek cezalar ve iyi insanların ek ödüller alacağına dair evrensel inanç vardır.”⁴¹⁵

---

⁴¹⁵ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 129.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADAM FERGUSON'UN SİYASET DÜŞÜNCESİ

3.1. ADAM FERGUSON'UN GENEL SİYASET DÜŞÜNCESİ

Adam Ferguson'un önem verdiği en önemli konulardan birisi de siyasettir. Onun ortaya koymaya çalıştığı sosyal bilim anlayışı hem bireysel hem de toplumsal içeriğe sahipti. İnsan önce doğayı ve kendini sonra da içinde yaşadığı toplumu tanıdıkça mutlu olabilirdi. Bu manada toplumun iç dinamiklerinden neşet eden sivil toplum, siyaset, hukuk ve ekonomi kurumlarına özel ilgi göstermiştir. Onların geliştirilmesine yönelik birçok tespit ve öneriyi dile getirmiştir. O, geçmişten günümüze kadar insanlık tarihine genel olarak yaklaşmıştır. Çıkarımlarını buna göre yapmıştır. Onu *Essay*'e bakarak ahlakçıdan çok bir siyasetçi olarak nitelendirenler olmuştur. Ancak genel olarak çalışmalarına baktığımızda ahlak ve siyaset alanındaki etkileşime yaptığı vurgu bu nitelemeyi tekrar düşünmemizi sağlamaktadır. Kendisi bugünkü manada bir politikacı olmamıştır. Ancak biyografisine baktığımızda kamu alanında hizmetleri olmuş, aynı zamanda dönemin çeşitli siyasi şahsiyetleriyle bağlantıları olmuştur. Bakanlık için eğitim görmüş olsa da o günün tuhaf İskoç siyasetinde önemli bir rol oynamak için gerekli sosyal niteliklerden yoksundu.⁴¹⁶

Ona göre, hayatın siyasi yönü, sadece diğer tüm boyutlar üzerindeki etkin sonuçları nedeniyle değil, aynı zamanda ahlaki bir aktör olarak insan için taşıdığı eşsiz anlam nedeniyle de belirleyici bir öneme sahipti. Ferguson, en uygun koşullar altında, aktörlerin ve faydalanıcıların ahlaki gelişimini teşvik eden siyasi faaliyetin, ahlak biliminin en yüksek ideali olduğuna, ancak daha az elverişli koşullar altında bile, siyasetin ve ahlakın iddialarının her ikisinin de geçerli olduğuna inanıyordu. Ferguson'a göre, siyasi ve ahlaki görüş açıları örtüşür, ancak çoğu zaman gerçekliğin tamamen aynı bölümlerini kavramazlar.⁴¹⁷

Ona göre insanlık tarihine baktığımızda, insanların her zaman birlikler ve topluluklar halinde hareket ettikleri; bireyin olduğu kadar topluluğun da iyiliğini

⁴¹⁶ Kettler, "The Political Vision of Adam Ferguson", 773.

⁴¹⁷ Kettler, "The Political Vision of Adam Ferguson", 775.

düşündükleri; her birinin kendi güvenliği için sanat icra ederken, ortak güvenlik için siyasi biçimler oluşturdıkları ve güçlerini birleştirdikleri anlaşılmaktadır. İnsanların düşüncelerinin, alışkanlıklarının ve uğraşlarının çoğunun toplumlarının durumundan kaynaklandığı; insanların insanları sevdikleri oranda mutlu oldukları, haklarının ve görevlerinin birbirlerine bağlı olduğu ve bu nedenle en önemli kaygılarının karşılıklı ilişkilerinde ve topluluklarının durumunda bulunduğu söylenebilir.⁴¹⁸

Ferguson milleti şöyle tanımlar: Bir millet, ortak bir yönetim altında hareket eden herhangi bir bağımsız müessese ya da insan topluluğudur. Adam Ferguson, *Principles I*'de “vatandaşlar bir milletin kanıdır” şeklinde benzetme yapar.⁴¹⁹ İskoç felsefesinde siyasi birlik ve millet olgusu ile insan bedeni arasında böyle bir analogi yapılması nadir referanslardan biridir. Devlet ise, çoğunluğun birleşmiş gücüne ve hareket ettikleri yöne denir. Mutlu insanlardan oluşan milletler mutludur. Mutsuz insanlardan oluşan milletler acınacak halde olur. Milletler kaynaklarına ve müesseselerine göre değerlendirilir. Milli kaynaklar kamu ekonomisinin, milli kurumlar ise siyasi hukukun nesneleridir.⁴²⁰

Ferguson yozlaşma diye adlandırdığı modern ticari toplumun içsel ve potansiyel olarak ölümcül kusuruna odaklanan bir sivil toplum teorisi formüle etti. O, ticaret ruhunun yarattığı materyalist hedonizmin potansiyel tehlikesini hissetti. Çünkü ona göre tek bir tiranın yönettiği ülkede bütün bir toplumu etkisi altına alacak modern ve korkunç bir kölelik kaçınılmazdır. Ortaya çıkan ticari rahatsızlığın tedavisinin, vatandaşların hükümetin olağan ve günlük faaliyetlerine katılmasını talep eden düzgün bir şekilde oluşturulmuş bir yönetim şeklinde olduğunu idrak etmiştir. Bu düşüncesi ile Tocqueville'in Amerika'da Demokrasi isimli eserine ilham kaynağı olmuştur. Ancak Tocqueville, ondan farklı olarak ticaretteki kusurların kontrol altına alınabileceği aktif bir yönetim biçimi oluşturmak için somut bir öneri sunmuştur. Amerikan Federal Cumhuriyeti bunun bir örneğidir. Ayrıca Ferguson'un, siyasetin ekonomi üzerindeki önceliğini öne sürerek, on sekizinci yüzyılın sonlarındaki yeni siyaset bilimine önemli katkıları olmuştur.⁴²¹

⁴¹⁸ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 239-240.

⁴¹⁹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 412.

⁴²⁰ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 240-241.

⁴²¹ McDowell, 537.

Ferguson açısından siyasetin çok önemli olduğu hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar aşikârdır. Çünkü siyaset yalnızca son derece önemli olduğu için değil, aynı zamanda insanlar eylem ve çatışmayı önemseyen yaratıklar olduğu ve siyaset bu özel doğanın kullanılması için ideal bir form olduğu için de önemlidir. Ferguson, bizi bir yönetimin altında yaşamaya hem uygun hem de yazgılı kılan şeyin dil olduğu konusunda Aristoteles ile hemfikirdir. İnsanoğlu tek başına konuşma yeteneğine sahip olduğu için siyasi yaşam için yazgılı olan tek türdür. Ferguson'un zihni birçok açıdan ahlakçı ve romantiktir, ancak siyaseti güçlü bir pratik ve ayakları yere basan olma arzusu tarafından şekillendirilmiş ve sınırlandırılmış görünmektedir. Normatif ahlakçılığın yeri vardır, ancak kişi sadece soyut bir ilkeyi savunmak için ahlakçılık yapmamalıdır; sonuçta tüm sistemlerin ve kurumların amacı insanları mutlu etmektir. ('Mutluluk' ile Ferguson faydayı değil, erdem ya da iyilikseverlikle eşanlamalı Stoacı mutluluk türünü kastetmektedir). Soyut ve yapısalcı siyaset felsefesi nadiren yardımcı olur çünkü sosyal düzen rasyonel bir şekilde oluşturulmaz: Daha ziyade, düzeni ortaya çıkaran görünmeyen, planlanmamış, kademeli ve alt rasyonel güçlerdir. Ferguson, siyaset ve toplum biliminde yaşamın kaçınılmaz düzensizliğine açıkça yer vermekte ve şu hususlara inanmaktadır: İlki kargaşa ve çatışma, yaşamın normal ve sağlıklı bir parçasıdır, ikincisi ise insan ilişkileri, birkaç basit yasa veya katı a priori normatif 'sistemler' altında anlaşılamaz.⁴²²

Düşününün siyasi yönelimlerinin karmaşık bir şemasını çizebilmek için ortaya koyduğu düşüncelerin altında yatan temel çelişkileri bilmek gerekir. Bunlardan en önemlisi, paradoksal bir şekilde belirgin bir muhafazakârlıkla bir arada yaşayan ilerlemeciliktir. Ferguson'un bu muhafazakârlık anlayışı nostaljiye, hatta atalarının düşüncesine evrilse de genellikle hem antik hem de liberal/modern siyasi değerleri aynı anda benimsemesinde ortaya çıkar. İkinci paradoks, aynı derecede güçlü idealist eğilimlere karşı bilinçli olarak geliştirilmiş bir gerçekçilik anlayışıdır. Bu çelişki, sivil erdemin sürdürülmesi için hayati öneme sahip olduğunu düşündüğü siyasi kargaşa ve coşkulu aktivizm ile düzeni dengeleme arzusunu besler. Son paradoks ise onun insan sosyal yaşamının kendiliğinden oluşan doğasına olan inancı, ilerlemenin olumsuz

⁴²² Lisa Hill, "A Complicated Vision: The Good Polity in Adam Ferguson's Thought", (Ed.: Eugene Heath and Vincenzo Merolle), *Adam Ferguson: Philosophy, Politics and Society*, 107-123, Pickering & Chatto, London 2009, 107-108.

etkilerini bertaraf etmek için akılcı müdahaleleri savunmasıyla aynı yerde bulunur. Bu durum, siyasi alanı hareket halinde tutmak için ne kadar insan müdahalesi gerektiği konusunda belirgin bir belirsizlik olarak kendini gösterir.⁴²³

Ferguson, eylem (action) kavramına kapsamlı bir açıklama sunar. Dolayısıyla siyaseti hem siyasi katılımı hem de siyasi olmayan faaliyet biçimlerini içeren birikimli bir proje olarak görür. Bu nedenle eylem ve siyaset üzerine düşünceleri, siyaset dışı eylemin potansiyeline ve bunun sivil ve siyasi topluma nasıl katkıda bulunduğuna dair görüşü hakkında çok kafa yormuştur.⁴²⁴

Ferguson siyaseti, insanların nedenlerini paylaşmak, yargıda bulunmak ya da başka bir şekilde yönetme ve yönetilme sanatlarıyla meşgul olmak için bir araya gelmesi olarak görmek yerine, esasen çekişmeli olarak görür. Siyaseti bir oyun olarak kabul edersek, bu oyundan ders almak, sadece işbirliği ve barış sahnelerinden değil aynı zamanda çekişme ve sorun sahneleri aracılığı ile de olur. Çünkü “yanlışa direnmenin kendisi bir adalet eylemidir, bu ya da başka herhangi bir deha çabasında zorluk, insanların zekâsını dener ve keskinleştirir.”⁴²⁵

Hume’un siyaseti bilimselleştirme çabalarına karşı Ferguson diğer konularda olduğu gibi sıkı bir muhalefet yapmıştır. O, Hume’un yaklaşımındaki bilimselliğinin, pişmanlık duymayan “vita contemplativa”nın, (derin düşünce) modern dünyayı antik dünyadan üzücü bir şekilde ayıran bir olgu olduğuna dikkat çekti. Ferguson’a göre Hume’un yaptığı gibi “insan karakterinin büyük bir kısmının emeklilikte ve kitaplardan öğrenilebilecek bilgilere dayandırılması modern Avrupa’ya özgüdür.”⁴²⁶ Ferguson açısından siyaset, bilimsel bir meşgale olduğu kadar canlı bir laboratuvar ortamıdır. Ferguson’a göre antik siyasi düşünce klasikleri, aktif bir siyasi hayatın ortasında yaratılmıştır. Bir “vita activa” (insan etkinliklerinin tümü) tarafından harekete geçirilen Cicero ve Stoacılar ile onların Yunan selefleri, modern kütüphanelerin tozlu raflarında unutulmuş ve heyecanını yitirmiş eserler ortaya koymuşlardır. Modern insan için siyaset, hayali bir uygulama ve boş bir teori haline gelmiştir. Ferguson bunu şöyle ifade eder: “Gerçekte deneyim ve duygu meselesi olan şeyi hayal gücü ve düşünceden

⁴²³ Hill, “A Complicated Vision: The Good Polity in Adam Ferguson’s Thought”, 108.

⁴²⁴ Turner, 212.

⁴²⁵ Turner, 229.

⁴²⁶ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 33.

türetmeye ve ölü dillerin grameri ve yorumcuların kanalıyla, toplumun canlı ruhundan kaynaklanan ve aktif bir yaşamın canlı izlenimlerinden alınan düşünce ve hitabetin güzelliklerine ulaşmaya çalışıyoruz.”⁴²⁷ Bundan dolayı Ferguson, ünlü Ansiklopedi’nin mantığını tekrarlayarak, siyasetin bir bilime indirgenmemesi, aksine öz-bilinçli ve iyi bilgilendirilmiş bir uygulama düzeyine yükseltilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴²⁸

Ferguson’un düşünce yapısı, bir yandan moderniteye ve kendi liberalist eğilimine, diğer yandan ise geçmişe ve hayran olduğu antik (genel olarak Roma Stoası) kaynaklara olan derin bir bağlılık tarafından şekillenmiştir. Onun üzerine çalışanlar Ferguson’u sivil hümanist veya proto-liberal tarafta konumlandırmaya çalışsalar da onun düşüncelerini en iyi ifade edecek olan “liberal Stoacılık”tır. Çünkü o, sürekli geçmiş ve gelecek arasında melez bir gelenek yaratmaya yönelik bir çaba içerisindeydi.⁴²⁹

3.2. ADAM FERGUSON’UN SİYASET DÜŞÜNCESİNİN TEMEL KAVRAMLARI

3.2.1. Sivil Toplum

İlk kez 1690’da Locke tarafından kullanılan “sivil toplum” kavramı, Tocqueville’in demokrasi tartışmalarına kadar gündemde kalmıştır.⁴³⁰ Locke, insanların toplum haline gelişini şöyle ifade eder:

“Tanrı insanı, yalnız kalmanın, kendi düşüncesiyle iyi bir şey olmadığını anlayacak bir yaratık olarak yaptı; insanı çok güçlü rahatlık, gereksinim ve eğilim yoluyla topluma yönlendirdi; aynı şekilde toplumu sürdürmesi ve toplum içinde yaşaması için İnsana anlama yetisi ve dil yerleştirdi. İlk toplum karı koca arasındaydı; bu toplum, ebeveynlerle çocuklar arasındaki toplumu başlattı; ebeveynlerle çocuklar arasındaki topluma, zamanla efendi ile hizmetli arasındaki toplum eklendi ve bütün bu toplumların birbirleriyle karşılaşacak ve genellikle karşılaşmış olmalarına ve başındaki efendi ya da hanımefendinin tümüyle bir aileye yaraşır türde bir yönetime sahip olduğu tek bir aile oluşturmalarına rağmen, aşağıda göreceğimiz gibi, bunların her birinin farklı amaçları, bağları ve sınırları olduğunu düşünecek

⁴²⁷ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 34.

⁴²⁸ Fania Oz-Salzberger, “The Political Theory of the Scottish Enlightenment”, (Ed.: Alexander Broadie), *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment*, (ss. 157-177), Cambridge University Press, Cambridge 2003, 162.

⁴²⁹ Hill, “A Complicated Vision: The Good Polity in Adam Ferguson’s Thought”, 108.

⁴³⁰ Vehbi Başer, “Türkiye’de İslam, Toplum ve Demokrasi”, *Yeni Türkiye*, 99 (29-30), 1999, 289.

olursak, bunların her biri ya da hepsi birlikte siyasal toplum yoksunluğu içindedirler.”⁴³¹

Locke’un toplumu oluşturan, karı-koca, ebeveyn-çocuk, efendi-hizmetli ve sonucunda oluşan aile aslında sivil toplumun üyeleridir. Devletin oluşum ve işleyişinden farklıdır. Ona göre sivil toplumun amacı, herkesin kendi davasında yargıç olmasından zorunlu olarak kaynaklanan doğa durumunun sakıncalarından kaçınmak ve bu sakıncaları gidermek için, toplumdaki herkesin uğradığı herhangi bir zarar ya da ortaya çıkabilecek bir anlaşmazlık üzerine başvurabileceği ve toplumdaki herkesin itaat etmesi gereken bilinen bir otorite kurmaktır.⁴³²

“Sivil Toplum” kavramı Eduard Bernstein eserindeki savunusundan ve Gramsci’nin düşünce yapısında sahip olduğu öneme binaen gündeme gelmiş ve sürekli tartışılır halde kalmıştır. Bu kavramın Avrupa’da tartışma konusu haline gelmesi 1970’li yılların başlarına kadar gitmektedir. Batı’daki tartışma sürecinde, sivil toplum anlayışı kapitalist ülkelerin dışına taşan bir genişlik kazanmıştır. Birçok az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin aydınları arasında da belli bir düşüncenin temel kavramı haline gelmiştir.⁴³³

Sivil toplum, devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin karşılıklı bağımlılığa dayanan bakış açısıyla ortaya çıkan analitik bir kavramdır. Bu analitik bakış açısı, devlet tarafından ele alındığında, devletin toplumdaki farklı olduğunu ima eder ve onun özerkliğinin niteliğini, derecesini ve neticesini irdeler. Toplum bakımından ele alındığında ise, kendine özgü gelişme dinamiği ya da prensibi, köklü karar alma ve anlaşmazlık çözme yöntemleri manasında kurumsallaşmış yapıları bulunan, devletten bağımsız bir toplumsal alanın var olma imkânını araştırır.⁴³⁴ Sivil toplum, devletin karşısında, ondan kısmen bağımsız olarak var olur. Toplumsal yaşamın devletle karıştırılmayacak ya da devlet tarafından tüketilemeyecek boyutlarını içerir. İktidar yapılarını tamamen ortadan kaldırma şansı imkânsızlaşınca, ‘sivil toplum’ kavramı,

⁴³¹ Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*, 87.

⁴³² John Locke, *Second Treatise of Government*, (Ed.: C. B. Macpherson), Hackett Publishing Company, Cambridge 1690, 48.

⁴³³ Gülnur Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi Rousseau, Hegel, Marx*, Dipnot Yayınları, Ankara 2013, 9.

⁴³⁴ Erdoğan, 250.

devlet vesayetinden uzak, aşağıdan bağımsız toplumsal yaşam biçimleri inşa etme programını ifade etmektedir.⁴³⁵

Sivil toplum kavramının Batı’da insanların sahip olduğu bir şey olarak bazı nüanslar bulunmaktadır. Taylor, bu farkları şöyle ifade eder: İlki, asgari manada sivil toplum, devlet gücünün vesayeti altında olmayan özgür birlikteliklerin olduğu yerde var olur. İkincisi, daha güçlü bir anlamda sivil toplum, ancak toplumun bir bütün olarak kendini yapılandırabildiği ve eylemlerini devlet vesayetinden uzak dernekler aracılığı ile koordine edebildiği yerlerde bulunur. Sonuncu olarak ise ikincinin alternatifi veya tamamlayıcısı niteliğinde, dernekler topluluğunun devlet politikasının seyrini önemli ölçüde belirleyebildiği veya etkileyebildiği her yerde sivil toplumdan söz edebiliriz.⁴³⁶

Sivil toplum ve siyasi toplum ilişkisi bakımından Batı toplumlarında Anglo-Sakson olarak bilinen, İngiltere ve Amerika’da uygulanan model ve Fransız modeli olmak üzere iki farklı gelenekten bahsedebiliriz. Bu iki tarz arasında tarihsel, kültürel, gelenek ve tecrübeden kaynaklı temel farklılıklar vardır. Amerika ve İngiltere’de, İskoç Aydınlanması çerçevesinde gelişen liberal gelenek sivil ve siyasi toplum ilişkilerini belirleyen temel düşüncedir.⁴³⁷

Sivil toplum fikrini ele alan çeşitli gelenekler, kısmen on sekizinci, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda farklı ülke ve dönemlere ait tarihsel koşullarla açıklanacak şekilde, farklı ve göreceli vurgulara sahiptir.⁴³⁸ Sivil toplum, esasen insanlığın ahlaki gelişimi için bir kurumdur ve ahlaki yanılığımız, bu gelişimi bizim ulaşım alanımızın dışına çıkardığı ölçü nispetinde sınırlıdır. Bu kısıtlamaya tabi olarak, sivil toplum sadece mutluluğu en üst düzeye çıkarmak için değil, aynı zamanda vatandaşlara iyiliksever ya da yüce bir motivasyon aşlamak için de vardır.⁴³⁹ İskoçya’nın egemenliği üzerine yapılan tartışma siyasi ve hukuki terimlerle yürütülmekle birlikte, ülkenin ekonomik durumu, kurumsallaşmış dinin toplumdaki rolü ve İskoç ulusunun farklı kavramları gibi konuları da içeriyordu. Bu temalar İskoç Aydınlanması’nın ‘sivil

⁴³⁵ Charles Taylor, “Modes of Civil Society”, *Public Culture*, “Invoking Civil Society”, 3 (1), 1990, 95.

⁴³⁶ Taylor, “Modes of Civil Society”, 98.

⁴³⁷ Seyfettin Aslan, “Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (33), Yaz-2010, 192.

⁴³⁸ Adam B. Seligman, *The Idea of Civil Society*, The Free Press, New York 1992, xi.

⁴³⁹ Haakonssen, 77.

toplum' çalışmalarıyla oldukça örtüşüyordu ve belirli konularda çok sayıda benzerlik bulmak oldukça kolaydı.⁴⁴⁰

Adam Ferguson on sekizinci yüzyıl İskoç Aydınlanması filozofu olarak sivil toplum kavramına önemli bir yer vermiştir. O, 1767'de *An Essay on the History of Civil Society* (Sivil Toplum Tarihi Üzerine Bir Deneme) isimli bir kitap yayınlamıştır. Oz-Salzberger'e göre *Deneme*, modern, ticari devlet adına sivil erdem fikrini geri kazanma girişimidir.⁴⁴¹ Onun sivil topluma ilişkin düşünceleri, siyaset felsefesi ve toplumsal sözleşme teorilerine olan yaklaşımıyla yakından ilişkilidir. Britanya'da ve Kıta'da yazılan önceki ve çağdaş 'evrensel tarihlerin' aksine Ferguson'un sivil toplum tarihi, artan bir uyum ve barışın hikâyesi değildir. İnsan, doğası gereği 'muhalefete çok yatkındır'.⁴⁴²

Ferguson'un sivil toplum alanı içinde örgütlü devleti benimsemesi, kendiliğinden doğan düzen fikri ve insan toplumunun kendi kendini örgütleyen karakterine olan inancı etrafında inşa ettiği yenilikçi sosyal biliminin kaçınılmaz bir sonucudur. Modern siyaset felsefesinin oluşumunun ilk dönemlerinde bulunan sözleşmecilik anlayışını şiddetle reddeder. Bunu modern sosyal bilime geçişi sağlamak için yapar. Aynı zamanda Ferguson, doğuştan gelen dürtüler, alışkanlık, gelenek ve görenek, maddi koşullar ve çatışma gibi rasyonel olmayan güçlerin sosyal düzenin sağlanması için hem resmi hem de gayri resmi mekanizmalar oluşturma biçimini araştırır.⁴⁴³

Ferguson'un devletin kökenlerine ilişkin söylemi, doğa durumuna ve herhangi bir toplumsal sözleşmeyle alakalı bütün rasyonalist kavramları göz ardı eder. Rousseau'nun toplum öncesi, insanın bağımsız, yalnız, tembel ve diğer canlılar arasında dağınık yaşadığı⁴⁴⁴ düşüncesine karşı çıkmış ve insanların her zaman gruplar halinde yaşadığı ve her daim siyasi ve ilerlemeci olduğu konusunda ısrar etmiştir.⁴⁴⁵ Ferguson'a göre siyasi ve sosyal kurumlar içgüdüsel olarak geliştirildikleri için insanın ortaya çıkışıyla

⁴⁴⁰ Hanczewski, 10.

⁴⁴¹ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, xviii.

⁴⁴² Fania Oz-Salzberger, "Did Adam Ferguson Inspire Friedrich Schiller's Philosophy of Play? An Exercise in Tracking in Itinerary of an Idea", (Edit: Stefanie Stockhorst), *Cultural Transfer through Translation The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation*, (pp. 315-337), Leiden, The Netherlands: Brill, 2010, 320.

⁴⁴³ Lisa Hill, "Civil Society Theory: Ferguson", Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, Regina List (Ed.), *International Encyclopedia of Civil Society*, (ss. 400-404), Springer Science, USA 2010, 401.

⁴⁴⁴ Rousseau, 94.

⁴⁴⁵ Hill, "Civil Society Theory: Ferguson", 402.

eş zamanlıdır. İnsanların ortaya koyduğu hükümet modellerinin hepsi yapay gibi görünse de bu yapıların hepsi doğaldır, çünkü yönetimler insan doğasının bir sonucudur. Hatta toplumun olduğu her yerde hükümetin bulunması Tanrı'nın takdiri ve iradesi gibi görünmektedir.⁴⁴⁶

Ferguson, eski yasa koyucuların ve devlet kurucularının geleneksel tarihlerinin dikkatle incelenmesi gerektiğini söyler. Ona göre tarih, genel olarak sayısız aktörün zaman içerisinde kümülatif eylemleriyle oluşan spontane bir olaydır. Bu arada Roma ve Sparta'daki bazı kurumların gerçekliği tartışılmaz. Onun açısından bu iki devletin yönetimi, tek tek insanların projelerinden değil, halkın durumundan ve dehasından doğmuştur. Bu ulusların kurucuları olarak kabul edilen ünlü savaşçı ve devlet adamlarının aynı kurumlara yatkın kişiler arasında yalnızca üstün bir rol oynamaları, sahip oldukları konuma gelmelerini sağlamıştır. Bu insanların gelecek kuşaklara, daha önce kullanılmakta olan ve yurttaşlarının olduğu kadar kendi görgü ve dehalarının da oluşmasına yardımcı olan birçok uygulamanın mucitleri olarak işaret eden bir ün bırakmış olmaları olasıdır.⁴⁴⁷ Dolayısıyla o, sivil toplumun da bilinçli bir planlama ve tasarım sonucu olmaktan ziyade milletlerin gerçekten de insan eyleminin sonucu olan, ancak herhangi bir insan tasarımının uygulaması olmayan bilinçsiz grup süreçlerinin ürünü olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁸

Ferguson, sivil toplumu doğuştan gelen bazı ahlaki duyarlılıklara istinaden keyfi siyasal gücü sınırlamak, kişisel menfaatin kaotik etkisini azaltmak için kabul etmiştir. O, insanın toplum haline gelmesinin köklerini empati ve dünyaya başkalarının gözüyle bakmaya yarayan genel insan yetisine isnatta bulunmaktadır. Bu yakınlık hissi fertlerin diğer bireylerin hayatlarına katılmasına imkân verir, ortak ahlaki ilişkilerin ortaya çıkardığı sivil toplumla bireyleri uzlaştıran ahlaki hükümler ortaya koyar.⁴⁴⁹

O, bireysel menfaat anlayışına karşı ahlaki bir isyanı dillendirmiştir. Sivil toplumun temelini insan sevgisinde görmüştür. Bu düşüncesi İskoç aydınlanmasındaki Hume ve Smith gibi insan örgütlenmesinin odağına ticari çıkarları yerleştiren düşünürlerden farklı bir fikirdir. Duygu ve zihin gücü, toplulukların bağı ve kuvvetidir.

⁴⁴⁶ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 496.

⁴⁴⁷ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 121.

⁴⁴⁸ Hill, "Civil Society Theory: Ferguson", 402.

⁴⁴⁹ John Ehrenberg, *Sivil Toplum*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2022, 111.

Bunları Tanrı ilham etmiştir ve insan doğasının özgün niteliğidir. Tek başına menfaat bütün toplumsal ilişkileri açıklamaya yetmez.⁴⁵⁰

Ferguson'un sivil toplum anlayışı siyasetin kendisidir. Sivil toplumun birden çok anlamda tarihi vardır. Evrensel bir aşama olan toplum, vahşilikten barbarlığa, ticariden medeniyete uzanan tarihsel merhalelerden geçer. Aynı şekilde toplum farklı çağlarda ve coğrafi mekânlarda ortaya çıkan farklı sosyolojik yapılardır. Ferguson toplumların aynı zaman diliminde yaşayan, farklı ilerleme ve karşılıklı farkındalık durumlarındaki çeşitli toplumların ya da milletlerin varlığından etkilenmiştir. Onun toplumlara olan bu hayranlığına rağmen onları, ahlaki olarak ya da onların modernleşmesiyle son bulacak olan tek doğrusal bir uygarlık süreci boyunca, düzenleme eğiliminde olmamıştır. Onun tarih anlayışı determinist ve açık uçludur. Onun iyi yönetimden anladığı kusurlu bir gerçekliktir. Hiçbir felsefi anlayış ve yasa sistemi bu kusurları ortadan kaldıramaz. Toplumun bireyleri bu duruma uyanıp tepki verene kadar bu durum değişmez. Ona göre iyi bir vatandaş huzursuz, sağlam bir yönetim ise hafif çalkantılı olmalıdır.⁴⁵¹

Ferguson genellikle “sivil toplum” kavramının yaratıcısı olarak tanımlansa da, bu kavram aslında Locke tarafından kullanılmıştır. Ancak onun zamanında yaygın olarak kullanılmakta ve “kabilelerden daha büyük ve farklı”⁴⁵² ve kaba veya barbar tiplerden daha gelişmiş veya “medenî” bir sosyal birimi ifade etmekteydi.⁴⁵³ Ferguson'un sivil toplum kavramına yaptığı temel katkılardan birisi de olumlu normatif vurgulardır. Sivil toplum bir sosyal düzen durumudur; bir halkın örgütlendiği (ve özellikle kendi kendini örgütlediği); hem gayri resmi normların hem de pozitif yasaların düzenli davranışlar ürettiği ve şiddet kullanımının denetlendiği ve düzenlendiği bir durumdur.⁴⁵⁴ Ayrıca sivil toplum bir halkın yaşam tarzının ve kurumlarının kendiliğinden oluştuğu ve yurttaşların sivil olarak bağlandığı, ötekini gözetken ve dolayısıyla erdemli olduğu

⁴⁵⁰ Ehrenberg, 111.

⁴⁵¹ Fania Oz-Salzberger, “Introduction”, (Ed.: Fania Oz-Salzberger), *An Essay on the History of Civil Society*, vii-xxv, Cambridge University Press, Cambridge 1995, xix, xx.

⁴⁵² Edward Shils, “The Virtue of Civil Society”, *Government and Opposition*, 26 (1), Winter 1991, 5.

⁴⁵³ John Varty, “Civic or Commercial? Adam Ferguson’s Concept of Civic Society”, *Democratization*, 4 (1), 1997, 30-31.

⁴⁵⁴ Hill, “Civil Society Theory: Ferguson”, 401.

yerlerde var olan bir durumdur. Sivil toplum “iyi” toplumdur ve “insanoğlu en iyi yeteneklerini sivil toplumun işlerini yürütmekte bulur.”⁴⁵⁵

Adam Ferguson, *Essay*’i altı bölüme ayırmıştır. İlk bölümde insan doğasının genel karakterini incelemiştir. Burada doğanın durumu, kendini koruma ilkeleri, insanlık arasındaki birlik ilkeleri, savaş ve anlaşmazlık ilkeleri, entelektüel güç, ahlaki duygu, mutluluk ve ulusal mutlulukla alakalı fikirlerini ortaya koymuştur. O, insanın diğer hayvanlar gibi, zevk ve acıyı algılamadan önce neyin zararlı veya faydalı olduğunu deneyimlemeden önce doğanın kendisi ve hemcinsleriyle ilgili birçok işlevini yerine getirmesine yol açan birtakım içgüdüsel eğilimlere sahiptir. Bu eğilimlerden en önemlileri kendini koruma altına alması ve ırkının devamını sağlamasıdır. Ayrıca kendini toplum içinde var etme ve ait olduğu toplum adına diğerleri ile savaş ve çekişme içine sokan eğilimdir. Bireyin korunmasıyla ilgili eğilimler, içgüdüsel arzular biçiminde işlemeye devam ederken, insanda da diğer hayvanlarda olduğu gibi neredeyse aynıdır. Ancak insanda er ya da geç düşünce ve öngörü ile birleşirler. Kendini koruma içgüdüsünün ortaya çıktığı en önemli konu mülkiyet konusudur. Bu konuda insanda diğer insanlara karşı bir özentî oluşur ve yarışa girer. Ayrıca doğadaki depocu hayvanlarda olduğu gibi insan, malını biriktirmeye hatta cimrilik olarak nitelendirilen harcamamaya vafına sahip hale gelir. Muhtemelen hiçbir zaman kullanmayacağı bir servet birikiminde en büyük kaygısının nesnesini ve zihninin başlıca idolünü bulur. Bu sıfatla birlikte mutlu ya da mutsuzluğunun ölçüsünü belirler. İnsanlar bu içgüdü açısından eğer sivil toplumun yasaları tarafından sınırlandırılmazlarsa, türümüz, sırayla, dünyayı miras alan herhangi bir hayvanınkinden daha korkunç ve iğrenç veya daha aşağılık ve alçakça bir görünüm altında sergileyecek bir şiddet ya da alçaklık aşamasına geçecektir.⁴⁵⁶ Bu açıdan sivil toplumun varlığı önemlidir.

Ona göre insanoğlu her zaman birlikler ve gruplar halinde dolaşmış ya da yerleşmiş, anlaşmış ya da kavga etmiştir. Toplanmalarının nedeni, her ne olursa olsun, ittifaklarının ya da birliklerinin ilkesidir. Doğa durumu bir savaş ya da dostluk durumudur ve insanlar, farklı yazarların sistemine en uygun şekilde, bir sevgi ilkesinden ya da bir korku ilkesinden hareketle birleşirler. O Montesquieu’nün “insan toplum

⁴⁵⁵ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 149.

⁴⁵⁶ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 16-17.

içinde doğar” sözünü benimser ama yeterli bulmaz. Onun düşüncesine ek olarak vahşi hayvanlarda olduğu gibi yetişkini terk etmek yerine, ebeveyn sevgisinin ve diğer hayvanlar için de ortak olan, sürüye karışma ve düşünmeden türünün sürüsünü takip etme eğiliminin toplum içinde yaşamasında etkili olduğunu ifade eder. İnsanların birlik olma eğilimlerinin ilk başlarda onlara ne hissettirdiğini bilmemekle birlikte, beraber yaşamaya alıştıktan sonra aynı zevk, acı ve hayal kırıklıkları hepsinde ortak hale gelir.⁴⁵⁷

Ferguson açısından insanın doğası çoğunlukla insanın en büyük yeteneklerinin sergilendiği bir sahnedir. Ülkesini savunan bir savaşçıyı harekete geçiren cömertlik ve özveridir. Bu duygular insanlara karşı ortadaki düşmanlığın ilkeleri haline gelen insana en uygun eğilimlerdir. Hayvanlar kendi doğal yeteneklerini kullanmaktan zevk alır. İnsan da muhalefete ve doğasının güçlerini eşit bir düşmana karşı kullanmaya eğilimlidir ve aklını, belagatini, cesaretini, hatta bedensel gücünü ispatlamaya bayılır. Yaptığı sporlar bile bir savaş provasıdır. Milletlerin rekabeti ve savaş pratiği olmasaydı, sivil toplumun kendisi bir amaç ya da şekil bulamazdı. Dolayısıyla, insanoğlu herhangi bir resmi sözleşme olmadan ticaret yapabilirdi, ancak ulusal bir anlaşma olmadan güvende olamazdı.⁴⁵⁸ Bu yüzden sivil toplum savaş ve anlaşmazlıkları en aza indirme açısından önemlidir.

Ona göre insan, doğası gereği bir topluluğun üyesidir. Bu şekliyle düşünüldüğünde, birey artık kendisi için yaratılmamış gibi görünür. Mutluluğundan ve özgürlüğünden, bunların toplumun iyiliğine engel olduğu durumlarda vazgeçmelidir. O, sadece bir bütünün parçasıdır ve onun erdemi için düşündüğümüz övgü, o bütünün parçalarından başka bir şey değildir. Eğer bu, bir parçanın bütünle olan ilişkisinden kaynaklanıyorsa ve eğer kamu yararı bireyler için temel amaçsa, bireylerin mutluluğunun sivil toplumun en büyük amacı olduğu da aynı şekilde doğrudur. Çünkü eğer üyeleri ayrı olarak düşünüldüğünde mutsuzsa, bir kamu herhangi bir konuda herhangi bir iyilikten faydalanamaz. Bununla birlikte, toplumun ve üyelerinin çıkarları kolayca uzlaştırılabilir. Birey kamuya karşı olan borcunu ödediğinde en büyük mutluluğu elde eder ve kamunun üyelerine verebileceği en büyük nimet, onları

⁴⁵⁷ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 21.

⁴⁵⁸ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 28.

kendisine bağlı tutmaktır. Bu bağlılığı hissedenlerin bulunduğu devlet, tebaası tarafından en çok sevilen en mutlu devlettir.⁴⁵⁹

Ferguson açısından insanın doğası, kendini koruma içgüdüğü, birlik oluşturma becerisi, savaş ve ayrılık arzusu ve mutlu olma isteği sivil toplum kavramının ortaya çıkmasındaki önemli sebeplerdir. İnsanlar bunlara uygun hareket ederek sivil toplumu oluşturmuşlardır.

Ferguson'un profesyonel bir ordunun büyümesi, despotizm tehdidi, insanların kamu işlerine katılmadaki başarısızlığı, bencilliğin yükselişi, insan kişiliğinin parçalanması ve insan eylemliliğinin ve özerkliğinin kısıtlanması ile ilgili endişeleri vardır. Sivil hümanizmin tipik bir örneği olarak Ferguson, yozlaşma tehdidini ve bunun temsil ettiği kamusal ruhun azalması, despotizmin yükselişi ve sıradan insanların siyasi ve askeri işlere katılım eksikliği gibi, onun vatandaşlık ve erdeme olan ilgisini yansıtan kaygılarını ifade etmektedir.⁴⁶⁰ Bu endişelerin gereği olarak sivil toplum düşüncesine önem vermiş ve bu bağlamda Essay aracılığı ile düşüncelerini ortaya koymuştur.

3.2.2. İlerleme (Gelişme)

On dokuzuncu yüzyılda ilk kez kullanılmaya başlanan “ilerleme” kavramıyla ifade edilen durumun kökeni Yeniçağ ve Aydınlanmaya kadar gitmektedir.⁴⁶¹ On sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde aydınlanmanın benimsendiği yerler olan Avrupa ve Amerika’da ilerleme kavramı genel olarak kabul edilmiştir ve umumi bir görüş haline gelmiştir. Esasen aydınlanma sürecindeki ilerleme, hoşgörüyü yaymayı, dinsel bağnazlığın gücünü zayıflatmayı, insan örgütlenmesini, düzenini ve genel sağlığı iyileştirmeyi ve bu konularda ampirik olarak insanlarda farkındalık oluşturmaya amaçlamıştır.⁴⁶² İlerleme, toplumsal, bilimsel ve fikişel manada çeşitli alanlarda söz edilen ve “akıl” ile ilişkilendirilen bir olgudur. Kelime anlamı; aklın ve bilimsel bilginin sosyolojik olarak yansımasını ifade etmektedir. Anlam olarak endüstrileşme ile birlikte

⁴⁵⁹ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 59.

⁴⁶⁰ John D. Brewer, “Adam Ferguson and the Theme of Exploitation”, *The British Journal of Sociology*, 37(4), (December, 1986), 472-473.

⁴⁶¹ Hilal Kahraman, “Çağdaş Felsefe Öncesi Düşüncede Akıl-İlerleme İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (4), Aralık 2016, 1519.

⁴⁶² Jonathan Israel, *Aydınlanma ve Modern Demokrasinin Kökenleri*, (Çev.: Ahmet Fethi Yıldırım), (2. Baskı), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, 18.

maddi anlamda toplumun müreffeh hale gelmesini sağlayacak ve insanın hayat standartlarını iyileştirecek bir durum şeklinde de dile getirilmiştir.⁴⁶³

Aydınlanma felsefesinin en temel niteliği değişimdir. Değişimin ontolojik olarak sürekli ileri doğru olduğu anlayışı ile modern felsefe kuramlarında ilerlemeci bir çözümleme çabası ortaya konulmuştur. Tarih bilimi açısından da bu ilerlemeci anlayış hâkim konumdadır.⁴⁶⁴ İlerleme tarih metafiziğinin en önemli kavramlarından birisidir. Tarihsel süreci, köken, kanun ve amaç açısından yorumlamak ilerlemeyi meydana getirir.⁴⁶⁵ Aydınlanma düşünürleri bilim ve teknolojiadaki ilerlemenin yanı sıra tarihte de bir ilerleme olduğunu iddia ettiler. Onlara göre, insanlık tarihi düzgün doğrusal olarak daha iyiye doğru yani yoksulluktan zenginliğe; basitten karmaşıklığa; doğaya bağımlılıktan özgürlüğe, kısaca her alanda olumluya doğru gitmektedir.⁴⁶⁶ Hume’a göre de insan ancak ilerleme sayesinde Tanrı’ya ulaşacaktır ve insanın bu ilerleyişi doğal bir süreçtir. Bu ilerleme zihinsel bir süreç olup bu süreci hiçbir şey sekteye uğratamaz.⁴⁶⁷

Ferguson’a göre mükemmellik sonsuz aklın dışında herhangi bir yerde bulunmaz, ancak ilerleme Tanrı’nın tüm akıllı yarattıklarına bir hediyesidir ve insanoğlunun en alt tabakasındakinin bile yetkinliği dâhilindedir.⁴⁶⁸ Ferguson ilerlemenin uygarlığın bir ölçüsü olduğunu savunmuştur; insanoğlu avantajlar elde etmek için sakıncaları ortadan kaldırmayı amaçlamıştır, bu da mevcut gelişme aşamasında bir iyileşmeye yol açacak ve medeni kanunların ve siyasi kurumların kurulması gibi planlanamayan sonuçlara ulaşacaktır.⁴⁶⁹ O, ilerlemeye insanın doğası ve ahlaki bakımdan yaklaşır ve o ahlaki ilerlememizi bir süreç olarak görür. Yoksa o bir hedef değildir. Dünyada var olan düzenin kaynağı eşyanın hedeflerine ulaşma gayretidir. Tanrı’nın her şeyin nedeni ve mükemmel oluşu sebebiyle, insanlar Tanrı’ya yakınlaşmaya çalışır.⁴⁷⁰

⁴⁶³ Kahraman, 1520.

⁴⁶⁴ Necip Uyanık, *Aydınlanma Felsefesinde İlerleme Düşüncesi ve Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2006, 44.

⁴⁶⁵ Ayhan Bıçak, *Tarih Metafiziği ya da Kendilik Bilinci*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, 66.

⁴⁶⁶ A. Kadir Çüçen, “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Atatürk’ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, 2006, ss. 25-34, 31.

⁴⁶⁷ David Hume, *Din Üstüne*, (4. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara 2004, 39.

⁴⁶⁸ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 403.

⁴⁶⁹ Dorota Pietrzyk-Reeves, “Adam Ferguson’s Republicanism”, *Politeja*, 10(1), *Journal of the Faculty of International and Political Studies of the Jagiellonian University*, 2008, 69.

⁴⁷⁰ Hill, *The Passionate Society The Social*, 205.

Ferguson'a göre doğada ilerici ve durağan olmak arasında herkesin bileceği bir ayırım vardır. Ona göre durağan olmak demek, bir öznenin, herhangi bir dış nedenin etkisiyle bile olsa sabit olması değildir. Onun durağan olması için kendi doğasında herhangi bir değişim ilkesine sahip olmaması yeterlidir. İlerici olmak ise aksine bir dış nedenin üretebileceği herhangi bir çeşitlilik ya da değişimden değil, öznenin kendi içindeki bir ilerleme ilkesinden kaynaklanan bir durumdan diğerine geçişlerden oluşur. Taş ocağından çıkarılan bir taş bir işçinin elinde şekil alır ancak kendi kendine form alamaz, olduğu gibi kalır. Ancak bir fide halindeki bitki kendi kendine kök salıp büyüyebilir.⁴⁷¹

Doğa, insan ve toplumun ilerleyen doğaları, ilerleme ya da gerileme dönemlerine tabidir. Ancak varlıklarının hiçbir döneminde durağan değildirler. Böylece, maddi dünyada, ilerlemeci olarak örgütlenmiş özneler, ilerlemeyi bıraktıklarında, birinden diğerine geçtikleri anda, her ne kadar fark edilmese de, gerilemeye başlarlar. Bitkisel ve hayvansal yaşamın başarısı ya da başarısızlığı bundan ibarettir. İlerleme esnasında, ortaya çıkan ürün birikir ve her dönemde ilerlemelerinin sonuna yaklaşan bir biçim ortaya çıkar. Yaşam ilkesinin kendisi, doğanın işlevlerini yerine getirmek ve değiştirmek için güç ya da yetenek kazanır. Gerileme dönemlerinde ise solmakta, küçülmekte, canlılıklarını ve güçlerini yitirmektedirler.⁴⁷² İlerleme olumlu ve iyi şeylerin yaşandığı, gerileme ise olumsuz ve kötü şeylerin yaşandığı bir süreçtir. Ama her ikisi de tabii bir durumdur.

Durağan özneler, kendisini oluşturan parçaların ve sakin niteliklerin niceliği ile tanımlanırken, ilerlemeci özneler varoluşun bir formundan diğerine geçerken attığı adımların ve doğaları gereği hareketlerinin yönlendiği sona erme ya da yaklaşma ile karakterize edilir. Zekâ, yüksek seviyede bir ilerleme ilkesidir. Karşılaştırmalı ilerleme ya da gerilemenin en uç noktalarına hitap eder. Gözlem ve bilginin, sanatların uygulanmasındaki beceri ve alışkanlığın; iyi ve kötüyü ayırt etme yeteneğinin; kararlı amaç veya gücün sürekli olarak artmasıyla ilerler. Hafıza, sezgi, şefkat ve kararlılık kusurları nedeniyle zayıflar.⁴⁷³

⁴⁷¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 190.

⁴⁷² Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 190.

⁴⁷³ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 191.

Ona göre yaratılmış varoluş ölçeğinde en yüksek rütbe, eğer varsa, mükemmelliğe doğru büyümeye yazgılı olan ve sonu gelmeden büyüeyebilen doğaya aittir. Doğanın iyiliği ilerleme, kötülüğü ise gerilemedir.⁴⁷⁴ Ferguson, Hobbes'un ortaya koyduğu doğa anlayışını eleştirmiştir. Hobbes, insanların başlangıçta savaş halinde olduklarını ve dostluğa ya da barışa yatkın olmadıklarını; üyeleri için tamamen doğal olmayan toplumun zorla kurulup korunması gerektiğini iddia etmiştir veyahut en azından bunun, doğa durumunun bir savaş durumu olduğu yönündeki genel varsayımından kaynaklandığını düşünmüştür. Ancak bu düşüncesi yanlıştır. Savaşın hangi durumda doğa durumu olduğu önemlidir. İnsanların geçmişine yönelik çok az bilgiye sahip olduğu için savaşın en eski bir durum olduğu iddiası kanıtsızdır. Zira ilkel toplumlara bakıldığı zaman onları hem savaşırken hem de barışık halde görebiliriz. Onları sadece savaş durumunda değerlendirmek gerçeğe uygun bir durum değildir.⁴⁷⁵ Hobbes'un dışındaki filozofları da eleştirir. Aynı şekilde onlar da insanın ilk tasvirini, vahşet içinde ve akli bilinci olmayan ve türünden habersiz bir durumda olduğu şeklinde yapmışlardır.

İlerleme, dönemlere ayrılabilir. Ancak hiçbir dönemde özne durağan değildir. Akıllı varlıkların ilerlemesi az ya da çok hızlı olabilir. Fakat sürekli. Varoluşun sürekliliğinde, bilincin ya da algının tekrarında, sürekli bilgi ve düşünce artışları olur. Ya da aksi durumda bozulma ve gerileme olur. İnsanın ilerlemesi embriyo aşamasından başlayıp yetişkinliğine kadar olan dönemin bütün aşamalarını kapsar.⁴⁷⁶ Ferguson'a göre doğanın durumu da aynı şekilde bir ilerleme durumudur. İnsan, geçmişini gözlemlediği zaman bu ilerleme durumunu fark eder. Ancak insan, bulunduğu dünyada geçmişin hatıralarından toplayabildiği ya da geleceğe dair doğa yasalarından sağduyu ile çıkarım yapabildiği sınırların ötesinde kendi başlangıcına ya da sonuna dair kesin işaretler belirleyebileceği hiçbir şey bulamaz.⁴⁷⁷ İnsan ve doğanın ilerlemesi bir bütün olarak düşünülmelidir ve asla meydana gelen olaylar farklı olarak değerlendirilmemelidir. Bütün birbirine bağlıdır ve herhangi bir parça, doğası ve türü hala aynı olsa da ölçü ve derece bakımından değişebilir. Şu örneği verir: Çocuk ve ebeveynler ayrı düşünülebilir; ancak biri olmadan diğeri olamaz.⁴⁷⁸ İnsan ne kadar

⁴⁷⁴ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 191.

⁴⁷⁵ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 197.

⁴⁷⁶ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 192.

⁴⁷⁷ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 193.

⁴⁷⁸ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 195.

ilerleme gösterirse göstereceği nokta açısından geçmişinden asla sıyrılmaz ve onun nüvesini içinde barındırır. Ancak insanın kökenine ait kazanım ya da ilerlemeleri düşünürken geçmişinden soyutlayarak da düşünebiliriz. Bu soyutlamayı yaparken şuna dikkat etmelidir: Gerçekler karıştırılmamalı ve tarihsel gerçekler gibi de gösterilmemeli.⁴⁷⁹

Ferguson, insanın toplum ve aklın kazanımları için yaratıldığını iddia eder. Herhangi bir konjonktürde bu avantajlardan mahrum kalırsa, er ya da geç bunlara ulaşmanın yolunu bulacaktır. Eğer bu açılardan kusurlu bir başlangıçtan geldiyse, başlangıçtan itibaren kusurlarını gidermeye gayret gösterir. Zaman içinde bunu gerçekten başarır. Kazandığı her avantajı geliştirmeye devam eder. Kısacası ilerlemek, doğanın ona göre durumudur. Daha iyi ve daha yüksek bir duruma ulaşmak için geçtiği kusur durumuna işaret ederek, ilerleyen bir varlığı küçümsemeyi düşünmek saçma olur. Çünkü bu şekilde geçmek onun doğasının mükemmel oluşuyla alakalıdır.⁴⁸⁰

İlerlemenin doğasında, gerçekleştirmeye yöneldiği kazanımlardan çok daha kısa bir kökene sahip olmak vardır. İlerleyen bir doğanın mutluluğunu oluşturan şey, kesin bir kazanım ölçüsü değil, kusurdan mükemmelliğe geçiştir. Bunu yaparken kendini geliştirmek için gösterdiği gayreti hırsının kaynağı olarak değil, hedefleri için bir fırsat ve teşvik olarak görmelidir. Akıllı bir varlık olarak insan, yaşamını ve eylemlerini, geliştirebilme bilincine ve algısına, bu durumu daha iyi bir seviyeye kavuşturma yetisine sahiptir. Bunu kendisi için hırsa çevirir. Ancak her insan, bir anlamda, kendini daha iyi hale getirme konusunda samimidir.⁴⁸¹ İnsanın ilerleme isteğinden hareketle ortaya çıkan hırs duygusu kötü bir şey değildir. Hırs sahip olduğundan daha iyisini arzulama ve elde ettiği başarının daha ötesine geçme anlamını taşıyan ilerlemenin özel bir ilkesidir.⁴⁸² İnsanın ilerlemesini sağlayan hırslar, eylemlerimizin ahlaki alt yapısını belirlerken; eylemlerimizin yönünü alışkanlıklarımız belirler.⁴⁸³ Alışkanlıklarımız da aslında ilerlemenin kolaylaştırıcı bir unsurudur. Ancak alışkanlıklar ilerlemenin temeli olamaz. Çünkü ilerleme alışkanlıklarımızdan başlamaz.

⁴⁷⁹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 196.

⁴⁸⁰ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 199.

⁴⁸¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 200.

⁴⁸² Birdal, 58

⁴⁸³ Birdal, 59.

İlerleme, bir toplumun ulus haline gelme sürecinde önemli bir yere sahiptir. Ulus haline gelmek, aklın ilkeleri ile hareket edilmesi gereken bir süreçtir. Çünkü ulus, varlığını ortaya koymak ve sürdürebilmek için bir devletin varlığını gerekli kılar. Devletin oluşumu ve işleyişi için ortak bir akıl ve irade gereklidir. Çünkü devletin ve toplumun ortak bir amacı vardır: Çözüme muhtaç toplumsal ve siyasi problemleri giderecek bir düzenin ortaya çıkması için gerekli çareleri üretmektir. Çünkü toplumların karşılaştıkları problemler, çözüme kavuşturulmadığı takdirde bulundukları ortama kaos hakim olur ve ulusların kendilerini gerçekleştirme imkânı ortadan kalkar. Bu durum ulusların hem sağlam bir geçmişe sahip olmalarını etkileyeceği gibi aynı zamanda gelişimleri açısından ilerleme kaydetmelerine engel teşkil eder. Bu yüzden ulusların ilerleme kaydetmeleri sağlam yapıda olan bir devlete ve bu devleti yönetecek güçlü bir siyasi anlayışa sahip olmalarına bağlıdır. Bu bağlamda aydınlanma düşünürleri bireyin ve toplumların sürekli ve doğrusal bir ilerleme kaydedebilmesi için uygun bir siyasi anlayış oluşturma çabası içerisinde olmuşlardır. Bunun için ideal bir toplum düzeni arayışına girmişlerdir. Bunun için bireysel ve toplumsal özgürlüğe büyük önem atfetmişlerdir. Fransız İhtilali ile birlikte Avrupa’da çok büyük bir toplumsal ve siyasi değişim yaşanmıştır. Bu değişim milliyetçi devlet ve siyaset anlayışını hâkim kılmıştır. Dolayısı ile Batı’nın ilerlemeci anlayışı da ulus temelli bir hal almıştır. Bu ise Avrupa açısından birçok problemi gündeme getirmiştir. Çünkü her toplum kendi ilerlemesini gerçekleştirebilmek adına ait olduğu ulusun menfaatlerini ön plana çıkarmıştır. Bu da uluslar arasında rekabete ve bazen de çatışmaya sebep olmuştur. Olumlu bir anlama sahip olan ilerleme, siyasi ve sosyal olarak ortaya çıkan çatışmalar yüzünden olumsuz bir neticeye sebep olmuştur. Bu yüzden aydınlanma süreci ile birlikte önem kazanan ilerleme düşüncesi, siyaset felsefesi açısından büyük önem arz etmektedir. Ferguson da siyasi düşüncesini ortaya koyarken ilerleme konusuna kayıtsız kalmamıştır.

3.2.3. Siyasi Hukuk

Ferguson’a göre hukuk, aynı topluluğun üyelerinin üzerinde anlaşmaya vardıkları ve yargıç ile öznenin haklarından yararlanmaya ve toplum barışını korumaya devam ettiği antlaşmadır. İnsanlar bu antlaşmayı mülkiyetin korunması için yaparlar. Kar etme arzusu, zarar vermenin en büyük nedenidir. Dolayısıyla yasanın başlıca referansı

mülkiyettir.⁴⁸⁴ Siyasi hukuk ise bir topluluğun kurumlarının üzerine kurulduğu kanun, gelenek ya da diğer sözleşmelerdir. Siyasi hukuk, doğa hukuku, insanların sivil kurumlarda neyin faydalı olduğunu ifade eden ahlak hukukunun da bir dalıdır. Siyasi kurumların ona göre belli başlı dört temel doğa yasası bulunmaktadır: İlki siyasi kurumlar, insanların güvenliğine ve mutluluğuna katkıda bulundukları nispette yararlıdır. İkincisi, siyasi kurumlar, insanların içinde bulundukları koşullara ve karakterlerine uygun oldukları oranda insanların güvenliğini sağlarlar. Üçüncüsü, görev dağılımı, anayasaya uygun olduğu oranda faydalıdır. Son olarak, siyasi kurumlar, insanların dışsal durumlarının en önemli unsurlarıdır.⁴⁸⁵

Hukuk, mülkiyetin korunması kadar, halkın güvenliği açısından önemlidir. Ferguson'a göre halk, herhangi bir ayrı sınıf olmayıp, toplumun tüm üyeleridir. Statü farkı gözetmeksizin yargıç, hekim, tebaa (vatandaş) bunların hepsi halktır. Halkın güvenliği ise sahip oldukları haklarından güvenli bir şekilde yararlanmasıdır. İnsanların haklarından faydalanabilmeleri ve güvende olabilmelerinin iki şartı vardır: Ya onları işgal edecek kimsenin olmaması, ya da gelen saldırılara karşı savunma yapacak yeteri kadar gücün bulunmasıdır. İnsanlar arasındaki ilişkilere bakıldığı zaman birincisi beklenemez. İkinci ise siyasi kurumların temel amacıdır.⁴⁸⁶

Ferguson bazı toplulukların amacı veya şansının herhangi bir yetkiyle donatabilecek üyelere sahip olması, diğerlerinin amacının ise yalnızca herhangi bir adama verebilecek yetkileri vermek olduğunu ifade eder. Bu tür toplulukların yönetimlerinden 'masumiyet, erdem ve hukuk yönetimi' olarak bahseder. Masumiyet ve erdem hükümetleri altında şekilsel konular anında düzenlenir. Hukuk hükümeti altında insanların haklarının ve sorumluluklarının açıkça ifade edilmesi gerekmektedir ki geleneksel hukukun amacı da budur. Her sözleşmede, tarafların bizzat veya uygun şekilde yetkilendirilmiş başkaları tarafından verilmiş rızası varsayılır. Hükümdarın olduğu yönetimlerde, hükümdar kanun koyma yetkisine sahiptir.⁴⁸⁷

Ferguson'a göre yasalar, anayasa, medeni haklar veya suçlarla alakalıdır. Anayasa ile alakalı en kusursuz ve mükemmel olan yasalar, suçlara engel olmak ve toplumu

⁴⁸⁴ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 150.

⁴⁸⁵ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 260-261.

⁴⁸⁶ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 262.

⁴⁸⁷ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 263.

savunmak için sulh yargıcına yetki veren, ancak bu yetkiyi kötüye kullanmalarını önlemeye yetecek sınırlamalar getiren yasalardır. Kısacası onun için yargı mensuplarını denetleyen yasalar en mükemmelidir. Medeni haklarla alakalı olarak mükemmel olan yasalar ise her bireyi devletine karşı güvence altına alan yasalardır. Medeni hukukun ilkesi, daha iyi bir mülkiyet hakkı kesin olarak kanıtlanıncaya kadar herkesin sahip olduğu mülkiyette kalmasıdır. Suçlarla ilgili yasalar, yargılamaların şeklini belirler ve belirli cezaların tayin edildiği açık eylemlere yönlendirir.⁴⁸⁸

Hukukun doğal ilkeleri ona göre şöyledir: 1. Suçlu olduğu kanıtlanana kadar herkes masum kabul edilmelidir. 2. Hiç kimse kendisini etkileyebilecek bir kanıt vermek zorunda bırakılmamalıdır. 3. Hiç kimseye itirafta bulunması ya da herhangi bir kaleyi keşfetmesi için işkence yapılmayacaktır. 4. Başlı başına zararlı bir eylemde bulunmadıkça ya da yasalarca suç olduğu özellikle belirtilmedikçe hiç kimse cezalandırılmayacaktır. 5. Suçlunun kaçması, masumun acı çekmesinden daha iyidir. 6. Cezanın amacı suçluyu düzeltmek ve başkalarını caydırmaktır. 7. Cezanın insanlığı şok edecek ya da toplumu suçtan daha fazla rahatsız edecek şekilde olmaması gerekir.⁴⁸⁹

Yasal hakların güvence altına alınması için yasaların katı bir şekilde yorumlanması ve uygulanması gerekir. Hukuk devletinde, takdir yetkisi, tarafların seçtiği yargıçlar veya tarafların itirazıyla temizlenen ve masumları korumak ve suçları cezalandırmakla eşit derecede ilgilenen jüriler dışında kimseye emanet edilemez. Hakların güvence altına alınması sivil ve siyasi özgürlüğü de beraberinde getirir. Bununla birlikte özgürlük kısıtlamaya değil, adaletsizliğe karşıdır. Çünkü özgürlük, her adil kısıtlama varsayımı olmadan varlığını sürdüremez. Doğal özgürlüğe, sanılanın aksine, siyasi kurumlar tarafından zarar verilemez. Çünkü özgürlük, varlığını bu siyasi kurumlara borçludur. Ancak sahip olunan hakların gaspı ya da yapılan haksızlıklar dolayısıyla insanın özgürlüğü zarar görür. Farklı insan topluluklarının ortaya koyduğu yasalar, üyelerine eşit olmayan ayrıcalıklar tanır. Ancak özgürlük, yasanın bahsettiği şeylere güvenli bir şekilde sahip olmaktan ibarettir. Sivil toplumun faydalarını ve yüklerini tüm üyelerine en adil şekilde dağıtan yasalar, en faydalı yasalardır.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 264.

⁴⁸⁹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 265.

⁴⁹⁰ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 266.

3.2.4. Siyasi Kurumların Halka Uygunluğu ve Yönetim Modelleri

Ferguson, evrensel bir ahlak yasasının imkânı tartışmasına benzer bir tartışmayı, evrensel bir yönetim anlayışının olup olmayacağına dair yapmaya çalışmıştır. Ona göre siyaset düşünürleri, tüm insanlığa eşit derecede uyarlanmış bir hükümet modeli ortaya koyabilmek için boşa çaba göstermişlerdir. Çünkü bir halk diğeriyle aynı şekilde yönetmeye veya yönetilmeye uygun değildir. Uluslar karakter ve koşullara göre göre farklılık gösterir. Bir halkın karakteri, erdem derecesini ya da devletin sosyal ve politik görevlerini yerine getirirken güvенеbileceği diğer ilkeleri ifade eder. Bir halkın içinde bulunduğu koşullar, esas olarak sıradan itaatleri ve ülkelerinin genişliği ile belirlenir. Burada sıradan tabiiyetten kastı, orijinal (kapasite, eğilim, güç farklılıkları) veya tesadüfi (talih ve doğumdan kaynaklanan farklılıklar) ayrımlar üzerine kuruludur.⁴⁹¹

Siyasi kurumların uygun olup olmadığına ilişkin sorulara varsayımsal olarak cevap vermeye çalışır. Aslında bu cevaplar onun belirlediği yönetim modelleri ve onların taşıdığı özelliklerdir. Bu konuda dört varsayım ileri sürer. İlki, mükemmel erdemli, birbirlerinden sadece özgün farklılıklarıyla ayrılan ve küçük çaplı devletler oluşturan bir halk varsayımdır. Böyle bir halk kendini yönetmeye uygundur. Bu halk tarzı kendi sayılarının çoğunluğu tarafından ya da bazen tek bir adam tarafından yönetilmeyi şart koşabilirler. Ancak bu tür insanları kendi akıllarının işleyişini bırakmaya ve bir başkasınınkini takip etmeye zorlamak, varsayımına göre, erdemin yerine ahlaksızlığı koymaktır. Tamamen erdemli olan herkes, kamusal yüklerden payına düşeni üstlenmeye istekli olmalıdır. Sırası geldiğinde, yönetime katılma bakımından kapasitesi ve deneyimiyle yeterli olduğu güven ve itimadı alacaktır. Kişisel niteliklerinin etkisini gölgeleyecek hiçbir tesadüfi ayrımları yoktur. Küçük ölçekli oldukları için ara sıra ya da periyodik olarak bir araya gelebilirler. Suçların işlenmesine ya da gücün kötüye kullanılmasına karşı önlem almaları gerekmez. Hükümetin tek amacı, bir araya gelmek ve güçlerini ulusal amaçlar için yönlendirmektir. Ancak bu sadece bir varsayımdır. Çünkü hiçbir ulusun tamamının erdemli olması imkân dâhilinde değildir.⁴⁹²

⁴⁹¹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 269.

⁴⁹² Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 270-271.

İkincisi, erdemlilerin ve kötülerin karışık olduğu bir halktır. Farklı derecelerde maceracı ayrımları kabul eden ve çeşitli boyutlarda devletler oluşturan bir halk şeklidir. Bu sadece bir varsayımdan ibaret değildir. Bu bir realitedir ve insanlığın en genel tanımıdır. Eğer büyük bir fark ya da rütbe ve durum ayrımı yoksa erdem, ahlaksızlığa büyük ölçüde üstün gelirse; eğer devlet küçük ölçekli ise; böyle bir halk demokrasiye uygundur. Sayıları kolektif organlarda toplanmayı kabul eder. Erdemleri ve ortaya koydukları kurumları suçları ve iktidarın kötüye kullanılmasını önleyebilir. Demokrasinin avantajlarından, sakıncalarını fazlasıyla telafi edecek şekilde yararlanabilirler. Eğer böyle bir halk farklı sınıflara ayrılırsa, aristokrasiye, karma cumhuriyete ya da karma monarşiye uygun hale gelir. Eğer iki sınıftan biri diğerinden önemli bir üstünlükle ayrılırsa, aristokrasiye uygundurlar. Küçük ölçekli ticari milletler, sanatların uygulanmasından ve mülkiyetin eşit olmayan dağılımından kaynaklanan ayrımlar sonucunda, en iyi aristokratik hükümete ya da karma cumhuriyete uygundur. Alt sınıflar, eğer büyük ölçüde aşağılanmamış ya da yozlaştırılmamışlarsa, ya aristokrasinin kararlarına karşı çıkarak ya da hükümette aktif bir rol üstlenmeyip sadece kendileri adına hareket edecek kişilerin seçimiyle görevlendirilerek hükümette pay sahibi olabilirler. Aynı varsayım, daha geniş kapsamlı devletlere ve aralarında daha çeşitli rütbelerin bulunduğu bir halka uygulandığında, karma monarşinin tercih edilmesini haklı çıkaracaktır. Koşulların değişmesiyle birlikte, yönetimde her zaman uygun değişiklikler yapabilselerdi, insanlık için mutluluk olurdu. Durum değişikliklerinin kademeli olduğu yerlerde, buna uygun hükümet değişiklikleri de gerçekleşir; ancak herhangi bir kaledeki ani yenilikler, insanları hareket etmeye uygun olmadıkları durumlara sürükler.⁴⁹³

Üçüncüsü ise, devletin, toplumsal ve siyasal görevlerini yerine getirmek için erdemden çok kibir ve kişisel önem duygusuna güvenmek zorunda olduğu bir halktır. Aralarında herhangi bir eşitlik örneği ya da arzusu olmaksızın sürekli olarak maceracı bir boyun eğmenin gerçekleştiği bir halk tarzıdır. Böyle bir halk kendi kendini yönetmeye uygun değildir. Onların tabiiyeti bir prens ya da hükümdarda son bulmalıdır. Monarşiye bir birlik bağı ve onur kaynağı olarak ihtiyaç duyarlar. Herkes kendini ilgilendiren şeylerle ilgilenirken, hükümdar kendi kişiliğinin ve saygınlığının korunması

⁴⁹³ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 271-274.

için kamu güvenliği ve kamu düzeniyle ilgilenmelidir. Alt statüler, krala hizmet ederken, kendi içlerinde görkemli ya da devlet için yararlı eylemlerle onun gözüne girmeye çalışırlar. Kendi saygınlıkları başvurdıkları tek danışmandır. Devletin üyeleri, topluma ya da insanlığa duydukları sevgiyle değil, ortak üstlerine duydukları saygıyla ve ortak kaynaklarından ayrıcalık ve onur beklentileriyle bir araya gelir ve bir vücut halinde hareket ederler. Onur ilkeleri ani değişikliklere kapalıdır ve aile onurları, çoğunlukla prens tarafından verilmiş olsa da kalıtsaldır ve bu nedenle bağımsızdır. Bu iki durum da prensi sabit ve kesin yasalara göre yönetmeye zorlar.⁴⁹⁴

Son olarak, tamamen ahlaksız, onur duygusu ya da kalıtsal ayrımları olmayan bir halk modelidir. Böyle bir halk güç kullanılarak kontrol altına alınmalıdır. Her anayasa, öznenin erdemine en çok güvenen anayasa dahi, suçları azaltmak için güç kullanmak zorundadır. Eğer halkın tamamı suç işlemeye meyilliyse ve sadece korkuyla dizginlenebiliyorsa, hızlı ve korku verici cezaların uygulanabilme senaryosu sürekli olarak gözlerinin önünde olmalıdır. Bu varsayım despotizm için bir özür olarak kullanılabilir. Herkesin suç işlemeye eğilimli olduğu bir yerde, ne kadar az kişi güç sahibi olursa o kadar iyidir. Tüm güç bir kişiye verildiğinde, kendisinin bir suçlu olduğunu varsaysak bile, başkalarının suçlarını kontrol altına almak çoğunlukla onun çıkarınadır. Bu varsayıma göre, onun sertlikleri ya da zalimlikleri masumları hiçbir yerde etkileyemez. Onun egemenliği, bir hapisane gibi, alçak ve acımasız insanların elinde olsa da yine de adaletsizlikten başka türlü alıkonulamayanları kabul etmek için tek uygun yerdir. Ancak bu durum, tamamen erdemli bir halk gibi, sadece bir varsayımdır ve hiçbir zaman hiçbir halkın karakterinde gerçekleşmemiştir. Halkın tamamı suça meyilli olamaz. Bu açıdan değerlendirilecek olursa insanlar genellikle bütüncül bir erdemden olduğu kadar bütüncül bir ahlaksızlıktan da uzaktırlar. Bu tür bir halk modeline bakıp despotizmi savunanlar, hepsi de eşit derecede şiddetli ve yanlış olan dört yaklaşımdan hareket etmektedirler. Bunlarda ilki, bütün insanlar suç işlemeye devam ederlerse bu süreklilik arz eder. İkincisi, sağduyulu güçler olmadan suçlar kontrol altına alınamaz. Üçüncüsü, kendisine yönetme yetkisi verilen bir kişi, bu yetkiyi başkalarının suçlarını telafi etmek için kullanır. Böylece kendisi suç işlemez. Son

---

⁴⁹⁴ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 274-276.

yanılgı ise, hükümetin asıl amacı, insanların doğasını geliştirmek ya da karakterlerini şekillendirmek değil, eylemlerini kontrol etmektir.⁴⁹⁵

Bu modellere genel anlamda baktığımızda Ferguson açısından küçük devletler demokrasiye uygun devletlerdir. Bu devletlerin halkının büyük bir kısmı kolayca ve sık sık bir araya gelirler. Daha büyük devletlerde soylular ve halkın seçkin sınıfı, boş zamanlarının fazlalığı sebebiyle kolayca çağrıldıkları toplantılara katılım gösterdikleri için hükümeti ellerinde tutarlar. Bütün toplumlarda, insanların bir bütün halinde istişare ettikleri ve hareket etme fırsatı buldukları kadar, paylaşılmayan bir otoriteye ihtiyaçları vardır. Bunun da en iyi şekli bir prens ya da krala tabi olmaktır.⁴⁹⁶ Ferguson'un monarşiden yana olduğu bu düşüncelerinden ortaya çıkmaktadır.

3.2.5. Sivil veya Siyasi Özgürlük

Özgürlük, insanlık tarihi boyunca en fazla tartışılan konulardan biri olmuştur. Özgürlüğün neliği ile başlama ve bitiş aralığı, hak edilme durumu, hangi kritere göre verileceği gibi daha birçok konuda tartışma yapılmıştır. Özgürlük kavramı din, bilim ve felsefe üçgeninde tartışma zemini oluşturmuştur. Yapılan bu tartışmalar ve ortaya konan düşünceler kriterleri gündeme getirmiş ve insanlık tarihine iz bırakmıştır.⁴⁹⁷

Özgürlük, herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama durumu olarak tanımlanmıştır.⁴⁹⁸ Aydınlanma düşüncesi bu bağlamda özgürlüğe çok büyük önem vermiştir. Çünkü ortaçağın baskıcı tavrı insanların kendilerini gerçekleştirmesini ve yeteneklerini köreltmıştır. Bu durum felsefeye, bilime, siyasete ve ahlaka yansımıştır. İnsanların bulundukları bu baskı ortamından kurtulmalarının en önemli silahı bireyin özgürleşmesi sürecini hızlandırmaktır. Bunun için birçok düşünür düşüncelerini ortaya koymuştur. Bunlardan birisi de Ferguson'dur.

⁴⁹⁵ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 276-281.

⁴⁹⁶ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. 1, 259.

⁴⁹⁷ Armağan Öztürk, C. Cengiz Çevik, "Sunuş", (Ed: Armağan Öztürk, C. Cengiz Çevik), *Kavramların Tarihi Özgürlük*, (ss. 11-17), Doğubatı Yayınları, Ankara 2022, 11.

⁴⁹⁸ İhsan Oktay Anar, "Özgürlük", (Haz.: Şükrü Haluk Akalın), (11. Baskı), *TDK Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2011, 1869.

Ferguson özgürlüğü, sivil ve siyasi olmak üzere iki açıdan ele almıştır. Özgürlük, toplumun ve bireyin refahının artmasının önemli bir adımıdır. Ona göre özgürlüğe inanan insanlar hemcinsleriyle ortak bir davaya sahip oldukları için kahraman olarak nitelendirilebilirler. Çünkü özgürlük savaşında bağınazlık edenler en ilkel düzensizlikleri benimsemiş, özgürlüğü desteklemek bahanesiyle en şiddetli ve zararlı gaspları çekinmeden yapmışlardır. Özgürlük, suistimale açık bir kavramdır. O yüzden böylesine hassas bir konuda yanlış fikirler ortaya koymaktan çekinmektedir. Bu konuda insanların ortak düşüncelerine önem verilmesi gerektiğini savunur. Çünkü insanlığın barış ve refahı için korkulması gereken en büyük tehlike yaygın veya sıradan hatalar yapmaktır. Bundan dolayı özgürlük kavramının köken itibarıyla ihtiva ettiği anlama binaen her türlü kısıtlamadan muafiyet olmadığını, ister yargıç ister tebaa olsun özgür bir devletin bütün üyelerine her türlü kısıtlamanın adil bir şekilde yapılması gerektiğini takip etmemiz gerekir. Çünkü adil bir kısıtlama altında herkes güvendedir. İnsanların ne şahsına ne mülkiyetine ne de masum eylem özgürlüğüne tecavüz edilemez. Bunun aksi düşünüldüğünde herkes canının istediğini yapmaya kalksaydı; özgürlüğünün gereğini yapmakta olan insanın verdiği her türlü zarara katlanmak zorunda olurduk. Çünkü en kötü zorbanın gaspı, kendinde olduğu varsayılan özgürlükten başka bir şey değildir.⁴⁹⁹

Ona göre avam, özgürlüğü yanlış anlamıştır. Avam açısından özgürlük, çabasını hükümete karşı çıkmaktır. Aynı şekilde avam, her direnen öznenin yanında konumlanır ve iktidarın gücünü azaltan her şeyin halkın özgürlüğünü genişletmesi gerektiğini düşünür. Dolayısıyla her insan hukuk insanlarının sınırlandırıldığı gibi dizginlenmezse, hemcinslerinin özgürlüğüne tecavüz etmekten geri durmaz. Suçların önlenebilmesi için adil ve etkili bir yönetimin kurulması, sivil toplumdaki tüm koşullar arasında özgürlük için en gerekli olandır. Adil ve güçlü hükümet insanların sığındığı bir çatıdır. Bu çatının altında olmak insanlara güven aşılar. Ancak bu çatı sayesinde insanlar gerçekten özgür olabilirler. O halde özgürlük, adil bir yönetimin işleyişi ve her türlü zarardan muafiyet olarak tanımlanabilir. Bu tanımlamanın bir sakıncası yoktur; çünkü özgürlük aslında her türlü adil kısıtlamayı barındırır. Kısıtlama kaprisli, adaletsiz ve keyfi olursa bu özgürlük ihlali kabul edilir ve insanlar bundan şikâyetçi olur.⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 403, 457-459

⁵⁰⁰ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 459.

Özgürlüğün adil bir yönetimin uhdesinde olması, insan zihninin bu konuda yönlendirilmemesi ve kontrol edilmemesi ve masum bir şekilde işleyişini sürdürmesi insan açısından son derece mutluluk vericidir. Bu konuda insan doğadaki özgürlüğü takip esnasında şahit olduğu romantik sahnelerden dolayı da gururlanır. Doğadaki her bir varlığın özgür olduğunu düşünür. Her türlü korku, kontrol ve kısıtlama duygusundan yoksun sandığı vahşinin hayatı cazip gelir. Bu sözde mükemmel özgürlük durumundan, siyasi bir kuruluşa doğru atılan her adımın birey için bazı orijinal haklardan vazgeçmek anlamına gelmesi gerektiğini anlayabiliriz. Ancak özgür bir vatandaşın verdiği taviz için, geri kalanını güvence altına almak için bir parçanın feda edilmesinin gerekli olduğunu belirtmek gerekir. Buradan hareketle vahşinin özgür olduğu anlaşılsa bile güvende olmadığı da ortadadır. Vahşi, eğer isterse, hemcinslerinin uğrak yerlerinden uzaklaşabilir. Tıpkı kendisinin avlamak istediği hayvanların kendisinden kaçtığı gibi onlardan kaçabilir. Ama diğer insanların ulaşabileceği bir yerde yaşadığı sürece, kendisi zayıfsa güçlülerin avı olabilir veyahut da bireysel olarak güçlüyse, bir ihtimal insanlar ona karşı birleşirlerse, yine de çok sayıda insanın avı haline gelebilir. Ferguson burada şu soruyu sorar: “*İnsan hangi yolla rahatına aynı anda sahip olabilir ve onu güvence altına alabilir?*” Bunun cevabı, insanların bir araya gelerek oluşturdukları bir yönetim şekliyledir.⁵⁰¹

Herhangi bir düzenli hükümetin tebaası, eğer hoşuna giderse, kendi türünün orijinal özgürlüğünü geri kazanma düşüncesi altında yaşamın tüm rahatlıklarından ve güvencelerinden feragat edebileceğini bir ayrıcalık olarak düşünmeyecektir. Aslında güvenlik, özgürlüğün özüdür. Eğer güvenlik yalnızca siyasi kuruluş altında elde edilecekse, özgürlük de yalnızca orada elde edilir. Bu barınağı onarıırken, uygun bir şekilde kurulduğunda, vahşi hiçbir şeyden vazgeçmez, daha doğrusu güvenliği elde ederken her şeyi kazanır. Burada Ferguson özgürlüğü bir meyve ağacına benzetir ve eğer meyve eksik olursa o zaman ağaç verimsiz olduğu için lanetlenir ve gıda temin etmediği için köklerinden koparılacağını söyler. Ancak özgürlük, suçluya karşı masumun ya da güçlüye karşı zayıfın davası olarak görüldüğünde ve kalbi hakarete ve yanlışla karşı uyandırdığında, her zeki zihin tarafından kolaylıkla benimsenir. İnsanların özgürlüğe olan düşkünlüğü de bu şekilde anlaşılır bir hal alır. Salt bir kısıtlama, yapılan

⁵⁰¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 460-461.

yanlışın bir kısmıdır ve zorba olan birini insanlığın öfke kaynağı haline getiren kötülüklerin yalnızca bir kısmını meydana getirir.⁵⁰²

Ona göre insanların eşit ve özgür olduğu tamamen hayal ürünüdür. Cinsiyet ve yaş, beden ve zihin gücü bakımından, bireyler doğuştan itibaren eşitsizliğe mahkûmdur. Neredeyse toplumun ilk aşamalarında, endüstri ve cesaretin insanların farklı kazanımlarına verdiği ve devamında tüm meslek ve servet çeşitlerine yol açan ayrımlarla insanlar yüzleşirler. İnsanların kendini savunma gibi doğal bir hakta bir sürü eşitsizlikler bulunmaktadır. Diğer mülk edinme, kendisi için adil olanı talep etme haklarında bile eşitliği sağlamak neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla insanın kendi doğasının ilkelerini ihlal etmeden bazı statü farklılıklarını önlemesi imkânsızdır. Bu eşitsizliklerde, bireylerin güvenliği ve insanlığın barışı için çok gerekli olan itaat ve yönetimin ilk tohumunu buluruz. Bunlarda aynı zamanda emeğe ve faydalı sanatların uygulanmasına sürekli yönlendiriliriz. Özgürlük, güvenliğin herkese ulaştırılmasından ibaret olduğuna göre, hiçbir şey bütünü düzeltmek için herhangi bir parçadaki hakkın ihlal edilmesinden daha kötü olamaz. Büyük servet eşitsizliklerinin bazı siyasi kurum türlerine ters düştüğü doğrudur. Liyakati dışlayarak ya da kamu hizmetinde seçkin yeteneklerin tüm çabalarını sindirerek yalnızca doğuştan gelen büyük rütbe ayrımlarının insanlık için ölümcül bir yozlaşma olduğu aşikârdır. Her türden keyfi gücün sınırsızca ele geçirilmesi, özgürlük ve adalet uğruna dikkatle takip edilmelidir. Keyfi kuvvetin ulaşacağı aşırılıktan kısa sürede vaz geçirilmesi gerekmektedir. Ancak insan doğasının olağan seyri gereği, herkesin adil bir şekilde yerleştirildiği ve hemcinslerine hiçbir şekilde zarar vermediği koşullara sahip olma hakkı olduğuna göre, özgürlüğün, her özel durumda, ne kadar eşitsiz olursa olsun, insanların adil bir şekilde edinilmiş koşullarını güvence altına almaktan ibaret olması gerektiği sonucuna varırız.⁵⁰³

Hem aristokratlar hem de demokratlar yönetime talip olurlar. İlki otorite, güç ve itaat için; diğeri ise özgürlük, dokunulmazlık ya da ayrıcalık için bunu yaparlar. Ancak ikisinin de iktidarında bu mümkün olmaz. Her iki yönetimin de sonu tiranlığa gider.⁵⁰⁴ İnsanların özgürlüğünün sağlanabilmesi için hükümetin olması şarttır. Ancak bu hükümetin denge ve denetleme mekanizmasına sahip olması gerekir. Bunun için de hem

⁵⁰² Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 461-462.

⁵⁰³ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 463-464.

⁵⁰⁴ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 464.

halk hem de hükümetin gözlenmesi gerekir. Bu da ancak yasama, yürütme ve yargı erkinin siyasi düzende bulunması ile gerçekleştirilebilir.⁵⁰⁵

3.2.6. Siyasal Ekonomi

İskoç Aydınlanması bağlamında ekonomi önemli bir yere sahiptir. Bunu en iyi şekilde Adam Smith'in Milletlerin Zenginliği isimli eseriyle meşhur olmasından hareketle iddia edebiliriz. Adam Smith içinde yaşadığı çağın toplumsal ve ekonomik ortamı gereği hâkim düşünce akımları “doğa yasası felsefesi”, kendi mesleği icabı “doğal özgürlük” anlayışını benimsemesine sebep olmuştur. Onun döneminde herkes piyasada kendi çıkarlarını artırmak üzere hareket ettiğinde, bir yandan toplumsal düzen yaratılmış olacak bir taraftan da kendisi ve ilişkili kişilerin serveti artacak ve böylece toplumun tamamında refah ve zenginlik artışı ortaya çıkacaktı. İşte yazmış olduğu eser, bu bireysel çıkarla ulusal çıkar arasındaki uyum anlayışını yansıtmaktadır.⁵⁰⁶

Adam Ferguson, İskoç Aydınlanması'nın önemli filozoflarından biri olarak, özellikle ekonomi ve siyaset felsefesi alanında önemli katkılar yapmıştır. Ona göre, ekonomi ve siyaset birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve birbirinden ayrı düşünülemez. Çünkü ekonomik faaliyetlerin sınırlarını belirleyen ve düzenleyen politik yapıdır. Bu nedenle ekonomiye ilişkin düzenlemelerin siyasi bir boyutu vardır.

Bir milletin ulusal kaynakları, o ulusun gücünü oluşturma eğiliminde olan ya da korunması için kullanılabilecek her türlü şeyi içerir. Bunları üç başlık altında toplamıştır: Nüfus (İnsanlar), Zenginlik ve Gelir. Nüfusun kalabalık oluşunun niteliği, birliktelikleri ve karakterleriyle orantılıdır. Birlik veya erdem olmadan sayılar güç ortaya koyamaz. Bazen nicelik zarar getirebilir. Özellikle devletin sınırları genişse birlik problemleri yaşarlar. Dolayısıyla insan doğası orta karar devletlerde zenginleşir ve üstünlük sağlar. Ancak aşırı gelişmiş devletlerde genellikle gerileme ve yozlaşma ortaya çıkar. Gelişmiş devletlerde çok sayıda insan dar bölgelere ve şehirlere sıkıştırıldığı için

⁵⁰⁵ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 465.

⁵⁰⁶ Gülten Kazgan, “Sunuş”, Milletlerin Zenginliği, (Çev.: Haldun Derin), (ss. v-xxvi), TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2014, xv.

yozlaşmaya maruz kalır ve sefih, ahlaksız, kıskırtıcı ve kamu sevgisinden yoksun olurlar.⁵⁰⁷

Bir ülkedeki halkın birliği güçlerinin devlet hizmeti için birleştirebileceği düzenlemeler veya eğilimlere bağlıdır. Ferguson burada üç yönetim şeklinin birlik sağlamadaki yaklaşımını ele alır. Bu sistemler cumhuriyet, monarşi ve despotizmdir. Cumhuriyetlerde halkın birliği, hizmetlerini yerine getirmek için kurulan güçten çok, topluma duydukları sevgiden kaynaklanır. Monarşilerde ise bireylerin devlete hizmet ederken varmak istedikleri kişisel saygınlık sevgisinden kaynaklanır. Despotizmde ise, tamamen halkın hizmetlerini zorlamak için hazırlanan güçten kaynaklanır. Bir halkın karakteri ise ülkelerinin hedeflerini destekleme, tabi oldukları anayasayı koruma, geliştirme ve avantajlarını elde etmedeki uygunluğuna bağlıdır. Bunun içinde halkın dürüst olması gerekir. Her tür cumhuriyette çok fazla derecede dürüstlük gerekir. Monarşilerde biraz daha az dürüstlük gerekirken, despotizmde ise hiç gerekmez.⁵⁰⁸

Ancak milletlerin anayasa ve düzen tesis etme dışında başka amaçları da bulunmaktadır. Bu amaçlar savaş ve ticarettir. Savaşçı milletlerde toplumu oluşturan bireyleri sertlikleri, cesaretleri ve disiplinleri ile değerlendirmek gerekir. Ticari uluslardaki insanları ise sanayileri ve kar getiren sanatlardaki yetenekleri ile değerlendirmeliyiz. Ticari milletler, ustalığa (art) önem verir ve halkı da uygun koşullarda ustalık ve ticari geçim kaynaklarına yönelir. Mülkiyetin güvence altında olduğu insanların yerleşmesi için baskının ortadan kaldırıldığı, çocukların yetişmesine fırsat tanıyan yönetimler, nüfus için en elverişli olan yerlerdir.⁵⁰⁹

Ulusal kaynaklardan ikincisi ise zenginlik ya da servettir. Ferguson'a göre insanlar savunma, geçim, barınma ve süslenme imkânlarına sahip oldukları sürece zengin sayılırlar. İnsanların zenginliği ulusal bir kaynaktır. Çünkü faydalı ve hizmete elverişli insanların bakımında ve devletin ihtiyaçlarında kullanılır. Servetin kullanım amacı insanları korumak ve barındırmaktır. Dolayısıyla ülke içindeki ekonominin nesnesi olan eşyaların değeri nüfusun sayısı ile orantılı olarak değer kazanır. Kısacası servetin bileşenleri değerine ve fiyatına göre insanlar tarafından değerlendirilir. Çünkü

⁵⁰⁷ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 242-244.

⁵⁰⁸ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 244-245.

⁵⁰⁹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 245-246.

insanların geçinmesi şarttır. Bu yüzden insanların korunma ve barınma araçları beslenme ihtiyacından sonra gelir. İnsanlar için lüks ihtiyacalar en sonda yer alır. Ferguson açısından yalnızca süs eşyalarının bir değeri yoktur. Çünkü hayati bir ihtiyaç değildir. Bir halkın lükse verdiği önem yalnızca süs eşyası tüketiminden anlaşılır. Süs eşyaları genel anlamda pahalıdır.⁵¹⁰ Bu tür lüksün arttığı toplumlarda o, tasarrufun önemini vurgular. Tasarruf bu tür milletler için önemlidir. Ona göre tasarruf, ister emeğin ister mirasın olsun, bize bahşedilenleri doğru kullanmaktır. Tasarruf kavramı bazen kanaatkârlık bazen de tutumlulukla eş anlamlı olarak kullanılır. Bu kavramlar gerçekten de bazı belirli koşulların ekonomisini ifade eder. Ancak bunlar erdemın küçük kaynaklara uyarlanmış şeklidir. Büyük servetlerde bu kavramlar yerini görkeme ve cömertliğe bırakır. Uygun bir ekonomi için her mülk sahibinin harcamalarını, tüketimini bize sunulan arza uygun hareket etmek suretiyle gerçekleştirmesi gerekir. Arzın geniş olması israfın habercisidir. Dolayısıyla zengin ya da fakir kim olursa olsun tasarrufu ihmal etmemelidir. Yoksullar için asgari geçim şartları dışındaki harcamalarında tutumlu olmaları elzemdir. Zenginler için ise servet, makam ve güçten ibaret ise bağımlılık ve aşağılanmaktan kaçınmak için harcamalarını servetleri ölçüsünde yapmaları gerekir.⁵¹¹

Bir malın fiyatı, başka bir malın miktarıyla ölçülür. Bu en yaygın olarak para ile ifade edilir. Malın ederi para ile karşılanır. Dolayısıyla para bütün metaların eşdeğeri ve zenginliğin göstergesidir. Ancak metalar paranın eş değeri değildir. Metaların fiyatları dalgalıdır. Fiyatlar, para miktarına, meta kıtlığına, talebe ve onu tüketenlerin servetlerine göre şekil alır. Emeğin zamanın ve yeteneğin ürünü olan metalar, üreticisinin geçimini sağlayacak ücretin altında bir fiyatlandırma ile değerlendirilemez.⁵¹² Bu durum üreticinin ekonomik sisteme katılımını engeller.

Bir ülkenin zenginliği coğrafi özellikleri, halkının sanayisi ve yetenekleri ile ticaretten elde ettiği kâr ile doğru orantılıdır. Ülkedeki coğrafi avantajlar, iyi iklim şartları, verimli topraklar ve faydalı malzemeler orada yaşayanların refahını artıran özelliklerdir. Sanayi ve beceri ise tüm faydalı sanatları, tarımı ve tüm branşlarıyla imalatı kapsar. Ticaretin kârı ise tüketicinin, üreticinin, tüccarın ve devletin kârıdır.

⁵¹⁰ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 246-248.

⁵¹¹ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 340.

⁵¹² Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 248.

Üreticinin kârı fazlasını ihraç etmesidir. Tüccarın kârı, maliyet ve masrafın dışında kalanlardır. Devletin kârı, servetin artması ve halkın elindeki malların birikmesidir. Ticaret tüm paydaşlara istediğini verir ve üretimin artmasını sağlar. Devlet açısından iç ve dış ticaret vardır ve büyük devletler açısından iç ticaret önemlidir. Ferguson'a göre devlet genişledikçe dış ticaret azalır. Uluslararası ticaret de fiyat veya değer dengesi açısından ele alınabilir. Burada Ferguson dış ticaret dengesinden bahsetmektedir. Bu dengeyi sağlamayan ulusların ekonomik sıkıntılar yaşayacağından bahseder. Dengenin bozulması sonucu ya elindeki maldan ya da paradan olacağını söyler. Tarım ve madenciliğin arzı sürekli olduğu için bunlarla uğraşan ülkeye para girdisi çok fazla ve sürekli olur. Krediler çalışkan ve başarılı insanlar için faydalı, savurgan ve müsrifler için zararlıdır.⁵¹³

Ferguson'a göre ulusal kaynakların sonuncusu ise gelirdir. Ulusal servetin devlet amaçları için tahsis edilen kısmı kamu geliridir. Kamu geliri üç tanedir: Miras, kamulaştırılmış olanlar ve vergi. Birincisi ilkel toplumların en eski gelir türüdür. Bu gelir türü onlara uygun olup herhangi bir emeğe ve sanata ihtiyaç yoktur. İkincisi ticari milletlere uygundur. Vergilerden elde edilen gelir, halkın niceliği, zenginliği ve tutumluluğu ile artar.⁵¹⁴

Doğanın insana sağladığı en verimli tedarik kaynağı emektir. Emek olmadan toprak her yerde çoraktır. Her türden malzeme onun kullanımı için çok vahşidir. Bir yurttanın zenginliği, istihdam edebileceği emek miktarıyla ölçülebilir. Başkalarının emeği ile kazandıklarını elde edebilirse, kendi emeğinden vazgeçebilir. Ancak bir kişinin bir diğerinin emeğini elde edebilmesi için, birinin bu emeğin karşılığını ödemesi gerekir. Adam Smith'te Ferguson gibi emeğe önem vermektedir ve emeğin ödüllendirilmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre emek artan zenginliğin ve nüfusun sebebidir.⁵¹⁵ Diğerinin de bu karşılığı almaya muhtaç olması gerekir. Eğer tüm insanlar eşit derecede zengin olsaydı, hiç kimse ücret karşılığında çalışmak istemezdi. Herkes emeğinin karşılığını ödemeye istekli olabilirdi. Ancak, yaşamın tüketimini karşılamak için emek gerekli olduğundan, eşit zenginliğe sahip olmak için herkes kendisi için

⁵¹³ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 249-252.

⁵¹⁴ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 255.

⁵¹⁵ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, (Çev.: Haldun Derin), (9. Baskı), TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2014, 89.

çalışmaya yönelecektir. Böylece sözde bir eşitlik, herkesin servetini yalnızca kendi emeğinin karşılığına eşitleyecektir. Aslında bu durum herkesi aynı ve eşit derecede fakir hale getirecektir. Ferguson’a göre sanki insanların kendileri için çalışma eğilimi, yoksulluklarından kurtulmaları için doğa tarafından onlara dayatılmıştır.⁵¹⁶

Ferguson’un ekonomi hakkındaki düşüncelerine genel olarak baktığımızda İskoç Aydınlanması’nın ortaya koyduğu genel yaklaşımla uyumludur. Ekonominin genel ilkelerinden bahsettikten sonra analizlerine ahlaki değerleri de eklemeyi ihmal etmez. Doğa kavramını ekonomi ile iç içe telaffuz eder. Doğal düzenin ekonomi üzerindeki etkilerine değinir. Sosyal bağların ekonomi üzerindeki etkisini dile getirir. Adam Smith’in aksine devletin ekonomi üzerindeki müdahalesini olumlu karşılar. Aynı zamanda sosyal bağlar kurma ve koruma açısından devletin önemine vurgu yapar. Smith bu anlamda devletin müdahalesinin sınırlı olması gerektiğini ifade eder. Ayrıca Smith daha rasyonel ve öz çıkarların yönlendirdiği bir insan modelini benimser. Ferguson toplumun kolektif ve tarihsel gelişimini vurgular. Smith ise bireysel çıkarların iş birliği ve serbest piyasa yoluyla toplumun refahının artacağına vurgu yapar.⁵¹⁷

Avrupa’da feodalizmin çöküşü ve onun yerine gelişen bir piyasa toplumunun veya kapitalist toplumun bir sonucu olarak liberal fikirler ortaya çıkmıştır.⁵¹⁸ Ferguson düşünce yapısı bağlamında salt liberal bir anlayışa sahip değildir. Ferguson bütün çabasını ve entelektüel enerjisini modern toplumların çelişkili yapısını incelemeye, liberal, ticari bir toplumun cumhuriyetçi değerlerle iç içe geçmesinin tarihsel karakterini, sosyoekonomik kökenlerini ve siyasi sonuçlarını araştırmaya ayırmıştır. O aynı zamanda yurttaşlık erdemi ile kişisel çıkar arasındaki gergin tartışmayı da başlatmıştır. Onun düşüncesinin özgünlüğü, cumhuriyetçi liberal siyasi gelenekleri kaynaştırma girişimi değil, bu iki geleneğin karşılaşma koşullarını yeniden tanımlamasıdır. Ferguson’un düşüncesinde ayırt edici olan yaklaşım cumhuriyetçilik ve liberalizm arasındaki gerilimi siyasi ve bireysel özerklik ve haklar arasındaki bir çatışma olarak yeniden yorumlamasıdır. Ferguson’a göre cumhuriyetçiliğin ilkeleri

⁵¹⁶ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 421-422.

⁵¹⁷ A. Mesud Küçükcalay, “Ortaçağ İktisadi Düşüncesinde Bir Kırılma: Adam Smith ve İktisadi Düşünceye Getirdikleri”, *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 4 (2), 2020, 104.

⁵¹⁸ Naci İspir, *C. B. Macpherson’un Liberal Demokrasi Eleştirisi*, Arı Sanat Yayınevi, (2. Basım), İstanbul 2011, 11.

demokratik meşrulaştırma ve halk egemenliğidir; ticari piyasa toplumu ise özel mülkiyet ve ekonomik kişisel çıkarı ifade eder.⁵¹⁹

3.3. SİYASET-AHLAK İLİŞKİSİ

Adam Ferguson ahlak ve siyaset ile alakalı iki ciltlik eser kaleme almıştır. *Principles of Moral and Political Science I* ve *Principles of Moral and Political Science II* isimli eserlerinde ahlak ve siyaseti ayırmadan birlikte ele almıştır. Bu, onun ikisine aynı oranda değer atfettiğini gösterir. İkisi de birbirinin tamamlayıcısı konumundadır. Ahlak ve siyaset arasında çok yakın bir ilişki vardır. O, ahlakın hukuk, siyaset ve casuistry gibi bilim dallarına atıfta bulunduğunu ifade eder.⁵²⁰ Ona göre bir fizik bilimci gibi siyasetin gerçeklerini tespit etmek önemlidir; ancak ahlak filozofu gibi bu gerçekler temelinde normatif standartlar oluşturmak daha da önemlidir. Çünkü yalnızca ahlak filozofu, ulusal karakteri ve özel koşulları göz önüne aldığı anda, belirli bir toplum için hangi siyasi düzenlemelerin en iyisi olduğunu ayırt edebilir.⁵²¹

Ferguson'un eserlerinde iki temel hedef bulunmaktadır: İnsan türünün betimleyici bir doğal tarihini sunmak ve bunu kuralcı bir öze sahip insan toplumlarının sivil tarihi ile birleştirmek. Bu durum onun, aktif insan doğasını tanımlamasına, toplumdaki eylemin normatif bir analizine yol açmıştır. Böylece bu yaklaşım iyi bir politikanın, vatandaşlar için gerekli olan kamusal bağlılığın önemini gündeme getirmesini sağlamıştır.⁵²² Ferguson, ahlak felsefesinin özünü insanların kendileri ve ülkeleri için ne olmaları ve ne istemeleri gerektiğinin incelenmesi olarak ifade etmiştir. Bu nedenle, hem kişisel hem de siyasi düzeyde, dinlenme ve eğlenmenin aksine sürekli bir iştir. Temelde yatan ikilik, vahşi ve medeni insan arasında değil, doğal ya da ahlaki eylemde bulunan insan ile yozlaşma ya da kölelik içinde can çekişen insan arasındaydı. Yine de, negotium (iş, ticaret, uğraş) ve otium (eğlence, boş vakit) arasındaki denge insanlık tarihinde sabit değildi. Nezaket genel olarak insanın aktif doğasını, özel olarak da

⁵¹⁹ Kalyvas ve Katznelson, 176.

⁵²⁰ Ferguson, *Principles Moral and Political Science* vol. II, 115.

⁵²¹ Richard B. Sher, "Adam Ferguson, Adam Smith, and the Problem of National Defense", *The Journal of Modern History*, Vol. 61, No. 2, The University of Chicago Press, (June, 1989), 250.

⁵²² Fania Oz-Salzberger, "Ferguson's Politics of Action", (Ed.: Eugene Heath and Vincenzo Merolle), *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*, (ss. 147-156), Pickering & Chatto, London 2008, 147.

yurttaşın kamusal çabasını zayıflatır. Ferguson'un sivil topluma dair anlatılarının antik ve modern lüks çağlara ulaştıkça betimleyici bir tondan normatif bir tona geçmesinin nedeni budur.⁵²³

Ferguson çalışmalarında, “ekonomik güç geleneksel kamu erdemiyle uyumlu mudur?” sorusuna odaklanmıştır. Bunun için sivil bir kışkırtmanın da merkezi figürü haline gelmiştir. Bu sivil kışkırtma ile zenginlik ve erdem için toplumsal arayışların uyumluluğu konusundaki belirgin İskoç kaygısını üst seviyede dillendirmiştir. Ancak bu konuda siyasi anlamda bir başarı elde edememiştir.⁵²⁴ Bu da onun siyasi ve ekonomik anlamda ahlaki bir kaygı güttüğünün göstergesidir.

Ferguson, modern zamanlardaki gerçek ahlaki tehlikenin zenginlik değil, siyasi tembellik olduğunu ifade etmiştir. O, lüks anlayışının her çağda göreceli olduğunu söyler. Zenginlik ve maddi refahın kendi başlarına ahlaki yozlaşmaya neden olmadığını veya bu anlama gelmediğini düşünmektedir. Varlıklı kesimleri, özellikle de toprak sahibi sınıfları siyasetten ve dolayısıyla erdemli yaşamdan uzak durmaya teşvik eden şey, tam da modern toplumda ekonomik faaliyetin öne çıkmasıdır. O halde önemli olan toplum üyelerinin biriktirdikleri servet değil, siyasi kişiliklerini muhafaza etmeleridir. Bir tüccar, bir zanaatkar ya da bir ‘dünya adamı’ yurttaş olmaktan asla vazgeçmemelidir.⁵²⁵ Yurttaşlık anlayışının bu şekilde yeniden ele alınışı, Ferguson'un İskoç Aydınlanması'ndaki farklı felsefi anlayışının bir yansımasıdır. Burada toprak sahiplerinin siyasetten uzak durmasının erdemli bir yaşamdan uzak olduklarına yapılan vurgu, siyaset-ahlak ilişkisinin en önemli kanıtı olabilir.

Ferguson ayrıca Institute isimli eserinde siyaset-ahlak ilişkisi bağlamında insan yaşamındaki olup bitenleri gözlemler ve insan eylemlerinin ana kaynağının geçim kaygısı olduğu kanaatine varır. Bu geçim kaygısı, insanlarda çeşitli mekanik sanatların (dokumacılık, marangozluk, demircilik vs.) icat edilmesine ve uygulamasına yol açmış, eğlenceyi işten ayırmasına sebep olmuştur. Ayrıca insanların uğraşları ve geçimini sağlamaya yönelik dikkati konusunda asla rekabete girmez. Mülk ve servetin insana sağladığı fayda ve avantajlar, gösterişten ya da bağımsızlık ve güce duyulan daha ciddi

⁵²³ Oz-Salzberger, “Ferguson’s Politics of Action”, 149.

⁵²⁴ Oz-Salzberger, “Introduction”, xii.

⁵²⁵ Oz-Salzberger, “Introduction”, xvi.

saygıdan kaynaklanan tavsiyelerden soyutlandığında, sadece hayvanların eğlenmesi için yapılan bir tedarikten başka bir şey olmaz. İnsanların bu konudaki endişesi ortadan kalkarsa sadece zanaatkarların uğraşları değil, bilginlerin çalışmaları sona erer, kamudaki bütün iş ve kurumlar gereksiz hale gelir, ülkedeki meclis ve yönetim merkezleri boşaltılır.⁵²⁶ İnsanların geçim kaygısı için ortaya koydukları eylemler de belli bir ahlaki ilkeye göre uygulanmalıdır. Ahlaki kaygılarla elde edilmeyen ve geçim kaygısının neticesi olan mülk, yalnızca hayvani zevklere tatmin sağlar. Dolayısıyla bu şekilde sahip olunan mülkiyetler insanların geçim kaygısını ortadan kaldırır. Bu da öyle bir halkın bulunduğu ülke açısından siyasetin etkisinin kaybolması demektir. O ülkenin bütün siyasi kurumlarının işlevsiz hale gelmesi demektir. Böylece siyaset-ahlak ilişkisinin ne denli girift olduğunu bize göstermiş olur.

Adam Ferguson'a göre siyasetin temel amacı toplumun refahını ve güvenliğini sağlamak ve insanların özgürlüğünü korumaktır. Ancak siyasetin bu hedefine ulaşabilmesi için ahlaki değerlere dayanan bir yönetim anlayışının benimsenmesi elzemdir. Ona göre ahlak toplumun istikrarını ve düzenini koruyan bir güçtür. İnsanlar ahlak kurallarına uymadıklarında, toplumda çatışma ve bozulma ortaya çıkar. Toplum içerisinde iyinin hâkim kılınması ahlaki yasalara uyum sağlamakla olur. Ayrıca toplumun ilerlemesi ve gelişmesi için siyaset kurumlarının ahlaki kriterlere göre hareket etmesi gerekmektedir. Ferguson'a göre toplumun kendisi okuldur ve dersleri gerçek ilişkilerin pratiğinde verilir. Mesela bir yazar, kitapların telkinleriyle değil, konusu üzerinde yaptığı gözlemlerle yazar. Her üretim, bir öğrenci ya da akademisyen örneği üzerinden salt yeterli oldukları için gerçekleşmez, aynı zamanda bir insan olarak onların karakterlerinin damgasını da taşır. Dolayısıyla toplumlarda insanlar siyasette, sanatta, bilimde, edebiyatta sahip oldukları erdemlerini ve yeteneklerini gösterirler.⁵²⁷ Ferguson burada Roma ve Sparta halklarının yaklaşımını örnek verir. Roma halkının siyasete ve savaşa yönelik şiddetli uygulamalarının edebi sanatlarına yansıdığını söyler. Sparta kurumlarının ise güçlü ve kararlı bir ruhun pratik erdemleriyle bağlantılı olmayan her şeyi açıkça hor gördüğünü ifade eder.⁵²⁸ Buradan onun Sparta'ya olan hayranlığını da

⁵²⁶ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 35.

⁵²⁷ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 169.

⁵²⁸ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 169.

anlamış oluyoruz. Dolayısıyla onun verdiği örneklerden hareketle ahlakın insan eylemlerinin her alanıyla iç içe olduğu, toplumsal gerçekliğe uyan bir düşüncedir.

Ferguson erdemi, mutluluk; mutluluğu da çaba olarak tanımlar. Bunu şöyle ifade eder: “Mutluluktan söz ettiğimde, bunun hesabını sormak için sokaktaki ayaktakımına gitmiyorum. Alışkanlık olarak cesur ve yardımsever olan, meşguliyetleri ve düşünceleri hoş olan insana mutlu derim. Eğer erdem bir övgü ve saadet terimiyse, burada onu iyilik ve bilgelik, metanet, ölçülülük ve yorucu bir zihnin meşguliyetleri üzerinde sabitliyorum.”⁵²⁹ Bireyin metanet ve cesaretle kutsanmış “yorucu zihni” Ferguson’un eylem politikasının temel taşıdır. Zihin, insanın yurttaşlığın öz-bilinçli bir pratik haline dönmesi gerektiği yönündeki tutarlı talebinin temelini oluşturur.⁵³⁰

Ferguson’a göre sanat ya da politika yoluyla insan doğasının özgün eğilimlerini geliştiren ya da akıllıca ve etkili önlemlerle yozlaşmasını önlemeye çalışan çok az devlet örneği olmuştur. Toplulukların birliği ve gücü olan sevgi ve zihin gücü, Tanrı’nın ilhamı ve insanın doğasındaki orijinal niteliklerdir. Ulusların en bilge politikası, yüreğin adalet ve iyiliğe olan eğilimini güçlendirmekten çok, toplumun huzurunu korumaya ve kötü tutkuların dış etkilerini bastırmaya yönelmiştir. Bu politikayı güden çok az ulus bulunmaktadır. Çeşitli sanatları tanıtarak, insanların zekâsını çalıştırmaya ve onları çeşitli uğraşlar, araştırmalar ve çalışmalarla meşgul ederek, zihni bilgilendirmeye, ancak çoğu zaman yozlaştırmaya yönelmiştir. Zihin, ayrıcalık ve gösteriş konusu yaratma eğilimindedir ve bireyi yeni kişisel bakım konularıyla doldurarak, hemcinslerine duyması gereken güven ve sevginin yerine kendisi için duyduğu kaygıyı koyar.⁵³¹ Siyaset-ahlak ilişkisi bağlamında ulusların refahı ve huzuru, ilerlemesi ve gücü genel anlamda erdemin hâkim olması ile alakalıdır. Ulusların sahip oldukları bu avantajın kaybolması ise ahlaksızlığın bir sonucudur.

⁵²⁹ Adam Ferguson, *Collection of Essays*, (Ed.: Y. Amoh), Rinsen Book Company, Kyoto 1996, 207; Adam Ferguson, *The Manuscripts of Adam Ferguson*, (Ed.: Vincenzo Merolle, Eugene Heath and Robin Dix), Pickering & Chatto, London 2006, 209.

⁵³⁰ Oz-Salzberger, “Ferguson’s Politics of Action”, 155.

⁵³¹ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 195-196.

SONUÇ

Aydınlanma yüzyılı, hem felsefe hem bilim hem de siyasi tarih açısından önemli bir dönemeçtir. Başta Avrupa olmak üzere birçok ülkede aydınlanmanın etkisi görülmektedir. Aydınlanma sürecinin ortaya çıkması ülkelere göre hem zamansal hem de işleyiş açısından farklılıklar göstermiştir. Aydınlanmanın, ortaya çıktığı bütün kültürlerde ortak olarak geçmişin olumsuz etkilerinden kurtulup geleceği insanların her anlamda refah içerisinde insanların özgür ve mutlu olduğu şekilde yaşam inşa etme hedefi vardır. Bu hedef toplumun üst kademesinden talep edildiği kadar alt tabakalardan da arzu edilmiştir. Çünkü Ortaçağ boyunca kilise bütün siyasi, hukuki, bilimsel ve sosyal alanlarda baskısını hissettirmiş ve Avrupa toplumlarını her manada sindirmiştir. Bu yüzden insanlar bu baskıcı rejimin etkisinden kurtulmak için arayışa girmişlerdir. Bu baskıdan kurtulmanın çözümünü de kiliseye karşı birleşmekte ve baskıyı azaltacak olan eylemlerin artırılmasında bulmuşlardır. Aydınlanma kendi aktörlerini yaratmıştır. Bunlar mason locaları, kadın kulüpleri (salon), dernekler, üniversiteler, topluluklar ve ansiklopedistlerdir. Bu aktörler sayesinde toplumun her kesimini bir araya getirerek farklı fikirlerin bilinir ve tartışılır hale gelmesine imkân hazırlamışlardır. Ayrıca toplumun üst tabaka ve alt tabakaları arasında bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Fikirlerin her kesime ulaşması adına bütün iletişim araçlarını kullanmışlardır. Resim, tiyatro, gravür, diğer sanatsal faaliyetler, kitap, makale, dergi vs. gibi alanlarda eserler icra etmişlerdir. Aklın ve bilimin önderliği kabul edilmiş, deney ve gözlem yöntem olarak benimsenmiştir. Her şeyin merkezine insan yerleştirilmiştir. Bilim ve felsefe insanı konu edinmiştir ve hümanizm düşüncesi ortaya çıkmıştır. Ayrıca dinin ve saray yönetimlerinin baskısı kırılmaya çalışılmıştır. Hurafelerin ve batıl inançların yerini bilimin ortaya koyduğu nesnellikler almıştır. Aydınlanma yüzyılında öne çıkan süreçler Fransız, Alman ve İngiliz aydınlanmalarıdır. Aydınlanma denilince akla ilk gelen, Fransız Aydınlanmasıdır. Akla gelen ilk isim ise aydınlanmanın tanımının da borçlu olduğu Immanuel Kant'tır.

İskoç Aydınlanması bu süreçlerden biridir ve genel olarak İngiliz Aydınlanması'nın gölgesinde kalmıştır. İskoç Aydınlanması, İskoçya'da aydınlanma yüzyılı olarak bilinen on sekizinci asrın başlarında ortaya çıkmış ve bu asrın tamamını kapsayan kültürel ve entelektüel bir süreçtir. Bu zaman diliminde sadece felsefi olarak

bir gelişim ve ilerleme söz konusu değildir. Aynı zamanda tarihsel, sosyal, siyasal, hukuki, ekonomik ve bilimsel anlamda gelişme ve ilerleme süreci yaşanmıştır. İskoç Aydınlanması diğer aydınlanma süreçlerine göre daha geç bir zamanı ifade eder. İskoç Aydınlanması aslında diğer bütün aydınlanma süreçlerine etki etmiş bir entelektüel harekettir. Aydınlanma'da rol sahibi düşünürlerin neredeyse tamamı İskoç'tur. Tek istisnası Hutcheson, İrlanda doğumludur, fakat ailesi İskoçya'dan oraya göç etmiştir. Ayrıca düşünürlerin kendi aralarında akraba ve dostluk bağlarının olması, bu sürecin bir okul ve topluluk olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. Aydınlanma, ortaya koyduğu düşünce yapısı ile ortak bir şekilde bilim ve felsefenin ana konusu haline gelmiştir. İskoç Aydınlanması'nın diğer aydınlanmalardan farklı olmasını sağlayan şeylerden birisi üniversitelerin ve aydınların daha etkin olmasıdır. O yüzden bu süreçte herhangi bir devrim ya da ihtilal olmamıştır. Ayrıca İskoç Aydınlanması'nın önemli özelliklerinden birisi de kurumsal yapıya önem verilmesi, kurumların gelişime açık olması ve kendilerini sürekli olarak güncellemesidir. Ülkenin üç önemli şehri bu süreçte ileri çıkmıştır: Edinburgh, Glasgow ve Aberdeen. Bu şehirler aynı zamanda üniversitelerin yoğun olduğu yerlerdir. İskoç Aydınlanması, Avrupa dışında da etkisini göstermiştir. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi İskoçlar tarafından yazılmış, okunmuş ve basılmıştır.

İskoç Aydınlanması'nın birçok önemli düşünürü bulunmaktadır. Fakat çoğunluğu İngiliz olarak bilinmektedir. Hutcheson, Adam Smith, David Hume, Thomas Reid, Dugald Stewart, James Watt, Lord Kames, John Millar bunlardan bazılarıdır. Adam Ferguson da İskoç Aydınlanması'nın en önemli isimlerinden biridir. O, ahlak ve siyaset başta olmak üzere birçok alanda hem eserler vermiş hem de üniversitelerde hocalık yapmıştır. Ortaya koyduğu sivil toplum düşüncesiyle meşhur olmuştur. Bunun yanı sıra papazlık, askerlik ve kamuda birçok yerde görev almıştır. Arkadaşlarının birçoğunun fizik bilimci olması hasebiyle ortaya koyduğu sosyal bilim anlayışı fizik bilimlerinin konu ve yöntemlerini uzlaştırma çabası içerisinde olmuştur. Stoacılar ve Montesquieu'den etkilenmiştir. David Hume, Adam Smith, Thomas Reid ve Dugald Stewart gibi isimlerle etkileşim halinde olmuştur.

Adam Ferguson, yaşadığı dönemin düşünürleri gibi insan ve eylemleri üzerine kafa yormuştur. İnsanın doğal bir varlık oluşundan hareketle yapıp ettiklerinin bu doğallık üzerinden anlaşılması gerektiğini düşünmüştür. Ahlak ve siyaset düşüncesinin

temeline bu düşünceyi yerleştirmiştir. O, insanı anlayabilmek için fizik ve tabiat bilimlerinin önemine vurgu yapmıştır. Bu yüzden hem fizik ve doğa bilimlerini hem de sosyal bilimleri uzlaştırma çabası içerisinde olmuştur. Ferguson'un genel felsefe anlayışı temelde doğa yasalarına dayanmaktadır ve o doğa yasalarını fizik ve ahlak olarak ikiye ayırmıştır. Fizik bilimi, tabiat olaylarını incelerken, ahlak ise insanların eylemlerini inceler. O, ahlak düşüncesini oluştururken tabiat bilimlerinin yöntem ve yaklaşımları ile problemleri ele alır. Bu yüzden onun ahlak düşüncesine metafizik yaklaşımdan uzak bir anlayış hâkimdir. Onun ahlak anlayışının metafizikten uzak olması tamamen yok olduğu anlamına gelmemektedir. Özellikle Tanrı kavramına ahlak anlayışı içerisinde yer vermektedir. Ancak temel çıkış noktası Tanrı değildir. Çünkü onun ahlaki düşüncesi insanın tarihini, eylemlerini, tecrübesini, alışkanlıklarını ve duygularını öncelikli olarak ele almaktadır. Bunu da deney ve gözlem yoluyla incelemeye çalışmaktadır.

Ferguson'un bilgi anlayışı ahlak düşüncesini şekillendirmiştir. O, şüpheci anlayışa sahip olanlara karşı kesin bilginin varlığını savunmuştur. Çünkü ona göre bilgi bilinç ve duyu verilerine dayanmaktadır. İnsanın bu bilgi anlayışını ele alan Pnömatik diye bir bilimden bahseder. Ahlaki olgu ve değerlendirmelere bu bilim aracılığı ile ulaşır. Pnömatik, Tanrı ve insan olmak üzere iki kısımdan oluşur. Ahlakı meydana getiren olgular, Tanrı'ya ait olan dini bilgi ve insanın doğal tarihine bakılarak elde edilen bilgiden oluşmaktadır. Ona göre tasvir ya da anlatı olsun olguların bir araya getirilmesi tarihi oluşturur. Tarih ise bireysel ve toplumsal olmak üzere iki kısımdır. Bireysel tarih, insanın bilinci, eylemleri, duyuları, hafızası, algıları, idraki, öngörüler, güdüler, gözlem becerisi, arzuları, duyguları gibi konuları ele alır. Ferguson zihin teorisini inşa ederken bunların hepsine değinir. Toplumsal tarih ise bireylerin sahip olduğu bütün bu niteliklerle birlikte diğer bireylerle olan ilişkisini ele almaktadır. Ancak Ferguson'un olgulardan hareketle ahlakı değerlendirmesi, olguların dışına çıkan ahlaki sorunlarla ilgili olarak fikirsel problemler yaşamasına yol açmıştır. Bu durum onun zamanla olgu dışına çıkan ahlaki problemleri yok saymasına sebep olmuştur.

Ferguson tabiata önem verdiği kadar insan doğasına da önem vermiştir. Bilimsel anlamda çıkış noktası olarak doğayı ele alırken ahlak açısından da insanın doğasını temel almıştır. İnsan tabiatını, diğer varlıkların doğası ile karşılaştırmalı olarak ele almıştır. O, insan davranışlarını akıl ve irade kavramları çerçevesinde değerlendirirken,

hayvanların eylemlerini içgüdü kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. Hayvanlar doğuştan yaşamlarını idame ettirecek yeteneklere sahipken insan zamanla yaşam için gerekli becerilere malik olur. İnsanın bu becerilere sahip olmasında Ferguson oyunun önemine vurgu yapar. Aynı zamanda ona göre insan elde ettiği tecrübeden hareketle kazandığı alışkanlıklarla yaşamını kolaylaştırmaya çalışmaktadır. İnsan alışkanlıkları dışında karşılaştığı durumlar karşısında hayrete düşmekte ve bunlara karşı nasıl hareket edeceği konusunda problemler yaşamaktadır. Ferguson açısından alışkanlıklar insan için yönelim kaynağıdır. İyi ve kötüyü ayırt edebilmesi için ona kolaylık sağlar. Alışkanlıkları sayesinde insanlar hayatını düzene sokar ve bu sayede hayattan zevk almaya başlar. Ona göre alışkanlıklar hem insanlar için hem de hayvanlar için ortaktır. Ferguson'un siyaset düşüncesi açısından insan alışkanlıkları mutluluğa yol açması sebebiyle önem arz etmektedir.

Adam Ferguson, siyaset ve ahlak düşüncesinin temeline insan zihnini koymuştur. Bu bağlamda insan zihni önem arz etmektedir. O, insan zihni ve doğa yasaları arasında bir ilişki kurar. Bu yüzden insanın zihni doğa yasaları gibi deney ve gözlem aracılığı ile anlaşılabilir. Aynı şekilde doğa yasaları gibi zihin yasaları da bulunmaktadır ve bu yasalar ahlak kurallarının oluşturulması açısından önemlidir. İnsan bu yasalara uymak zorundadır. Uymadığı takdirde ahlaki bir varlık olma niteliğini kaybeder. Arzularının esiri olur. Hayvanlar gibi güdüleriyle hareket etmeye başlar. İradesini kontrol altına alması onun ahlaki olarak değerlendirilmesinin ön şartıdır. Ferguson'a göre dışsal eylemler sebebi ile insan arzu ve eğilimlerini de kontrol etmek durumundadır. Bu şekilde davranan insan aynı zamanda erdemli bir insandır. Aynı zamanda insan davranışları açısından iyi ve kötü ayrımını da dikkate alması gerekmektedir. İnsanın dış eylemleri açısından toplumsal düzene uymak ve insanlık adına iyiyi gözetmek erdemli bir davranıştır. Onun dış eylem ahlakı akıl ve toplumsal sorumluluklar dikkate alınarak inşa edildiği için çift yönlüdür. Dolayısıyla iyi ve kötü arasındaki ayrım dış eylemlerin belirlenmesi ile ortaya konulamaz. Çünkü ona göre evrensel bir ahlak yasası yoktur. Ülkeden ülkeye ve toplumdan topluma göre ahlak kuralları değişmektedir. Ancak genel anlamda bazı kavramlar tüm insanlık açısından ortak bir değere sahiptir. Mesela yardımseverlik, cesaret bütün toplumlarda iyi, insanlara kötülük yapmak, korkaklık ise kötü olarak nitelendirilmektedir. İnsanların mutlu olması, ortak bir hedeftir. Ona göre

mutluluk ve erdem aynı tanıma sahiptir. Çünkü yardımseverlik, bilgelik ve aşırı zevklerin peşinde olmamak insanın hem erdemli hem de mutlu olmasını sağlar.

Ferguson'un önem verdiği diğer konu da siyaset düşüncesidir. O, siyaseti ahlakın pratik olarak varlığını sürdürmesi ve ahlak kurallarının uygulanma açısından denetiminin yapılması için önemser. Siyaset, bir çeşit ahlaki denetim mekanizmasıdır. Ahlak ve siyaset düşünce biçimi olarak birbirini tamamlar ancak gerçekte bu durum aynı değildir. Siyasi eylemler aktörlerine ve siyasetin figürlerine ahlaki gelişimi teşvik eder. Bu ahlakın, en yüce ideali olarak karşımıza çıkar. Ona göre insanlar topluluklar halinde yaşadıkları için her türlü ihtiyaçlarını karşılamak için siyasi yapılar oluşturmak zorunda kalmışlardır. İnsanların düşünce yapıları, alışkanlıkları ve eylemlerinin büyük bir çoğunluğu ait oldukları toplumunu yapısı ile ilişkilidir. Ferguson açısından siyaset bir bilim olduğu kadar aynı zamanda deney ve gözlem yapılan laboratuvar ortamıdır. Bütün siyasi düşünceler bu aktif yaşam ortamında üretilmiştir. Bu ortam insanların ve toplumların davranışlarını gözlemeleme imkânı sunar. İyi ve kötü davranışların ayrımı burada yapılan gözlemler sonucu ortaya çıkar. Ferguson'un siyaset anlayışı liberalist bir bakışa sahiptir. İnsanların özgürlüğüne büyük önem verir. Düşünce özgürlüğünü savunur. Bunun sayesinde insanlar sivil toplum örgütleri kurar ve ait oldukları toplumun siyasi düşüncesine yön verirler. Ona göre sivil toplum, devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin karşılıklı bağımlılığı ile ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde sivil toplum insanların ahlaki olarak gelişmesi için ortaya çıkmış bir kurumdur.

Onun sivil toplum anlayışı yalnızca insanların mutluluk seviyelerinin yükseltilmesi olarak nitelendirilemez, aynı zamanda bireylere iyiliksever ya da üstün bir motivasyon aşlamak için de vardır. Ferguson, sivil toplumu doğuştan gelen ahlaki hassasiyetlere dayanarak siyasi gücü sınırlamak ve kişisel çıkarların sebep olduğu kaosu azaltmak için bir çıkış yolu görmüştür. Sivil toplumun temeli, insan sevgisidir. Aynı zamanda sivil toplum, insanın ilkelikten kurtarıp modern bir yaşam tarzı ortaya koymak için gösterdiği bir çabadır. Ayrıca Ferguson'un sivil toplum anlayışı uzlaşmacı olmayıp, muhalif bir tavır ortaya koymaktadır. Ayrıca insan doğasında bulunan kendiliğinden düzen ilkesinin bir sonucudur. İnsan topluluklar halinde yaşamak zorunda olduğu için doğal olarak sosyal ve siyasi düzeni oluşturma adına sivil ya da kamusal kurumlar meydana getirmiştir. Bu şekilde kendi güvenliğini de sağlamaya çalışmıştır. Bu durum kendi doğal akışı içerisinde gerçekleşmiştir. Sivil toplum süreci, insanın

ortaya çıkışıyla eş zamanlıdır. Sivil toplum aynı zamanda insanların bireysel menfaatleri için diğer insanlara karşı yapacağı zulümlere de engel teşkil eder. Bu sayede insanlar bireysellikten kurtulup toplumsal olarak hareket eder hale gelme ve birlikte mükemmelliğe ulaşma fırsatını da yakalama imkânı bulur. Sivil toplum ona göre ahlaki bir başkaldırıdır. Toplumların ve yönetimlerin belli bir düzeyde çalkantılı olması doğal bir durum olmakla birlikte o ülkedeki sivil toplum anlayışının güçlü olması için de doğal bir sonuçtur.

Ferguson insan doğasının ilerleme ve gelişme gösterdiğini söyler. Ona göre ilerleme uygarlığın bir ölçüsüdür. İlerlemeyi insanın doğası ve ahlaki açıdan ele alır. İlerleme insanın özünde olan bir ilkedir. İnsanın ilerleyen doğası sahip olduğu ve zihninde bulunan ahlaki duygular, insan fiillerinin ahlaki alt yapısını oluşturur. İnsan ne kadar ilerleme gösterirse göstereceği nokta açısından geçmişinden kopamaz. Geçmişin izlerini her daim yaşamında taşır. Aynı zamanda ilerleme, zıddı olan gerileme ile birlikte tabii bir durumdur ve insan zekâsının ilkesel bir ürünüdür. Doğanın ve insanın mükemmelliğe doğru yöneldiği bir çabadır. Doğa ve insan ahlakı açısından ilerleme iyiyi, gerileme ise kötüyü temsil eder. Dolayısıyla ahlaki mükemmelliğe ulaşmanın temelinde, ilerleme söz konusudur. İlerleme, süreklilik arz eder. Çünkü ilerlemenin olmadığı bir durumda gerileme var demektir ki bu da kötülüğün hâkim olmasına sebep olur. İlerleme insanın kendi kusurlarını zamanla düzeltmesini sağlayan bir süreçtir. Aynı zamanda ilerleme, millet olabilmenin de ön koşuludur. Ferguson'a göre ilerleme insanların hayatlarını kolaylaştıran alışkanlıklarla problem yaşar. Çünkü ilerlemenin temelinde alışkanlıkları duruma göre terk etme söz konusu olabilmektedir.

Ferguson'a göre insanlardaki ilerleme bireysel menfaat duygusunu da tetiklemektedir. Bu duygunun öne çıkardığı en büyük sahiplenme arzusu mülkiyettir. Mülkiyet arzusu yasaların ortaya çıkmasını zorunlu hale getirmiştir. Dolayısıyla onun ilgi alanlarından birisi de hukuk olmuştur. Çünkü hukuk insanların karakterlerinin bir yansıması, onların güvende olmasını sağlayan bir sistem ve insanların menfaatlerinin değil eşitlik ve adalet ilkelerini geçerli kılan bir düzen aracıdır. İnsanların statü ve görevlerinin doğal bir şekilde yetenek ve bilgi seviyelerine göre dağıtılmasının da teminatıdır. Dolayısıyla insanlardaki güven duygusunun sağlıklı bir şekilde işlemesine sebep olur. Böylece insanlar hukuk sayesinde toplum içerisinde kendi benliğini sağlıklı bir şekilde inşa eder ve bu da toplumun sağlıklı bir yapıya kavuşmasını sağlar. Böylece

aydınlanmanın oluşturmaya çalıştığı özgür ve kendini bilen, geçmişin kusurlarını fark edip geleceğini daha güzel bir şekilde dizayn edecek, aynı zamanda her türlü otoriteyi sınırlandırabilecek birey, hukukun hâkim kılınmasıyla mümkün olacaktır. Bu yüzden eserlerinde hukuka geniş yer vermiştir. Bunu da siyaset ve ekonomi düşüncesi bağlamında ele almıştır. Hukuk aynı zamanda bireysel özgürlük ve düşünce özgürlüğü açısından da önemlidir ki aydınlanmanın savunduğu en önemli haklardan birisidir.

Ferguson, yönetim anlayışı olarak küçük devletler açısından demokrasinin iyi olduğunu düşünse de genel anlamda monarşiyi benimsemektedir. İnsanların aralarında yetki paylaşımı konusunda problemler yaşayacağı bundan dolayı da yetkilerini kimseyle paylaşmayan bir monarkın varlığına her daim ihtiyaçlarının olduğuna dikkat çekmiştir. Bu aslında onun otorite yanlısı bir düşünceye sahip olduğunu göstermektedir. Onun bu düşünceye sahip olmasında yetiştiği ortamın etkili olduğunu düşünebiliriz. Yaşam hikâyesinde rahiplik yaptığı ve askeri görevlerde bulunduğu daha önce ifade edilmişti. Sürekli otoriterliğin hâkim olduğu bir ortamda hayatını sürdürmesi; onun da otorite yanlısı bir düşünceye sahip olmasına sebep olmuş olabilir. Aksi takdirde bir aydınlanma filozofunun otorite yanlısı bir tavır sergilemesi aydınlanma düşüncesinin ruhuna uygun bir anlayış değildir. Çünkü yönetme hakkının tek bir kişiye verilmesi, sınırlandırma yapılsa dahi, bireysel özgürlüklerin önünde bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazen de aydınlanmanın özgürlükçü anlayışı, özgürlükleri hâkim kılma adına despotik bir tavır zorunlu hale getirmektedir. Ferguson, belki de monarşiyi özgürlüklerin bir teminatı olur düşüncesiyle savunuyor da olabilir.

Adam Ferguson, aydınlanmanın ruhuna uygun olarak özgürlüğü de savunmuştur. Ancak özgürlük, suistimal edilebilen bir şey olduğu için de çekincelerini dile getirmiştir. Toplumun alt tabakasında özgürlüğün yanlış anlaşılan bir şey olduğunu ve genel anlamda olumsuz durumlar için kullanıldığını ifade etmektedir. Bu biraz elitist bir tavır olarak yorumlanabilir. Çünkü özgürlük bütün insanların her durumda sahip olmaya çalıştığı bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada toplumsal bir tabaka oluşturmaya çalışmak aslında özgürlük kavramının doğasına aykırı bir durumdur. Avam eğer özgürlüğü ayaklanma, başkaldırma, otoriteye isyan olarak algılıyor ve bu durum Ferguson tarafından olumsuz bir anlayış olarak sunuluyorsa; aynı şekilde toplumun elit tabakasının özgürlük anlayışında karşımıza çıkan alt tabakanın sindirilmesi, ezilmesi, kendilerine hizmet etmesi gerekenler olarak görülmesi de yanlış bir özgürlük yaklaşımı

onun tarafından eleştirilmesi gerekirdi. Ferguson burada başka bir yanlışı da peşinen dile getirir. Avamın bu özgürlük anlayışının hukuk ve hukukçular tarafından dizginlenmesi gerektiğini ifade eder. Burada hukukun eşitlik ilkesine de aykırı bir düşünceyi ileri sürmüş olur. Bu düşünce, aydınlanmanın özgürlüğü savunurken despotluğa evrilmesine bir örnek olarak verilebilir. Aynı zamanda özgürlüğü savunurken, insanın her istediğini yapabildiğini düşündüğü ilkel yaşam Ferguson açısından cazip hale gelmektedir. Bu da onun ilerleme düşüncesi açısından bir çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Her türlü ahlaki ve siyasi düzenin insanların sahip olduğu bazı özgürlükleri yok ettiğini de düşünmektedir.

Yönetim açısından aristokrasi ve demokrasiye sonrasında tiranlığa evrileceği için olumlu bir gözle bakmaz. Daha çok cumhuriyeti savunmaktadır. Cumhuriyet rejimi içerisinde halkın ortak olacağı bir hükümet ve bu hükümeti kontrol altında tutacak olan denge ve denetleme mekanizmasının olduğu bir yönetimi arzu etmektedir. Bunu için de yasama yürütme ve yargının eşit güce sahip ve ayrı olması gerektiğini savunur. Bu durum Ferguson açısından bir çelişkidir. Yukarıda bahsedildiği üzere monarşinin savunusunu da yapmaktadır. Eserlerinde hem monarşi hem de cumhuriyet savunusu yapması, bu konuda kafasında bir netliğin olmadığını göstermektedir. Tiran yönetiminden duyduğu rahatsızlığı dile getirirken daha sonrasında monarkın gerekliliğini savunması ya da halkın yönetime ortak olduğu cumhuriyeti benimsemesi kendisini hem bulunduğu yüksek konumlarda hem de halk olarak düşünerek içine düştüğü çelişkinin bir yansımasıdır.

Ferguson ekonomi konusunda da görüşlerini ifade etmiştir. Ekonomik düşüncelerini siyasetle ilişkilendirerek aktarmıştır. Ekonominin devletlerin anayasa ve düzen dışında savaş ve ticaret konusundaki hedeflerini belirlediğinden bahseder. İnsanların temel ihtiyaçlarını (barınma, geçim, savunma) karşıladıkları sürece zengin olduğunu söyler. Ekonomik anlamda düşük seviyelerde olan insanların tasarruf yapmaları gerektiğini, zenginlerin ise servetinin hakkını vermek adına ve aşağılanmamaları için servetleri ölçüsünde harcama yapmaları gerektiğini dile getirir. Bu düşüncelerde yine sınıfsal bir avantajın gözetilmesi söz konusudur. Ferguson, zenginlerin servet paylaşımına yönelik herhangi bir yönlendirme yapmamaktadır. Ayrıca herkesin zengin olduğu bir yerde kimsenin üretmek ve ilerlemek için herhangi bir çaba göstermeyeceği gibi bir varsayımdan hareketle sanki biraz ekonomik olarak

düşük seviyede olanlara, Ferguson'un bir meşruiyet ve kanaat düşüncesi kazandırmaya çalıştığı hissedilmektedir ve ayrıca fakirliğin insanlara çalışmayı özendirmesi için doğa tarafından dayatıldığı gibi bir iddiada bulunması da insanlara bulundukları durumu kabullenmelerine yönelik bir vaaz olduğunu düşünmemizi sağlamaktadır.

Ferguson'un buraya kadar ele aldığımız düşüncelerinden hareketle ahlak ve siyaset açısından teorik bir yaklaşıma sahip olduğunu düşünebiliriz. Pratik olarak ne yapılması gerektiğine dair çözüm odaklı bir yaklaşım ortaya koymamıştır. Ayrıca siyaset-ahlak ilişkisi bağlamında dönemin yönetim anlayışına yönelik herhangi bir eleştiri getirmemesi de eserlerinde ortaya çıkan eksiklikler arasındadır. Ferguson, genel aydınlanma düşüncesine paralel düşünceler ortaya koymuştur. Ayırdığı ve eleştirdiği konu sayısı çok fazla değildir. Sadece döneminin düşünürleri arasında bazılarının (Hume, Rousseau gibi) ileri sürdüğü düşüncelere itirazını dile getirmiştir.

Adam Ferguson'un düşüncesinde siyaset ve ahlakı ele alan bu çalışmada hem aydınlanma ve İskoç Aydınlanması hem de Ferguson ile alakalı yapılacak olan araştırmalara rehberlik etmesi amaçlanmıştır. Onun siyaset ve ahlak düşüncesinin temel fikirlerini ve çağdaşlarına yaptığı itirazları yansıtan problemleri bu çalışma konu edinmiştir. Ancak Ferguson'un siyaset ve ahlak dışında katkı yaptığı birçok bilim dalı (Pnömatik, psikoloji, teoloji ve antropoloji) ve problem bulunmaktadır. Daha sonraki zamanlarda bunlara yönelik çalışmalar yapılması da mümkündür. Bu çalışmanın kusursuz olması söz konusu değildir. Bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda bu eksikliklerin giderilmesi arzu edilen bir durumdur. Temennimiz ileride çalışmanın amaçladığı hedefe ulaşmasıdır.

KAYNAKÇA

- Adal, Reşide, *Aydınlanma Çağında Kamusal Alan ve Heterotopik Mekân İncelemesi: “Palais Royal” ve “Mason Locaları”*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, “Halk: Devrim”, Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, (ss. 517-632), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Fransız Devrimi’nde Siyasal Düşünceler ve Mücadeleler 1789-1794*, C. 1, Özgürlüğün İcadı, Dipnot Yay., Ankara 2020.
- Allan, David, *Scotland in the Eighteenth Century Union and Enlightenment*, Pearson Education Limited, Edinburgh 2002.
- Aristoteles, Eudemos’a Etik, (Çev.: Saffet Babür), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.
- Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, (Çev.: Zeki Özcan), Sentez Yayıncılık, Bursa 2014.
- Arslan, Ahmet, “Aydınlanma”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1992, 23-32.
- Aslan, Seyfettin, “Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (33), Yaz-2010, 188-212.
- Aykaç, Gözde, *18. Yüzyıl Fransız Düşüncesinde Diderot’nun Yeri ve Önemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2021.
- Bacon, Francis, *Seçme Aforizmalar*, (Çev.: C. Cengiz Çevik), (3. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Bakır, Kemal, *Francis Hutcheson ve Ahlak Duyusu Teorisi*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2016.
- Barnett, S. J., *Aydınlanma ve Din Modernite Mitleri*, (Çev.: Halime Emektar), Hece Yayınları, Ankara 2017.

- Başdemir, Hasan Yücel, “İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 37, Kış 2005, 27-44.
- Başer, Vehbi, “Türkiye’de İslam, Toplum ve Demokrasi”, *Yeni Türkiye*, 99 (29-30), 1999, 278-302.
- Bates, David W., *Enlightenment Aberrations: Error and Revolution in France*, Cornell University Press, London 2002.
- Baykan, Fehmi, *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.
- Bıçak, Ayhan, *Tarih Metafiziği ya da Kendilik Bilinci*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- Bingöl, Ahmet, “İlkçağ Felsefesinde Mutlulukçu (Eudaimonist) Ahlak Anlayışı”, (Ed.: Ersin Savaş), *Sosyal Bilim Araştırmaları (Din, Felsefe, Sosyoloji, Sanat, Eğitim)*, Ekin Yayınevi, Bursa 2022.
- Birdal, Caner, *Sivil Toplum ve Pozitif Hukuk Adam Ferguson’ın Sivil Toplum Yaklaşımının Modern Toplumda Hukuk ve Politika İlişkisinin Şekillenmesindeki Rolü*, Onikilevha Yayıncılık, İstanbul 2022.
- Black, Jeremy, *İngiltere Tarihi*, 1996, (Çev.: Aytaç Yıldız), Doğubatı Yayınları, Ankara 2020.
- Bloch, Ernest, *Rönesans Felsefesi*, 1974, (Çev.: Hüseyin Portakal), (2. Basım), Cem Yayınevi, İstanbul 2010.
- Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, 1939, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay), (6. Basım), Doğubatı Yayınları, Ankara 2019.
- Bowie, Andrew, *Alman Felsefesine Giriş*, 2017, (Çev.: Bilhan Gözcü), Say Yayınları, İstanbul 2022.
- Bozkurt, Nejat, *Eleştiri ve Aydınlanma (Felsefe Araştırmaları)*, (3. Baskı), Sentez Yayıncılık, Bursa 2013.
- Brewer, John D., “Adam Ferguson and the Theme of Exploitation”, *The British Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 4, (December, 1986), pp. 461-478.
- Brewer, John D., “Ferguson’s Epistolary Self”, (Ed.: Eugene Heath and Vincenzo Merolle), *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*, (ss. 7-22), Pickering & Chatto, London 2008.

- Broadie, Alexander, "Introduction", (Ed.: Alexander Broadie), *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, (ss. 9-30), Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Broadie, Alexander, *A History of Scottish Philosophy*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2009.
- Broadie, Alexander, *The Scottish Enlightenment The Historical Age of the Historical Nation*, Birlinn Limited, Edinburgh 2007.
- Brockdorff, Baron Cay Von, *Alman Aydınlanma Felsefesi*, (Çev.: Nuran Özyer), Hece Yayınları, Ankara 2021.
- Brown, Karen, "Calvinism and the Rise of Capitalism in Scotland", *Draftings In Economics*, 7 (2), 1992, 15-23.
- Buhr, M., Schroeder, W., Barck, K., *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev.: Veysel Atayman), (2. Basım), Yenihayat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Burke, Peter, *Avrupa'da Rönesans Merkezler ve Çeperler*, (1998), (Çev.: Uygur Abacı), (2. Basım), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Camic, Charles, *Experience and Enlightenment: Socialization for Cultural Change in Eighteenth-Century Scotland*, The University of Chicago Press, Chicago 1983.
- Cassirer, Ernst, *The Philosophy of the Enlightenment*, (Trans, Fritz C. A. Koelln and James P. Pettegrove), Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1951.
- Cevizci, Ahmet, "Fransız Aydınlanması", (Ed.: Ahmet Cevizci), *Felsefe Ansiklopedisi*, Ebabil Yayınları, Ankara 2009, C. 6, 796-800.
- Cevizci, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, (2. Baskı), Asa Kitabevi, Bursa 2008.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Chitnis, Anand Chidamber, *The Scottish Enlightenment A Social History*, Croom Helm, London 1976.
- Clive, John, Bailyn, Bernard, "England's Cultural Provinces: Scotland and America", *The William and Mary Quarterly*, 11 (2), 1954, 200-213.

- Copleston, Frederick Charles, *Modern Philosophy: From the French Enlightenment to Kant*, A History of Philosophy, vol. 6, Image Books Doubleday, New York 1994.
- Cox, Virginia, *İtalyan Rönesansı'nın Kısa Tarihi*, (2016), (Çev.: Cumhur Atay), İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Çalık, Erdoğan Serdar, "Montesquieu'de Siyasi Güç Ve Özgürlük İlişkisi Bağlamında Devlet Düşüncesi", *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, 12, Haziran 2023, ss.66-81.
- Çalık, Erdoğan Serdar, "Yusuf Has Hacib ve Edip Ahmet Yükneki'nin Ahlak Anlayışlarında Rasyonalist Temeller", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 12 (3), 2023, ss. 881-893.
- Çalık, Erdoğan Serdar, *Türk Ahlak Felsefesi İncelemeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2023.
- Çetinkaya, Bayram Ali, *Felsefe Tarihi Ortaçağ ve Yeniçağ*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Çörekçioğlu, Hakan, *Rönesans'ın Doğası*, Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Çüçen, A. Kadir, "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, 2006, ss. 25-34.
- Davie, George, *The Scotch Metaphysics A Century of Enlightenment in Scotland*, Routledge, London 2001.
- Davies, Norman, *Avrupa Tarihi Doğu'dan Batı'ya Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa'nın Panoraması*, 1996, (Çev. Ed.: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev.: Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya), (2. Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.
- Deniz, Osman Murat, "Pietizm: Kökenleri, Temel Özellikleri ve Gelişimi", *ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2018, 95-120.

- Descartes, Rene, *Metot Üzerine Konuşma*, (Çev.: K. Sahir Sel), (2. Basım), Sosyal Yayınları, İstanbul 1994.
- Diderot, Denis, D'Alembert, Jean Le Rond, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, (Çev.: Selahattin Hilav), (4. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- Doyle, William, *Fransız Devrimi Çok Kısa Bir Başlangıç*, 2001, (Çev.: H. Hande Orhon Özdağ), İKÜ Yayınevi, İstanbul 2021.
- Dulong, Claude, "Sohbetten Yaratmaya", (Ed. Georges Duby- Michelle Perrot), *Kadınların Tarihi I-V*, (Çev.: Ahmet Fethi), (ss. III, 375-397), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005.
- Duman, Fatih, "Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61 (1), Ocak 2006, 117-151.
- Duran, Asim, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap Hristiyan İlahiyatında Tarihsel-Eleştirel Yöntem ve Kitab-ı Mukaddes'in Anlaşılması Sorunu*, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2021.
- Durgun, Fatih, *Modern Avrupa Tarihini Yeniden Düşünmek: Aydınlanma'dan 19. Yüzyıl Sonuna*, Ketebe Yay., İstanbul 2021.
- Ehrenberg, John, *Sivil Toplum*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2022.
- Emerson, Roger L., *Academic Patronage in the Scottish Enlightenment*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2008.
- Emerson, Roger, "The Contexts of the Scottish Enlightenment", (Ed.: Alexander Broadie), *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, (ss. 9-30), Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Erdoğan, Mustafa, *Aydınlanma Modernlik ve Liberalizm*, Orion Yayınevi, Ankara 2006.
- Ewald, Oskar, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, 1924, (Çev.: Gürsel Aytaç), Doğubatı Yay., Ankara 2010.
- Fagg, Jane B., "Biographical Introduction", (Ed.: Vincenzo Merolle), *The Correspondence of Adam Ferguson*, William Pickering, London 1995, xix-cxvii.

- Ferguson, Adam, *An Essay on the History of Civil Society*, Ed. Fania Oz-Salzberger, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Ferguson, Adam, *Collection of Essays*, (Ed.: Y. Amoh), Rinsen Book Company, Kyoto 1996.
- Ferguson, Adam, *Institutes of Moral Philosophy*, A. Kincaid & W. Creech and J. Bell, Edinburgh 1773.
- Ferguson, Adam, *Principles Moral and Political Science vol. 1*, W. Creech, Edinburgh 1792.
- Ferguson, Adam, *Principles Moral and Political Science vol. II*, W. Creech, Edinburgh 1792.
- Ferguson, Adam, *The Manuscripts of Adam Ferguson*, (Ed.: Vincenzo Merolle, Eugene Heath and Robin Dix), Pickering & Chatto, London 2006.
- Forbes, Duncan, "Introduction", *Adam Ferguson. An Essay on the History of Civil Society*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1966, ss. xiii-xli.
- Goldmann, Lucien, *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev.: Emre Arslan), Doruk Yayınları, Ankara 1999.
- Goodman, Dena, *The Republic of Letters A Cultural History of the French Enlightenment*, Cornell University Press, New York 1996.
- Göçmen, Doğan, *Modern Felsefe, Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası Adam Smith, Hegel ve Marx*, Vivo Yayınevi, İstanbul 2015.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, (18. Basım), Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.
- Graham, Michael F., "İskoçya", Andrew Pettegree (Ed.), (Çev.: Mehmet Doğan), *Reformasyon Dünyası*, (ss. 524-549), Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
- Haakonssen, Knud, *Natural Law and Moral Philosophy From Grotius to the Scottish Enlightenment*, Cambridge University Press, New York 1996.
- Habermas, Jurgen, *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, (1962), (Çev.: Tanıl Bora, Mithat Sancar), (15. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

- Hamowy, Ronald, *The Political Sociology of Freedom: Adam Ferguson and F. A. Hayek*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2005.
- Hamowy, Ronald, *The Social and Political Philosophy of Adam Ferguson: A Commentary on His Essay on the History of Civil Society*, The Dissertation Submitted to The Faculty of the Division of the Social Sciences in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Chicago, Illinois 1969.
- Hanczewski, Paweł, "The Union of 1707 and the Scottish Enlightenment", *Ruch Filozoficzny*, Vol. 74, No. 3, Nicolaus Copernicus University, Torun, Poland, 2018, 7-22.
- Harvey, David, *Postmodernliğin Durumu*, (çev. Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul 2014.
- Heath, Eugene, Merolle, Vincenzo, "Introduction", (Ed.: Eugene Heath and Vincenzo Merolle), *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*, (ss. 1-6), Pickering & Chatto, London 2008.
- Herman, Arthur, *How the Scots Invented the Modern World*, Crown Publisher, New York 2001.
- Hibben, John Grier, *The Philosophy of the Enlightenment*, Charles Scribner's Sons, New York 1910.
- Hill, Lisa, "A Complicated Vision: The Good Polity in Adam Ferguson's Thought", (Ed.: Eugene Heath and Vincenzo Merolle), *Adam Ferguson: Philosophy, Politics and Society*, (ss. 107-123), Pickering & Chatto, London 2009.
- Hill, Lisa, "Adam Ferguson and the Paradox of Progress and Decline", *History of Political Thought*, 18 (4), 1997, 677-706.
- Hill, Lisa, "Civil Society Theory: Ferguson", Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, Regina List (Ed.), *International Encyclopedia of Civil Society*, (ss. 400-404), Springer Science, USA 2010.
- Hill, Lisa, "Eighteenth-Century Anticipations of the Sociology of Conflict: The case of Adam Ferguson", *Journal of the History of Ideas*, 62 (2), 2001, 281-299.

- Hill, Lisa, “The Invisible Hand of Adam Ferguson”, *The European Legacy*, 3 (6), 1998, 42-64.
- Hill, Lisa, *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, Springer, Netherlands 2006.
- Horner, Winifred Bryan, *Nineteenth-century Scottish Rhetoric: The American Connection*, Southern Illinois University Press Carbondale ve Edwardsville, USA 1993.
- Hume, David, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, (Ed.: Peter Millican), Oxford University Press, New York 2007.
- Hume, David, *Din Üstüne*, (4. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara 2004.
- Hume, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, (Çev.: Ergün Baylan), Bilgesu Yayınları, Ankara 2009.
- Hume, David, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, (Çev.: Selmin Evrim), MEB Yayınları, İstanbul 1986.
- Hume, David, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, (Çev.: Oruç Aruoba), Say Yayınları, İstanbul 2017.
- Hutcheson, Francis, *Philosophiae Moralis Institutio Compendiaria with A Short Introduction to Moral Philosophy*, Liberty Fund, Indiana 2007.
- Im Hof, Ulrich, *Avrupa’da Aydınlanma*, (Çev.: Şebnem Sunar), (2. Basım), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Israel, Jonathan, *Aydınlanma ve Modern Demokrasinin Kökenleri*, (Çev.: Ahmet Fethi Yıldırım), (2. Baskı), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Işıker, Figen, “Bir Kentsel Örgütlenme Biçimi Olarak 18. Yüzyıl Mason Localarında Mimarlığın Kavranış ve Üretilme Biçimi Üzerine Bir İnceleme”, *Kent Araştırmaları Dergisi*, 15(39), 2023-1, 7-31.
- İspir, Naci, C. B. Macpherson’un *Liberal Demokrasi Eleştirisi*, (2. Basım), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2011.
- Kahraman, Hilal, *Çağdaş Felsefe Öncesi Düşünce Akıl-İlerleme İlişkisi*, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (4), Aralık 2016, 1519-1533.

- Kalyvas, Andreas, Katznelson, Ira, “Adam Ferguson Returns: Liberalism through a Glass, Darkly”, *Political Theory*, Vol. 26, No. 2, Sage Publications, (April, 1998), pp. 173-197.
- Kant, Immanuel, *Arı Usun Eleştirisi*, 1781-87, (Çev.: Aziz Yardımlı), (4. Baskı), İdea Yayınevi, İstanbul 2015.
- Kant, Immanuel, *Seçilmiş Yazılar*, (Çev.: Nejat Bozkurt), (2. Basım), Sentez Yayıncılık, Bursa 2015.
- Kavlak, Ahmet, “Aydınlanma Nedir?”, (Ed. Ömer Bozkurt), *Aydınlanma Din Demokrası*, (ss. 297-311), Eskiyei Yayınları, Ankara 2012.
- Kazgan, Gülten, “Sunuş”, *Milletlerin Zenginliği*, (Çev.: Haldun Derin), (ss. v-xxvi), TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Kearney, Hugh, *Britanya Adaları Tarihi Dört Ulusun Tarihi: İngiltere, İskoçya, İrlanda ve Galler*, 1989, (Çev.: Özgür Umut Hoşafçı), İnkılâp Kitapevi, İstanbul 2019.
- Kenny, Anthony, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi- Modern Felsefenin Yükselişi*, (Cilt: 3), (2008), (Çev.: Volkan Uzundağ), Küre Yayınları, İstanbul 2017.
- Kettler, David, “The Political Vision of Adam Ferguson”, *Studies in Burke and His Time*, 9 (1), 1967, 773-778.
- Kettler, David, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 1965.
- Kitromilides, Paschalis M., *Aydınlanma ve Devrim*, (Çev. Sinem Güldal), Alfa Yayınları, İstanbul 2021.
- Kow, Simon, “Barbarism and Empire in Scottish Enlightenment History”, <https://www.cpsa-acsp.ca/papers-2009/Kow.pdf>, 13.03.2023.
- Köktaş, Mümin, “İskoç Aydınlanması ve Amerika”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 63, Yaz 2011, 235-256.
- Köktaş, Mümin, *İskoç Aydınlanması Bir Sivil Toplum Perspektifi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2019.

- Küçükkalay, A. Mesud, “Ortaçağ İktisadi Düşüncesinde Bir Kırılma: Adam Smith ve İktisadi Düşünceye Getirdikleri”, *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 4 (2), 2020, 101-119.
- Landes, Joan B., *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, (Second Edition), Cornell University Press, New York 1990.
- Laurie, Henry, *Scottish Philosophy in its National Development*, James Maclehose and Sons, Glasgow 1902.
- Lehmann, W. C., *Adam Ferguson and the Beginnings of Modern Sociology*, Columbia University Press, London: P. S. King & Son, Ltd. 1930.
- Locke, John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, (2. Baskı), (Çev.: Vehbi Hacıkadiroğlu), Kabalcı Yay., İstanbul 2004.
- Locke, John, *Second Treatise of Government*, (Ed.: C. B. Macpherson), Hackett Publishing Company, Cambridge 1690.
- Locke, John, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*, 1689, (Çev.: Fahri Bakırcı), (4. Baskı), Eski Kitaplar, Ankara 2018.
- Lundberg, David, May, Henry F., “The Enlightened Reader in America”, *American Quarterly*, 28 (2), 1976, 262-293.
- Mautner, Thomas, *Dictionary of Philosophy*, (Second Edition), Penguin Books, London 2005.
- McCosh, James, *The Scottish Philosophy Biographical, Expository, Critical From Hutcheson to Hamilton*, Macmillan & Co., London 1875.
- McDowell, Gray L., “Commerce, Virtue, and Politics: Adam Ferguson’s Constitutionalism”, *The Review of Politics*, 45 (4), 1983, 536-552.
- Merriman, John, *Rönesans’tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, (2010), (Çev.: Şükrü Alpagut), Say Yayınları, İstanbul 2018.
- Michelet, Jules, *Rönesans*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2022.

- Moore, James, “Natural Rights in the Scottish Enlightenment”, (Ed.: Mark Goldie and Robert Wokler), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought Cilt I*, (pp. 291-316), Cambridge University Press, USA 2006.
- Morelle, Vincenzo, “Introduction”, (Ed.: Vincenzo Morelle), *The Correspondence of Adam Ferguson*, (ss. xix-cxviii), Pickering & Chatto, London 1995.
- Mürteza, Gökhan, “İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak”, Gökhan Mürteza (Ed.), *İskoç Aydınlanması*, (ss. 11-30), Pinhan Yayınları, İstanbul 2020.
- Outram, Dorinda, *Aydınlanma*, (Çev.: Sevdâ Çalışkan, Hamit Çalışkan), Dost Kitabevi, Ankara 2007.
- Oz-Salzberger, Fania, “Adam Ferguson’s Histories in Germany English Liberty, Scottish Vigour, and German Rigour”, (Edit: Benedikt Stuchtey and Peter Wende), *British and German Historiography 1750-1950 Traditions, Perceptions, and Transfers*, (ss. 49-66), Oxford University Press, New York 2000.
- Oz-Salzberger, Fania, “Did Adam Ferguson Inspire Friedrich Schiller’s Philosophy of Play? An Exercise in Tracking in Itinerary of an Idea”, (Edit: Stefanie Stockhorst), *Cultural Transfer through Translation The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation*, (pp. 315-337), Leiden, The Netherlands: Brill, 2010.
- Oz-Salzberger, Fania, “Ferguson’s Politics of Action”, (Ed.: Eugene Heath and Vincenzo Merolle), *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*, (ss. 147-156), Pickering & Chatto, London 2008.
- Oz-Salzberger, Fania, “Introduction”, (Ed.: Fania Oz-Salzberger), *An Essay on the History of Civil Society*, vii-xxv, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Oz-Salzberger, Fania, “The political theory of the Scottish Enlightenment”, (Ed.: Alexander Broadie), *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment*, (ss. 157-177), Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Özden, H. Ömer, Elmalı, Osman, *İlkçağ Felsefesi Tarihi Metinlerle*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2011.

- Özden, H. Ömer, Elmalı, Osman, *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Özden, H. Ömer, *İbn-i Sînâ-Descartes Metafizik Bir Karşılaştırma*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996.
- Öztürk, Armağan, Çevik, C. Cengiz, “Sunuş”, (Ed: Armağan Öztürk, C. Cengiz Çevik), *Kavramların Tarihi Özgürlük*, (ss. 11-17), Doğubatı Yayınları, Ankara 2022.
- Phillipson, Nicholas, “The Scottish Enlightenment”, (Ed.: Roy Porter and Mikuláš Teich), *The Enlightenment in National Context*, (ss. 19-40), Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Pieper, Josef, *The Four Cardinal Virtues*, University of Notre Dame Press, Indiana 1966.
- Pietrzyk-Reeves, Dorota, “Adam Ferguson’s Republicanism”, *Politeja*, Vol. 10 No. 1, Journal of the Faculty of International and Political Studies of the Jagiellonian University, 2008, 67-83.
- Pocock, John Greville Agard, “The Machiavellian Moment Revisited: A Study in History and Ideology”, *The Journal of Modern History*, 53 (1), 1981, 49-72.
- Porter, Roy, “The Enlightenment in England”, (Ed. Roy Porter & Mikuláš Teich), *The Enlightenment in National Context*, (ss. 1-18), Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Pulkkinen, Oili, “Political Bodies as Living Mechanisms in Scottish Political Theory during the Late Eighteenth Century”, *Contributions to the History of Concepts*, 5(1), 2009, 48-70.
- Reid, Thomas, “İnsanın Entelektüel Güçleri Üzerine Denemeler”, (Ed.: Gökhan Murteza), *İskoç Aydınlanması*, (ss. 109-151), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2020.
- Reid, Thomas, *Essays on the Intellectual Powers of Man*, J. H. Butler & Co, Philadelphia 1878.
- Robertson, John, *Aydınlanma Kısa Bir Giriş*, (2015), (Çev.: Mustafa Kemal Sağlam), Pruva Yayınları, Ankara 2019.

- Rousseau, Jean Jacques, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 14. Baskı, (Çev.: Rasih Nuri İleri), Say Yayınları, İstanbul 2016.
- Russ, Jacqueline, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*, 2. Basım, (Çev.: Özcan Doğan), Doğubatı Yayınları, Ankara 2012.
- Savran, Gülnur Acar, *Sivil Toplum ve Ötesi Rousseau, Hegel, Marx*, Dipnot Yayınları, Ankara 2013.
- Schmidt, James, “Enlightenment”, *Encyclopedia of Philosophy*, Edit: Donald M. Borchert, Macmillan Reference, USA 2006, Vol. 3, 242-248.
- Schmidt, James, “German Enlightenment”, 2013, (ss. 1-27), s. 3. Erişim tarihi: 09.08.2023, https://www.academia.edu/3751157/German_Enlightenment.
- Seligman, Adam B., *The Idea of Civil Society*, The Free Press, New York 1992.
- Sena, Cemil, “Adam Ferguson”, *Filozoflar Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, II, 114-116.
- Shepherd, Christine M, “Newtonianism in Scottish Universities in the Seventeenth Century”, (R. H. Campbell and Andrew S. Skinner), *The Origins and Nature of the Scottish Enlightenment*, John Donald Publishers, Edinburgh 1982, (ss. 65-85).
- Sher, Richard B., “Adam Ferguson, Adam Smith, and the Problem of National Defense”, *The Journal of Modern History*, Vol. 61, No. 2, The University of Chicago Press, (June, 1989), 240-268.
- Shils, Edward, “The Virtue of Civil Society”, *Government and Opposition*, 26 (1), Winter 1991, 3-20.
- Skirbekk, Gunnar, Gilje, Nils, *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, (2001), (Çev.: Emrah Akbaş-Şule Mutlu), (5. Baskı), Kesit Yayınları, İstanbul 2013.
- Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği*, (Çev.: Haldun Derin), (9. Baskı), TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Smith, Preserved, *Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*, (1920), (Çev.: Serpil Çağlayan), (4. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

- Spenger, Lloyd, Krauze, Andrzej, *Aydınlanma*, (Çev.: Şükrü Alpagut), Say Yayınları, İstanbul 2018.
- Stewart, M. A., "Introduction", (Ed. M. A. Stewart), *Studies in the Philosophy of the Scottish Enlightenment*, (pp. 1-9), Oxford University Press, New York 1990.
- Strydom, Piet, "The Scottish Enlightenment", (Ed. George Ritzer), *Encyclopedia of Social Theory*, Vol.2, Thousands Oaks: Sage, (2005), pp. 675-80.
- Şahin, Osman ve Oymak, İskender, "Fransa'da Jansenizmin Gelişimi ve Sonu", *F. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 32 (1), 2022, 251-264.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanmanın Ulusal Karakteri Üzerine Analitik Bir Deneme", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, İnsan Yayınları, İstanbul 2017, III, 153-212.
- Şekerci, Ahmet Erhan, *Aydınlanma ve Din, İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- Tanaka, Hideo, "The Scottish Enlightenment and Its Influence on the American Enlightenment", *The Kyoto Economic Review*, 79 (1), 2010, 16-39.
- Taşkın, Ali, "Adam Ferguson", (Ed.: Ahmet Cevizci), *Felsefe Ansiklopedisi*, Ebabil Yayınları, Ankara 2009, Cilt 6, 450-452.
- Taşkın, Ali, "Adam Ferguson", *Felsefe Ansiklopedisi*, (Edit.: Ahmet Cevizci), Ankara 2009, VI, 450-452.
- Taşkın, Ali, Becermen, Metin, *Felsefe Tarihi II-Rönesans, Yeniçağ ve XIX. Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, (2. Baskı), Sentez Yayıncılık, Bursa 2013.
- Taşkın, Ali, *İskoç Aydınlanması*, (2. Baskı), Liberte Yayınları, Ankara 2019.
- Taylor, Charles, "Modes of Civil Society", *Public Culture*, "Invoking Civil Society", 3 (1), 95-118, 1990.
- Taylor, W. R., "Biblical Criticism and Modern Faith", *The Journal of Religion* 23/4, 1943, 229-239.
- Thompson, Dennis F., "The Education of a Founding Father. The Reading List for John Witherspoon's Course in Political Theory, as Taken by James Madison", *Political Theory*, 4 (4), 1976, 523-529.

- Thornton, Robert D., “The University of Edinburgh and the Scottish Enlightenment”, *Texas Studies in Literature and Language*, 10 (3), University of Texas Press, (Fall, 1968), 415-422.
- Timuçin, Afşar, Timuçin, Ali, *50 Soruda Aydınlanma*, 2. Baskı, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2013.
- Truman, Carl, “Luther ve Almanya’da Reformasyon”, (Ed. Andrew Pettergree), *Reformasyon Dünyası*, (2000), (Çev.: Mehmet Doğan), Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
- Turner, Brandon P., “Adam Ferguson on “Action” and the Possibility of Non-Political Participation”, *Polity*, Vol. 44, No. 2, Morality and Exclusion, The University of Chicago Press on behalf of the Northeastern Political Science Association, (April, 2012), pp. 212-233.
- Uyanık, Necip, *Aydınlanma Felsefesinde İlerleme Düşüncesi ve Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İnsanî Vatanseverlik*, (Yay. Haz. Gülseren Ülken), Ülken Yayınları, İstanbul 1998.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Millet ve Tarih Şuuru*, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Varty, John, “Civic or Commercial? Adam Ferguson’s Concept of Civic Society”, *Democratization*, 4 (1), 1997, 29-48.
- Veitch, John, “Philosophy in the Scottish Universities”, *Mind*, Vol. 2, No. 5, January 1877, 74-91.
- Vorlander, Karl, *Felsefe Tarihi*, (2. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Wallace, Mark C., Rendall, Jane, “Introduction”, (Ed.: Marc C. Wallace and Jane Rendall), *Association and Enlightenment: Scottish Clubs and Societies, 1700-1830*, (ss. 1-30), Bucknell University Press, Lewisburg, Pennsylvania 2020.

Waszek, Nobert, *Man's Social Nature A Topic of the Scottish Enlightenment in its Historical Setting*, (Second Edition), Frankfurt am Main, Bern, New York: Peter Lang, 1988.

Waszek, Norbert, *The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of 'Civil Society'*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1988.

Wood, Ellen Meiksins, *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, 2003, (Çev.: A. Cevdet Aşkın), Yordam Kitap, İstanbul 2021.

Wood, Paul, Withers, Charles W. J., "Introduction: Science, and the Scottish Enlightenment: An Historiographical Overview", (Ed. C. W. J. Withers and Paul Wood), *Science and Medicine in the Scottish Enlightenment*, (ss. 1-16), Tuckwell Press, Edinburgh 2002.

Zabcı, Filiz, "Spinoza ve Locke: Siyasal Özgürleşmeden Bireysel Özgürlüğe", Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, (ss. 457-514), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Zophy, Jonathan W., *Ateş ve Su Üzerinde Dans Rönesans ve Reform Avrupası'nın Kısa Tarihi*, (2009), (Çev.: Bengisu Karakurt), Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/casuistry>, 07.09.2023.

<https://quotefancy.com/louis-antoine-de-saint-just-quotes>, 26.08.2023.

<https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/casuistry>, 25.08.2023.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ahmet BİNGÖL
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Ön Lisans Öğrenimi	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	06.10.2023